

Васил
Проданов

БИОЕТИКА

ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО, СОФИЯ, 1988

Биоетиката е едно от най-бурно развиващите се направления на научното познание от 60-те години насам. В тази книга авторът се опитва за първи път да разработи нейните основни положения като научна дисциплина на границите между биологичното и социалното познание от марксистки позиции. Централният въпрос е как обществото чрез своите ценности и норми въздейства върху биологичните процеси. Обикновено се казва, че при човека биологичното е снето, подчинено на социалното. Но как става това и каква е ролята на морала в това снемане — тук се сблъскваме с голямо количество нови и стари питання, на които се опитва да даде принципен отговор тази книга. Това са проблемите за живота и смъртта, здравето и болестта, свободата и необходимостта, органичните потребности и морала, възрастните промени и морала, ролята на ценностите и нормите в демографските процеси и т. н. Съвременната научно-техническа революция и особено откритията на биологията и медицината изискват нови решения на много от тях. Ценности и норми, осигурявали стабилност на човешкото поведение в продължение на хилядолетия сега, са подложени на ерозия, не действуват достатъчно ефективно. Какво да се прави — на страниците на тази работа се търсят усилено отговори и на тези въпроси.

©Васил Костадинов Проданов, 1988 г.
с /о Jusautor, Sofia

Индекс 17 + 57

УВОД

Съществуването на бурни процеси на диференциация и интеграция на съвременното научно познание, на заличаване на установили се граници, на прехвърлянето на концептуални мостове между най-различни области днес е тривиална истина. Комплексността и междудисциплинарността стават един от най-отличителните белези на модерните подходи в изследователската дейност. Този процес засяга и етическото и биологичното познание, чието взаимодействие ще бъде обект на изследване в този труд. „Съюзявайки“ се с различни дисциплини, се формират социологията на морала, психологията на морала, педагогическата етика, биофизиката, биохимията, психофизиологията и т. н.

Отношенията между човека и природата са обект на широк комплекс от бързо развиващи се дисциплини. Най-различни екологични и биосоциални изследвания се занимават с еволюционно-историческите, еколого-ноогенните, популационно-демографските, онтогенетическо-личностните, медицинските, икономическите и дори космическите аспекти на тези взаимоотношения. Разгръщането на комплексните изследвания на човека усилва вниманието към механизмите на взаимовръзка на социалните, психичните и биологичните характеристики на човека. Предмет на тази работа ще бъдат по-специално интеграционните взаимодействия между етическата и биологичната област, между морално и биологично, Няколко са основанията за насочването на изследователските усилия в това направление.

Първо. За развитието на интеграционни взаимодействия между две области на научното познание е необходима относителна зрелост на всяка от тях, натрупан достатъчно теоретичен и емпиричен материал. Серията от революционни открития в биологията през последните десетилетия и разнопосочните ѝ взаимодействия са достатъчен белег на такава зрелост.

Марксисткото етическо познание също има немалко натрупвания. Етиците от социалистическите страни разгрънаха своите изследвания на широк фронт и има доста решения на множество теоретични и практически проблеми в моралната област. Това се отнася и за българските етици.¹

За успешното проучване на взаимовръзката морално — биологично от значение са и натрупванията в такава изследова-

телска област като философско-методологичните проблеми на биологията и на взаимодействията между биологично и социално.²

Второ. Изследванията на взаимоотношението между биологично и морално имат изключително важно практическо значение за възпитателната, идеологическата, образователната работа, за производствената дейност. Във връзка с формирането на хармоничен и многостранен индивид, годен да се справя с новите изисквания на научно-техническата революция, много важно е да се научим да използваме неговите вътрешни резерви като същество, притежавашо определени анатомо-физиологични и психични характеристики, да съединим оптимално социалните въздействия с природните заложи и потребности на личността. Сред тези социални въздействия моралните въздействия заемат немаловажно място, както когато става дума за неврофизиологичните различия като предпоставки за различието в нравственото възпитание, така и когато се опитаме морално да оценим евентуално различие в наследствените способности на отделните индивиди — проблем, по който съществуват диаметрално противоположни становища.

Трето. Трябва да се каже, че в определена форма отношението между морално и биологично, между морално и природно е проблем, който пронизва историята на етическото познание. Когато се е поставял въпросът за това, добър или лош по природа е човекът, какъв е и какъв би трябвало да бъде характерът на неговите удоволствия и цели, макар и не винаги експлицитно, е възниквал и проблемът биологично — морално.

В своите изследвания Маркс разкри социалната същност на човека и отхвърли извеждането на неговите качества от абстрактните идеи за неговата природа, от натурфилософски представи за нея. Обективната и реална необходимост от борба срещу биологизаторските разбирания за обществото и човека след това обаче доведе до известно пренебрегване от марксистите изследователи на проблема биологично — морално. Често пъти самото споменаване на факта, че човек има и биологична страна, предизвиква едва ли не рефлекторен страх от биологизация на етическото познание. А борбата с биологизаторството надали би трябвало да означава пренебрегване на биологичното от страна на етиката. Това би означавало да оставим тази проблематика на откуп на безбройното количество фройдистки и неофройдистки изследвания, а през последните години — и на изследванията на множеството социобиолози и биетици на Запад. Тези изследвания изискват не само критика заради своя биологизаторски редуccionизъм, а и аргументирани марксистки отговори на поставяните в тях проблеми. Отхвърляйки националистичните и расистки интерпретации, не

трябва да се плашим от търсенията на границата на биологичното и социоhumanитарно знание.

Когато става дума за съотношението между социално и биологично, най-често се казва, че биологичното се сменя от социалното, че социалното в поведението на човека доминира. Все още обаче има много неясни неща по конкретните механизми на снемане на биологичното от социалното. Необходимо е да се установи докъде се простират в различните случаи пределите на влияние на природните фактори върху човека. А доколкото тези предели са в значителна степен исторически, обусловени са от диалектиката на социално-историческата действителност на хората, това означава да се имат предвид историческите социокултурни механизми, свързващи непосредствено в човешкото поведение биологично и социално. Аксиологическият и етическият подход и към проблема социално — биологично би могъл да допълни и обогати резултатите и от другите изследвания.

Четвърто. Значимостта на етическия подход в изследването на проблема биологично — социално се засилва от множеството морални проблеми, възникващи във връзка с бързото развитие на биологията и медицината и приложението на техните открития в живота на хората. Смята се дори, че социалните, етическите, психичните последствия от тези открития ще бъдат такива, че в сравнение с тях моралните проблеми и социалните опасности, породени от откриването през 40-те години от физиците на ядрената енергия, изглеждат незначителни. Възникващите възможности да се въздействува върху човешкото тяло, така както се е въздействувало досега върху външната природа, създават предпоставки за нарушаване на баланса на механизъм, формирал се в продължение на милиони години. Попаникьосващите се говорят даже за настъпващия постепенно „био-вавилон" и „био-шок". Определени политически сили се опитват в някои капиталистически страни да се аргументират с най-новите открития на етологията, молекулярната биология, генетиката. Така наречените „нови десни" се стремят на тази основа да възродят идеите за „чистите раси", за биологично превъзхождащите социални групи, за генетически по-низшите и по-висшите. В този контекст нашата изследователска работа в тази област има и сериозни политико-нравствени аспекти.

Проучването на ценностните аспекти на взаимовръзката социално — биологично има значение във връзка с настъпилите през последните десетилетия промени в нея. Това взаимодействие стана много по-интензивно, много по-динамично, често водещо до конфликти и деформации, личностни проблеми и отклонения. С основание може да се каже, че днес се намираме в етап на коренни промени в различните ценностно-нормативни комплекси, регулиращи отношението на индивида и обществото към биологичното. Ценности и норми, осигурявали стабилност на човешкия живот в продължение на хилядолетия, сега

често изглеждат дифузни и неясни. Да вземем такива проблеми като аборта, сексуалното поведение, евтаназията, кръвно-родствените взаимоотношения. В традиционните ценностно-нормативни системи отношението към всички тях е повече или по-малко регламентирано, подчинено на разбиращи се като че ли от само себе си изисквания. В практическото поведение на съвременния човек обаче нещата не винаги изглеждат така ясни. В случаите на ценностна дезориентация по тези въпроси често срещана реакция е, че човек сам трябва да решава какво да прави в един или друг случай. Но все пак възниква проблемът, какви трябва да бъдат критериите за такива решения.

За изследването на етическите аспекти на взаимодействието между социално и биологично, на взаимовръзката морално — биологично в настоящата работа се предлага *разработването на ново направление на научно изследване, което наричаме „биоетика“*. Биоестиката не означава изместване на етиката, а изследването само на определен тип морални отношения — тези, които са свързани с моралната регулация от страна на обществото на биологичното у човека и в природата, извън него. В този смисъл терминът „биоетика“ не означава биологизация на етиката. Доколкото става дума за определен тип морални отношения, използваме съставката „етика“, а доколкото това са отношения към биологичното, използваме съставката „био“. В рамките на тази работа акцентите върху биологичното и взаимоотношението биологично — морално съвсем не означават пренебрегване на социалната същност на човека и водещата роля на социалното в неговото поведение, а само необходимо ограничаване на изследването в рамките на определени предметни граници и използване на съответни разумни абстракции.

Осъществяването на изследователската задача, която сме си поставили, ще премине през няколко етапа, определящи структурата на труда първо, определяне на мястото на биоестиката в съвременното научно познание; второ, разработката на някои основни биоетически категории; трето, разкриване на основните моменти в моралната регулация на организмите потребности на индивида като една от главните сфери на взаимодействие между морално и биологично; четвърто, набелязване на някои основни направления на биоетическо изследване.

Формирането на отправните точки на едно междудисциплинарно изследване може да стане откъм „посоката“ и на едната, и на другата дисциплина. Към биоестиката може да се върви и „откъм“ биологията, и „откъм“ етиката. В настоящата разработка водеща роля ще има втората посока. Основанията за това са поне две. Едното е водещата роля на етическата сфера в междудисциплинарната симбиоза с биологията, доколкото по начало социалното има водещо значение във взаимодействието с биологичното. Втората е личният професионален и ме-

тодологически опит на автора. Все пак настоящата работа дава не някакво „чисто“ етическо познание. Нейното съдържание може да бъде предизвикателство за традиционно мислещия етик, търсещ навсякъде „собствено етическо ядро“. То е предизвикателство и към „чистия“ биолог или медик, търсещ „собствено биологично ядро“ на проблематиката. Стана дума за междудисциплинарно познание, при което надали е оправдано редуccionистското търсене на някакви „чисти ядра“. Доколкото съществуват, те могат да бъдат по-често израз на недостатъчна зрелост на съответното междудисциплинарно знание, отколкото предимство.

При решаването на стоящите пред него изследователски задачи авторът се е старал да избегне два вида крайности. Първият от тях са компрометираните решения на биологизаторството и на не по-малко методологично некоректното социологизаторство. Вторият е да не се отиде само към абстрактно-теоретичен анализ без достатъчна разработка или поне поставянето на редица конкретни проблеми, от чието богатство могат да израстват евентуално всички сериозни обобщения; но да не се превърне работата и в сбор от конкретни проблеми, поради което и трудът акцентира главно на теоретичните и общочовешките аспекти на взаимовръзката морално — биологично. Това е оправдано и от факта, че именно при този тип взаимовръзка общочовешкото измерение има по-висока тежест в сравнение с проявите му при други типове отношения. Самото биологично, макар и притежавашо социално исторически измерения, няма характерната за редица други явления висока зависимост от социалнокласови характеристики. Затова и нравственото отношение към биологичното е по-устойчиво и трайно, по-бавно изменящо се в историческия процес. Това, разбира се, не означава, че при различните класи, групи, култури отношението към биологичното не претърпява съответни модификации.

МЯСТОТО НА БИОЕТИКАТА В СЪВРЕМЕННОТО НАУЧНО ПОЗНАНИЕ

1. Съвременната биология и социалното познание

Няма може би през последните десетилетия друга област на научното познание, която по темпове на развитие да съперничи на биологията като съвкупност от науки за живата природа. Тази „експлозия“ на биологичното познание в най-различни посоки води до промяна на неговата позиция в границите на цялото човешко познание, благоприятствува за задълбочаване на старите и поява на цяла поредица нови активни взаимодействия между проблемни области и научни дисциплини

Появиха се нови дисциплини както в изследването на макроравнищата на проявите на живота, така и на съответните микроравнища. Между молекулярната биология, дала поредица от блестящи открития за жизнените процеси на субклетъчно равнище, и биоценологията, изучаваща висшите структурни равнища на организация на живота на земята, се разгърна такова множество от дисциплини, което прави трудно не само тяхното систематизиране, но дори и изброяването им. Не могат да не се отбележат тук морфологичните дисциплини, изучаващи формата и строежа на организмите, екологията, занимаваща се с начина на живот и взаимодействията с външната среда на живите същества; физиологията, генетиката, етологията, анатомията, хистологията, цитологията, кардиологията, популационната биология, физикохимичната биология

Развитието на фундаменталното биологично познание даде възможност за забележителни постижения на промишлената микробиология, техническата биохимия, медико-биологичното знание, биотехнологиите, растениевъдството, животновъдството — изобщо на приложните биологични дисциплини. По този начин *рязко нарасна тежестта на социалните функции на биологията*. Появиха се термини като „биологизация на обществото“, характеризиращи увеличаващата се значимост на съзнателното използване на едни или други биологични процеси в живота на човека и обществото. Това неизбежно води до засилващ се интерес към старите и новите проблеми на взаимодействие на биологично и социално, стимулира множество интегративни процеси между биологичното и социалното познание.

Взаимодействието между биологично и социално се осъществява на две основни равнища. Едното от тях е равнището на

"Обществото като цяло и отношенията му с природата, където особено значими са екологичните проблеми и биотехнологичното направление на научно-техническата революция. Второто е равнището на човека като биосоциален индивид, свързан генетически с другите форми на живот, но отделил се от тях благодарение на способността си да произвежда оръдия на труда, членоразделната реч и съзнанието. Поведението му като обществено същество се определя от социални закономерности, но когато говорим за неговото раждане и смърт, здраве и болести, дълголетие и темперамент, особености на различните възрасти, работоспособност, специални способности и пр., неизбежно се налага да отчитаме и определени биологични моменти, да вземем предвид взаимовръзки между биологичното и социалното в неговия живот. Понеже в жизнедейността на човека най-непосредствено, сложно и многостранно са обвързани биологичното и социалното, то и човекът е главен обект на интегративни взаимодействия на биологичното и социалното познание. Той не може да бъде опознат цялостно нито само на основата на социалното, нито само на основата на биологичното познание. Това налага отчитане на едното и другото, предполага разнообразни взаимодействия помежду им, които не могат да бъдат пренебрегнати от отделните дисциплини за човека. В *психологията* например не може без анализ на отношенията между психично и физиологично и разкриване на взаимовръзката на биологично и социално в детерминацията на човешката психика. Само анализът на отделните етапи на развитие на биологичното и социалното може да даде възможност на *антропологията* да разкрие все още недостатъчно ясните подробности на антропогенезиса. Използването и на социални и биологични подходи спомага за развитието на различни междинни и комплексни биосоциални дисциплини, като демографията, геронтологията, ювентологията, ергономията, антропологията и пр. Проблемите на взаимодействието на биологично и социално изпъкват особено силно при медицинските дисциплини, използващи комплексен, междудисциплинарен подход към проблема за здравето и болестите на човека. Даже в такива специализирани и като че ли „чисто биологични“ области на медицинското познание като онкологията, кардиологията, ендокринологията изучаването на причините за възникването на болестите и разработката на методи за тяхното лечение и профилактика с необходимост предполагат изследване на всички равнища на жизнедейност на човека, като се започне от молекулярно-генетическото и се стигне до социалното. Анализът на многообразието от взаимодействия между биологично и социално налага използването на различни равнища на методологията, за да бъде коректно интегрирането на разнокачествени знания.

Насочвайки се към изследването като че ли на специфично биологични явления, на същността на биологичното, на определен етап не можем да пренебрегнем и ролята на други взаимодействия, включително и на социалните въздействия. Защото същността не е някаква затворена и ограничена в себе си субстанция¹. По своя характер всяка същност предполага взаимодействия, взаимовръзки на явленията, а не тяхното ограничаване, не изолацията им. Така всяка същност е двойствена, фиксира нещо дадено, завършено, но фиксира и взаимовръзките с нещо друго. По този начин разкриването на същността и различните проявления на живота като основна задача на биологичните дисциплини неизбежно налага изследването и на химията и физиката, както и на социалните изчисления на живото и на живота. Доколкото този последен тип взаимодействия днес придобива все по-голяма значимост, то и самите биологически науки все повече не могат без отчитането и на биосоциалния подход към живота. Това съвсем не означава редукионизъм, свеждане на една същност към същност от друго равнище, а изучаване именно на същността на живота в целия му комплекс от реални взаимодействия, установяването на структурните му и генетически взаимовръзки както с по-нисшите, така и с по-висше равнище на развитие на материята. По същия начин съвсем не е редукионизъм, ако признавайки качествено своеобразие на социалното, се насочим към търсене на неговите структурни и генетически взаимовръзки с биологичното. Така ние ще навлезем по-дълбоко в изучаването на социалното.

Към изучаването на същността на биологичното и социалното са възможни три подхода: *първо*, ограничаването на същността на биологичното и социалното в рамките на строго определен кръг от явления, изолиран от останалите, като всяко излизане от границите на тези обособени същности се възприема като биологизаторство на социалните науки или социологизаторство на биологическите науки; *второ*, редукионистко свеждане на едната същност към другата, при което изчезва в крайна сметка своеобразието на определено равнище на материята; *трето*, схващането на същността и на биологичното, и на социалното не само чрез спецификата на два различни кръга от явления, а чрез закономерните взаимовръзки помежду им, чрез субординацията и извеждането на по-сложните явления от по-простите, както и чрез въздействието на по-сложното върху по-простото. Оттук и възможностите на междудисциплинарния биосоциален подход, опиращ се на разнообразието от взаимовръзки между биологично и социално. Това е подход, отразяващ изобщо своеобразието на съвременното научно познание, което разруши характерното за науката от миналите векове еднозначно съответствие между отделната наука и строго определен предмет или обект на изследване, над който тя прите-

жава монопол и с който други науки не се занимават. Показателно е например, че изучаването същността на живота и особено на наследствеността не би станало възможно без такива междудисциплинарни науки, отчитащи взаимовръзките между различни равнища на материята, като физикохимическата генетика и молекулярната биология. По същия начин и биосоциалните дисциплини допринасят за по-дълбокото навлизане в същността съответно на биологичното или социалното. Не свеждането на биологичното към социалното, нито на социалното към биологичното, а изучаването на тяхното противоречиво единство, при което границите между отделните явления винаги притежават определена относителност — това е принципната марксистка методологична база за интеграция на съвременното биологично и социално познание, за изследователска работа върху „ничията земя“ между биологичното и социалното познания. Вътрешната разнородност и сложност както на биологичното, така и на социалното познание, многостранността на техните взаимодействия предполагат и множество зони на контакти помежду им.

Протичат процеси както на „хуманизация“, така и на „социологизация“ на биологията. Първият от тях означава промени в социалната ориентация на съвкупното биологично познание, нарастването ролята на ценностите, на хуманистичните моменти в оценката на перспективите за развитие на биологията. Вторият процес е свързан с методологичните контакти между биологията и системата от социални науки. В тези контакти биологичното и неговото взаимодействие със социалното се разглеждат не като завършен процес, а исторически, като свързани както със съответния етап на обществено развитие, така и със стадия на индивидуално развитие па човека. Развивайки производителните сили, човек променя обществото и взаимодействията му с природата, променя и себе си, променя целия комплекс от биосоциални взаимовръзки.

Между всички тези взаимовръзки специално внимание заслужават:

Първо, Биосоциални взаимодействия на равнището общество—органична природа:

— Използването на биологичните фактори и биологичните процеси в трудово-производствения процес като предмети средства и оръдия на труда. Нали използването на човешките крайници като оръдия на труда преобразува тези крайници от анатомичен орган на животното в човешка ръка. Изобщо цялото развитие на производителните сили налага непрекъсната промяна и развитие на определени анатомични, физиологични и пр. човешки възможности. Преобразува се и взаимодействува със социалните процеси в историческото развитие и биологичната природа извън човешкия организъм, като най-напред това става чрез ограничените възможности на селското стопанство,

а днес в това отношение основно значение има целият комплекс от биотехнологии.

— Съобразяването на производството с физиологичните и анатомичните възможности на човека, с което се занимава днес ергономията.

— Промени в биосоциалната среда на човека и нейното влияние върху патологичните процеси в човешкия организъм.

— Развитието на физкултурата, спорта, туризма и пр. на различните етапи от развитието на обществото като средства за целенасочено изменение на човешките анатомични и физиологични характеристики.

— Екологични взаимодействия, свързани с промените на мястото на социално-производствената дейност в целия комплекс от биологични взаимодействия на планетата.

Второ. Биосоциални взаимодействия на равнището на човешкия индивид:

— Промени на тези взаимодействия на различните етапи от индивидуалното развитие на човека от раждането му до смъртта.

— Ролята на биологичните фактори в поведението на личността и по-специално значението на биологичните потребности в това поведение, както и промените в социалната регулация на тези потребности.

— Социалноценности значения на антропологичните характеристики на човека.

Това разграничение на основни видове биосоциални взаимодействия на равнището на обществото и личността, разбира се, е в същата степен относително, в която са и относителни разграниченията между проблемите на човека и проблемите на обществото. Безспорно е, че биосоциалните взаимодействия на равнището на взаимовръзката общество-биологична природа се проявяват и на равнище човешки индивид, както е безспорно и обратното. Да вземем биосоциалните процеси, свързани със социално-демографската сфера. Те засягат раждаемостта, междуполовите отношения, смъртността — процеси, които могат да се разглеждат на равнище общество като цяло, на равнище определена човешка група (например развитие на семейството), на равнище проявления на човешки биологични потребности.

Тази сложност и многостранност на проблема обуславя и факта, че досега нямаме приемливо разграничение и класификация не само на отделните биосоциални дисциплини, но и на типовете „концептуални мостове“ между биологично и социално познание.

В този труд специален предмет на изучаване ще бъдат определени зони на взаимовръзка между биологично и нравствено, съответно и възможностите за интеграция между биологията и определена социална наука — етиката. За тази цел ще се спрат най-напред накратко на два типа съвременно интегративно зна-

ние, в рамките на което се изучава взаимовръзката биологично-нравствено. Това са съвременната социобиология и съвременната биоетика.

2. Социобиология и етика

Интегративните процеси на биологично и социално познание винаги в най-висока степен са засягали етиката. Причина за това е фактът, че основен обект, в изследването на който се осъществяват тези процеси, е човекът и неговото поведение. Затова и биологизаторският редукионизъм при анализа на взаимодействието на биологията и социалните науки винаги е давал отражение и върху разбиранията за морала. А поради изключителната сложност на взаимодействията между биологично и социално опитите за интеграция на познанието върху тези две сфери твърде често са завършвали с редукионистко свеждане на закономерности на едната от тях към закономерности на другата.

Два са основните етапи на такъв биологизаторски редукионизъм в съединяването на биологичното със социалното и интерпретациите на морала. Първият от тях е свързан с успехите на Дарвиновата еволюционна теория през XIX век и опиращите се на нея биологизаторски тълкувания на морала от края на миналия и началото на нашия век. Характерен пример за такова съчетаване на биологията с етиката са етическите теории на Х. Спенсер, П. Кропоткин, отчасти на К. Кауцки и пр. Трудът на Спенсър „Основи на биологията“ е фундамент на неговите „Основи на етиката“. Моралното поведение на човека е схванато като продължение на определени морални взаимоотношения още при животинските видове. Алтруистичното поведение се среща и при човека, и при животните, като е свързано с наследствени фактори и действието на естествения подбор.

Биологизаторството на морала на основата на Дарвиновото учение е изминат етап в научното познание, получил отдавна аргументирана критика. Именно затова през последния половин век подобен тип интерпретации на морала бяха изтикани в периферията на потока от етически изследвания. Превръщането през последните години на биологичните науки все повече в лидер на естествознанието и особено успехите на популационната генетика, молекулярната биология, етологията и еволюционната биология отново създадоха възможност за пренасяне на модели на анализ, схеми на мислене, подходи, аналогии, обяснения на индивидуалното и груповото поведение от сферата на биологията в областта на социалните науки и по-специално в анализа на морала. За тази цел се използва натрупаният огромен емпиричен материал за взаимоотношенията в различните животински общности. Поставя се старият въпрос за взаи-

моотношенията между наследственост и възпитание, вътрешни и външни фактори в развитието на човека. Някога създателят на бихевиоризма Дж. Уотсън стана известен със знаменития си афоризъм, свеждащ формирането на човека и поведението му изцяло до външните въздействия. „Дайте ми една дузина новородени и мой собствен свят за тяхното възпитание, аз ви гарантирам, че ще ги отгледам такива, каквито искам.“ Марксизмът отхвърля както крайностите на свеждането на формирането на човека до наследствени предпоставки, така и абсолютизацията на социалната среда, наблягайки на сложността на това взаимодействие и определящата роля на дейността в човешкото развитие. На основата на анализа на това взаимодействие, което се свежда преди всичко до взаимоотношението между гени и култура, израства съвременната социобиология. Без да се отхвърля ролята на културата, се търси значението на генетично обусловените биологични характеристики

Социобиологията като ново междудисциплинарно направление се развива на Запад от 1975 г. на основата на биологични (популационна генетика, екология, етология и еволюционна биология) и социални (социология, социална психология, етнография, етика) дисциплини главно от такива известни естествоизпитатели като Е. Уилсън, Р. Триверс, Р. Александър, Р. Докинс, Ч. Ламзден и др.². Проблематиката на социобиологията се разделя на две групи: „обща социобиология“, изследваща различните модели на групово поведение на живите организми, и „социобиология на човека“, занимаваща се с биологичните детерминанти на човешкото поведение. Раждането на това ново направление на изследване се свързва с появата през 1975 г. на книгата на харвардския ентомолог Е. Уилсън „Социобиология- Нов синтез“³. Тази книга предизвика взрив от изследвания и спорове, обусловени в значителна степен от това, че огромното количество факти, натрупани в съвременните биологични и социални науки, тенденциите на засилващо се взаимодействие помежду им налагат активни методологични търсения днес и естествено все повече засилващ се изследователски интерес.

За да се наблегне, че социобиологията признава ролята на социалните фактори в човешкото поведение и се стреми да избегне биологизаторски крайности, нерядко се прави разлика между социобиология и биосоциология. Според К. Боулдинг социобиологията следва да се разграничава от биосоциологията, чиито представители погрешно пренасят върху човешкото общество биологични закономерности. Към биосоциолозите той отнася редица автори, опиращи се на достиженията преди всичко на етологията, като К. Лоренц, Н. Тинберген, Р. Ардри, Л. Тайгер, които обясняват поведението на човека по аналогия с поведението на животните, наблягайки на решаващата роля на агресивността и „инстинкта за териториалност“⁴. Не може да

се отрече обаче, че и социобиолозите придават съществено значение на биологичните детерминанти в човешкото поведение. От една страна, крайната цел на поведението се свързва с биологическото възпроизводство: „организмът е начин, чрез който една ДНК произвежда друга ДНК“⁵. От друга страна, се смята, че съществуват определени генетично-еволюционно запрограмирани особености на хората, биограми на човека, които могат да бъдат установени при сравнение на човека с приматите - общуването, предизвикано от природната способност да се създават първични социални групи от 10 до 100 човека; полигамията като господстваща форма на семейно-брачни отношения; дълъг период на социализация на малките; промени в общуването на подрастващите от групата на родителите към групата на връстниците; игрите на малките, чрез които участват някои социални роли⁶.

Проблемите на етиката заемат едно от централните места в социобиологията на човека. Е. Уилсън започва и завършва своята „Социобиология“, спорейки с етическите схващания на А. Камю. Той е решително несъгласен и смята за погрешно от биологична гледна точка твърдението на Камю, че има само един сериозен философски проблем — проблема за самоубийството. Камю така и не успява да открие каквито и да е обективни основания за човешките ценности. Уилсън смята, че такива основания могат да бъдат открити в биологичната сфера. „Гените държат културата завързана към себе си. Въжето е много дълго, но ценностите неизбежно ще бъдат ограничавани в съответствие с тяхното въздействие върху човешкия генетичен пул... Човешкото поведение... е своеобразна техника, чрез която човешкият генетичен материал се запазва и ще се запазва недокоснат. Моралът няма друга демонстрираща крайна функция“⁷. Човекът като вид няма цели, външни на неговата биологична природа. „... В интерес на нашето биологично съществуване е етическата философия да не бъде оставяна в ръцете просто на мъдреците. Макар прогресът на човека да може да бъде постигнат с помощта на интуицията и твърдата воля, само добитото емпирично знание за нашата биологична природа ще ни позволи да направим оптимален избор сред различни критерии за прогреса“⁸. От тази позиция, при която биологията дава емпиричната база на етиката, правят своите изводи по-голямата част от социобиолозите. Общественият морал играе приспособителна роля и се подчинява на развитието на общите закономерности на родовия морал и взаимния алтруизъм.

Алтруизмът, който според Е. Уилсън е централен теоретичен проблем на социобиологията, е и традиционно морален проблем. Така социобиологията разработва основни проблеми на етиката. От биологична гледна точка алтруизмът се разглежда като действия, подпомагащи репродуктивния успех,

даме ако те очевидно водят до намаляване на индивидуалните шансове за живот и възпроизводство на конкретния индивид. В процеса на еволюцията индивидите и целите популации, проявяващи самопожертвователно поведение, се оказват печеливши в сравнение с тези, които се държат егоистично. И макар алтруистично настроените индивиди нерядко да загиват, без да оставят потомство, при останалите се създават благоприятни условия „гените на алтруизма“ да се възпроизвеждат в значително количество. За обяснението на начина, по който в естествения подбор възниква и се развива алтруизмът, противоречащ на индивидуалната приспособимост, социобиолозите разглеждат три основни механизма: родствен подбор, родителско манипулиране и взаимен алтруизъм.

Родственият подбор е свързан с родствените отношения и наличието на някои общи гени у определени индивиди. Репродуктивен интерес на всеки от тези индивиди е да осъществява родствена репродукция, възпроизводството на тези гени. Индивидът печели, ако е алтруистичен спрямо своите родственици, защото след това те ще предадат копия от неговите гени на съответни потомци. Всяка помощ на родственик може да бъде обяснена от гледна точка на репродуктивната полза.

Родителското манипулиране е свързано с алтруистични действия, при които един индивид помага на втори индивид, заради трети индивид, който ще осигури именно предаването на неговите гени. Най-ярък пример на подобен род действия са съпружеските отношения.

Взаимният алтруизъм обяснява взаимопомощта, съществуваща между индивиди, които не са в родствени отношения; дори между представители на различни видове. Някои социобиолози се аргументират със следния популярен сред тях пример. Да предположим, че двама души са подложени на опасността да потънат. Приемаме, че без поддръжка от страна на другия, всеки от тях има 50 на сто шансове да потъне, но ако му помогнат, опасността пада до 5 на сто. Да предположим, че спасителят и спасяваният винаги са потъвали и оживявали заедно и че двамата в определен момент са били подложени на риска да потънат, т. е. нуждаели са се от помощ. Затова ако всеки индивид в групата е готов в определена ситуация да протегне ръка за помощ, то степента на риск за всекиго ще се понижи от 50 на сто до 10 на сто. Ето защо алтруистично настроеният и въобще моралният човек в еволюцията има повече възможности за оцеляване и възпроизводство от аморалния, защото последният не само не жертва себе си заради другите, но в същото време пък не получава и тяхната помощ.

Вярно е, че при определени животински видове се срещат немалко примери на самопожертвователно поведение. Саможертвата при отбраната на своето гнездо или на колонията от страна на живеещи в група насекоми (например пчелно се

мейство) е напълно обусловена генетично чрез инстинктите. Трудно е обаче да приемем действието на същия механизъм и при човека. Историята ни поднася толкова много примери на егоистично поведение не само спрямо чужди, по и спрямо родствени индивиди, такива крайни примери на античуждолюбие, и то във всички епохи, че трудно може да се приеме вероятността алтруизмът да е наследствено обусловен. Къде е в тези случаи взаимоотношението на гените и морала? Друг е въпросът, че биологията не разполага изобщо с данни за наличието на някакви специални гени, носители на алтруистично поведение. Проблемът е в това, че алтруизмът и моралът са резултат на определени социални отношения и дейности. Ето защо и човешките цели съвсем не могат да бъдат сведени до генетичната репродукция. Като социално същество човек притежава способност да се ангажира с безкрайно количество дейности, несвързани пряко с биологичното му съществуване. Тези дейности формират съответни потребности и цели, които могат да притежават самодейност. Що се отнася до алтруизма, то неговата реална функция при човешките индивиди е запазването на определена социална общност, а не просто възпроизводството на генетичен материал. Друг е въпросът, че развитието на социалните общности, тяхното запазване е в крайна сметка запазването и на определени организми, а заедно с тях и на съответен генетичен материал. Просто социалното съхранение се извършва чрез съхранение на определени човешки индивиди и чрез тях на съответния генетичен материал. Но богатството от човешки цели и взаимоотношения в никакъв случай не може да бъде редуцирано до генетичното запазване и възпроизводство на съответни организми. Освен това, за да бъде оправдано биосоциологическото обосноваване на морала, би трябвало и в човешкото общество да действа, както при животните, естественият подбор, който кодифицира информация в генофонда на човечеството. Но при човека естественият подбор не действа, защото в обществото възпроизводството на един или друг тип поведение е обусловено от исторически формирани социални отношения и дейности, а не от генофонда. При това за дълъг период от класовата история на човечеството твърде често егоизмът, а не алтруизмът ще бъде най-подходящо средство за социално оцеляване на човека. Предметното съдържание на човешката дейност, съвкупността от човешки цели не се предават от поколение на поколение чрез генофонда, а чрез достигнатото равнище на развитие на производителните сили и производствените отношения.

Вярно е, че човешкият индивид се формира от обществото на базата на определен организъм, наследственост, биологична даденост. Но вярно е също така, че биологичната даденост съвсем не може да бъде сведена до гените и самото нейно развитие в значителна степен е зависимо от социалните условия.

Наследствеността е предпоставка за развитието на личността, но тя не е фактор, определящ огромното число от цели и ценности на обществото. Между тези цели и ценности се включват и грижите за човешкото тяло, за човешкия организъм. Тези грижи се съобразяват с определени биологични нормативи на този организъм, с необходимостта от неговото развитие в нормални граници. Но човешкият морал в никакъв случай не може да бъде сведен до нормативите, свързани с подобни грижи.

В същото време можем да се съгласим с И. Т. Фролов, че възникването на морала „е вървяло не само под действието на социалните, но и на биологичните фактори. Разбира се, еволюционно-генетическите и етологическите данни, които се привеждат за обосноваване на тази идея, са необичайно важни⁹⁾. Формирането на морални правила е свързано с обуздаването на непосредствените импулси на органичните потребности, със социализацията на тези потребности. И реален биосоциологически проблем е изследването на механизмите на тази социализация под въздействието на моралните ценности.

Формирането на социобиологията като гранична наука между социалните и биологичните дисциплини се признава като необходимост от редица марксиста изследователи, като се отхвърлят същевременно тенденциите на биологизаторски редуционизъм, характерни за западната социобиология¹⁰⁾. Човешката морфозиология представлява специфичен, човешки клас биологично, на основата на което може да се извършва функциониране и развитие от надбиологичен тип. Това е биологично, което осъществява своите функции в обществото и в много отношения чрез обществото. В този смисъл то може да се разглежда и като социално-биологично, а не само като чисто биологично образование. В него се срещат биологичната и социалната форма на движение на материята. Социобиологията би могла да се занимава с многообразието от процеси и образвания, които са междинен тип между биологичното и социалното. За тази цел обаче тя би трябвало сравнително по-точно да определи своя предмет, тъй като различни взаимодействия между биологичното и социалното са предмет на изследване и сега от отделни дисциплини, между които най-известни са различни клонове на медицината. Може би тя трябва да ограничи предмета на анализирания биосоциални взаимодействия през призмата на методологичните ориентири, фиксиращи границите на социологическото познание. В този контекст социобиологията може да има за предмет взаимоотношенията между елементите на социологическата структура на обществото и човешката биология.

При взаимодействията между биологично и социално съществуват и редица морални проблеми — проблемите на взаимоотношенията между биологичното и човешките ценности. Тези проблеми не могат да бъдат решени чрез биологизаторски ре-

дукционизъм. Затова не можем да се съгласим с предложението на Е. Уилсън: „Учените и хуманитарите трябва заедно да разгледат възможността за това, че настъпва време, когато етиката трябва временно да бъде иззета от ръцете на философите и биологизирана"¹¹. Надали може да се приеме методологично обаче и обратното отношение — етическото високомерие към човешката биология, превръщащо морала в характеристика на един индивид без плът и кръв, без развитие от детство към младост и старост. По-скоро на позицията на Уилсън можем да противопоставим идеята, че е дошло време, когато човешката биология с определени нейни аспекти трябва да бъде иззета от ръцете на биолозите (друг е въпросът, разбира се; че с тези проблеми биолозите реално почти не се занимават) и етизирана. Това е позиция, която не извежда, нито свежда моралното до определени биологични процеси и явления, но в същото време се съобразява с наличието на определени взаимодействия между морално и биологично. В тези взаимодействия моралното има водеща роля, поради което говорим за етизиране на биологичното, но доколкото става дума за взаимодействие, а във всяко взаимодействие участват две величини независимо от мащабите на всяка от тях, би трябвало да се има предвид и биологичното. Защото се етизира не нещо друго, а именно биологичното — при това взаимодействието между моралната сфера и биологичното не е от типа на връзка между абсолютно активна форма и пасивно съдържание. Проблемът за това, как моралните ценности се реализират чрез поведението на човека — същество с определени анатомо-физиологични особености и способности — и как човешки биологичното функционира в социални общности, притежаващи и съответни морални ценности, заслужава специално внимание. Той пи отправя към една специфична изследователска предметна област, която според нас би трябвало да бъде ангажимент на специфично междудисциплинарно изследване — предмет на една *бъдеща марксистка биоетика*. Преди да разгледаме обаче възможностите за такова изследване, нека да се спрем по специално на онова, което в съвременното научно познание се разбира обикновено под биоетика.

3. Възникване и състояние на биоетиката

Терминът „биоетика“ е въведен за първи път от американския биолог В. Потър, който смята, че с него трябва да се означава една нова дисциплина, представляваща „наука за оцеляването“, „научен хуманизъм“, „етическо ръководство“; съединяване на „биологическото знание и човешките ценности“¹². Изследванията в тази област на Запад — преди всичко в САЩ —

се разгърнаха особено бурно от 60-те години на нашия век насам под знака и на употребяващите се често като синоними термини „биомедицинска етика“ и „медицинска етика“. Лавинообразно увеличавашото се количество литература и споровете в различни издания във връзка с новите морални проблеми, стоящи пред медиците и биолозите, започнаха да се обозначават напоследък дори като „биоетическо движение“. Днес биоетиката има своите теоретици и практики, университетски курсове, специални списания и книги. Към разработването на нейните проблеми се насочват от различни професионални позиции философи, етици, биолози, лекари, юристи. Биоетическите въпроси се отразяват нашироко от средствата за масова информация, като предизвикват интереса на най-широката публика.

Изследванията в тази област се развиваха толкова бързо, че само десетина години след появата на термина в САЩ и Англия излезе под редакцията на У. Райх четиритомното фундаментално издание „Енциклопедия по биоетика“¹³. На нейните близо две хиляди страници са отпечатани 315 статии, между които характерни са посветените на моралните проблеми на аборта, евтаназията, храненето, сексуалните отношения, медицинското обслужване, експериментите с хора, присаждането на органи и пр.

Създадоха се множество изследователски организации, занимаващи се с тези проблеми. По-известните от тях са Институтът за обществени, етически науки и науки за живота (така нар. „Хастингски център“) в САЩ, Институтският център по биоетика на името на Кенеди във Вашингтон, Центърът по медико-морални изследвания и образование (организиран от Асоциацията на католическите болници в САЩ), Северозападният институт по етика и науки за живота (Сиатъл, САЩ), „Обществото по проблемите на здравето и човешките ценности“ (Филаделфия, САЩ), Центърът по биоетика към Института по клинични изследвания (Монреал, Канада), издаващ редовно „Трудове по биоетика“. В Европа вълната на интереса по тези проблеми дойде малко по-късно. През 1972 г. в Лондон бе създаден католическият център по изучаване на етиката и здравеопазването. Пак в Лондон британското „Общество за изучаване на медицинската етика“ издава известното „Джърнъл ъф медикъл етикс“ (Списание по медицинска етика). Известни с дейността си са също Центърът по изследвания на биоетиката (Брюксел, Белгия) и Центърът по биоетика (Маастрихт, Холандия).

Кипещт от приложни и теоретични разработки, анализи, предложения се усилва от появата непрекъснато в средствата за масова информация на сензационни случаи от медицинската практика на трансплантация или на използване на нова медицинска техника, при които не действа традиционният Хипократов морален кодекс, възникнал в условията на устой-

чива по своите ситуации в продължение на хилядолетия медицинска практика. Масираното и бързо атакуване на моралните проблеми на медицината и биологията от позициите на различни дисциплини, па разнообразни светогледни разбирания внася многозначност и в съдържанието на термина „биоетика“, затруднява осмислянето на извършвания се процес, поставянето на строги оценки, очертаването на точните методологични, теоретични и светогледни контури на сградата на биоетиката. Липсват още и големите теоретико-методологични обобщения на „биоетическото движение“¹⁴.

Без в повечето случаи да са открити чрез теоретико-методологична рефлексия, реално могат да се открият няколко основни типа (често взаимопреплитащи се) *разбирания за същността на биоетиката*.

Първото от тях определя биоетиката като област на изследване или своеобразна съвкупност от „проблемни ситуации“, свързани с нравствените аспекти на съвременната медицинска практика и приложни биологични изследвания. Това са ситуации, създавани от генната инженерия и медицинската генетика, медицинските експерименти с хора, „модификацията на поведението“ с помощта на фармакологически и неврохирургически средства, евтаназията, необходимостта да се определят критериите за настъпване на смъртта и пр.¹⁵. В случая биоетиката не е толкова тип изследвания, научна дисциплина, а новопоявили се морални ситуации.

Второ разбиране за биоетиката е свързано с *разглеждане“ то ѝ като съвременен етап на развитие на медицинската етика*¹⁶. Затова термините „биоетика“, „медицинска етика“ и „био-медицинска етика“ се употребяват като взаимозаменяеми. Биоетиката не е нищо друго освен традиционната медицинска етика, допълнена с редица нови проблеми, породени главно от съвременната медицинска практика. Към тяхното изследване са приложими в повечето случаи старите методи, досегашните философски и етически теории.

Третият тип схващания за биоетиката ни насочват към *ново междудисциплинарно философско изследване*, което се различава от медицинската етика¹⁷. То е резултат на появата на цял ред нови ценностни конфликти, свързани с биологията и медицината, породени от навлизането на нови технологии в живота. Научно-техническата революция и прогресът в биологичното и медицинското познание променят редица ежедневни ситуации в човешкия живот и налагат нови изисквания към поведението на личността. За да се изследват тези изисквания, които в повечето случаи се схващат като свързани изключително с технологичните промени, се предлага и новото междудисциплинарно философско изследване на границите между философията, теорията на ценностите, биологията; медицината. Биоетиката търси отговор на нормативните въпроси, възник-

ваши при приложението на биологичното и медицинското знание в човешкия живот — въпроси, които се появяват във взаимоотношенията на отделните личности и при взаимодействието между технологичните възможности и човешките ценности. На практика тези отговори най-често вземат абстрактно, от една страна, „технолозиите“, а, от друга — „ценностите“, като се пренебрегва реалният социален контекст на тяхното взаимодействие. В същото време в редица разработки претенциите са да се даде нова, адекватна на условията на научно-техническата революция система от нравствени ценности на обществото изобщо, да се решат основните конфликти на съвременните общества. Д. Калъхън, един от най-видните изследователи в областта на биоетиката, смята, че биоетиката в качеството си на „нова култура“ трябва да въздейства върху всички параметри на социалния живот — „законите, обичаите; социалните институти, политическия живот и индивидуалните норми на поведение“¹⁸.

Глобалните светогледни и методологични амбиции на това разбиране за биоетиката обаче не съответствуват на ограничения емпиричен материал, на който тя се гради, поради което най-често се свеждат до добре познати биологизаторски схеми.

Четвъртото разбиране за биоетиката е като за нова *нефилософска междудисциплинарна теория*. Така например К. Вокс смята, че философската традиция малко може да даде за интерпретацията на възникващите под влияние на развитието на биологията и медицината нови проблеми. Нужна е частна междудисциплинарна наука, като биофизиката или биохимията¹⁹.

Петото разбиране за биоетиката я свежда до *изследване на етическите следствия от новите открития в генетиката*. Според М. Хембърг биоетиката трябва да отговори на три специални въпроса: 1) дали нравственото поведение (алтруизмът) е част от генетичната програма на човека; 2) ако е такава част, какви са източниците на алтруизма и как възниква нравственото поведение; 3) свързани ли са етиката и алтруизмът с някакъв биологичен смисъл и дали алтруистичното поведение е част от общата стратегия на живота²⁰.

Това схващане допуска, че човек е генетично запрограмиран като алтруист. Образният смисъл на библейското изречение „Обичай ближния си като самия себе си“ придобива в случая буквалното значение на алтруистични действия на основата на кръвно-генетично родство. Историята на алтруистичното поведение биоетиците виждат в отношенията на родителите към децата или в „специфично женското поведение“. В случая всъщност социобиологичните схващания за морала на Запад се обособяват в рамките на биоетиката.

Как може да бъде оценено разнообразието от възгледи и биоетически изследвания, разгърнали се на Запад през последните две десетилетия? Това са възгледи и изследвания, поро-

дени от реални проблеми, свързани с бурното развитие на съвременната биология и медицинската техника. Те фиксират редица конкретни морални ситуации, особено в медицинската сфера, обобщават разработките в тази област, насочват към проучвания в едно в много отношения ново изследователско поле.

Можем да се съгласим с известния американски етик Стефън Тулмин, че в определен смисъл биоетическите изследвания имат положително значение общо за развитието на етиката. Размишлявайки за съдбата на западната морална философия през двайсетия век, изсушена от позитивисткия отказ да се свържат „дължимото“ и „съществуващото“, да се решават морални проблеми, той заключава „Тези 20 години на взаимодействие с медицината, правото и другите професии имаха ефективни и необратими въздействия върху методите и съдържанието на философската етика. Въвеждайки отново в етическите дискусии спорните теми, свързани с *особени случаи*, те задължиха философите да се обърнат отново към Аристотеловите проблеми на *практическия разум*, които бяха оставени настрана за твърде дълго време. В този смисъл ние действително можем да кажем, че през последните 20 години медицината „спаси живота на етиката“ и че тя възвърна на етиката сериозността и човешката значимост“²¹

Вярно е също и обратното: етиктът би трябвало да търси и намира отговори на новите морални ситуации, с които се сблъсква съвременното човечество. В този смисъл може да се съгласим с един друг от най-известните съвременни западни етици — Ричард Хейър: „Ако моралният философ *не може* да помогне по проблемите на медицинската етика, той трябва да се откаже от своята дейност. Проблемите на медицинската етика са така типични морални проблеми, че се предполага моралната философия да може да помогне и неуспехът ѝ ще означава или безполезността на дисциплината, или некомпетентността на този, който я практикува“²². Медицинската практика създава предпоставки за редица дилеми: между възможността за продължаване на живота и отслабване на болката; между запазването на телесната цялостност на пациента и понататъшното му оздравяване, между здравето и благополучието на много днешни и бъдещи членове на обществото и т. н. Тяхното морално осмисляне безспорно има значение за общото развитие на етиката и същевременно е отражение на общото развитие на етиката.

Ако се опитаме обаче да дадем най-обща оценка на съществуващите биоетически изследвания, не можем да не изтъкнем и редица техни сериозни недостатъци.

Първо. Повечето биоетически изследвания гласно или негласно се опират методологично на биологизаторския редуционизъм. Причина за това в много случаи е самият стил на анализ на конкретни ситуации в медицинската област, при който

се пренебрегват големите социални проблеми на обществото, връзката на тези ситуации с ценностите и интересите на различните социални групи и класи

Трябва да се има предвид също, че необичайно бързото развитие на биоетиката се извършва паралелно и в редица отношения благодарение на безпрецедентното развитие в областта на молекулярната генетика и биотехнологиите, на свързаната с тях социобиология, което също допринася за използването на редуccionистки схеми. Биоетиката се вписва в общия идеен контекст, в който разцъфтява социобиологията, макар че социобиологията е свързана главно с апелите на генетиката, етологията и еволюционната биология, докато биоетиката е свързана най-тясно с промените в медицинската сфера

Вярно е, че в редица случаи отделните автори наблягат на социалните аспекти на нравствените явления, но етическият анализ се води в рамките на някоя от модификациите на аналитичната етика, утилитаризма или различни теологически доктрини. В степената, в която всяка от тези доктрини пренебрегва базисните социални фактори, влияещи върху моралната сфера, тя отваря място — макар и често пъти без собствено желание — за биологизаторски или свързани с технологическия детерминизъм фактори

Всичко това поражда множество критики към биоетиката за това, че няма сериозни основи и ясна методология, че от нея няма полза, че търси отговори на неразрешими въпроси и пр.²³

В случаите, когато се правят ценностно нормативни изводи, гласно или негласно се тръгва от традиционните за англоамериканското мислене индивидуалистични ориентации, от възприятието на обществото като сума от автономни индивиди влизаци в договорни отношения един с друг. Индивидуализмът е първичният ценностен комплекс, върху който почиват интелектуалната и моралната сграда на биоетиката. Понятието за договор играе основна роля в начина по който се схващат отношенията между автономните индивиди в биоетиката. Странно е колко малко внимание се обръща от биоетиката на тъканта на човешките взаимоотношения, от които индивидът е част, и на взаимните задължения и взаимозависимост които тези отношения включват²⁴. При това положение проблемът за съчетаване на интересите и ценността на индивида с интересите и ценностната система на обществото се свежда до неразрешимото противоречие между автономията на индивида и патерналистичните стремежи на обществото да му наложи определени морални решения

Второ В много случаи границите и задачите на биоетическите изследвания са твърде неясни и прекалено се разширяват, включвайки не само голяма част от традиционното етическо познание, но и ценностните проблеми на обществото изобщо.

Между различните проблеми, с които се занимават биоетиците, са изучаване историята на етическото и морално мислене, на теориите за ценностите, емпирично изучаване на ценностите във връзка с биологичните процеси; помагане на хората да се придържат към закона и професионалните кодекси на поведение, да мотивират добре поведението си; подпомагане вземането на решения в специфични от морална гледна точка медицински или експериментални ситуации; обяснение и анализ на преобладаващите културни ценности. Както отбелязва Самюел Горовитц, „между толкова много несъответстващи си дейности съществува значително объркване за това, какво представлява биоетиката“²⁵.

Тази неяснота на границите на биоетиката отразява нееднородността и пъстротата на съответните изследвания. Но тя е свързана и със стремежа да се осмислят повечето морални явления и етически идеи през призмата на специфични съвременни медицински ситуации. При това се проявява една тенденция на своеобразен „медицински редукионизъм“ при тълкуването на явленията на обществения живот, на неоправдано използване на термини, понятия, аналогии от медицинската етика при тълкуването на много далечни от тази сфера ценностни проблеми и социални явления. Така социалните функции на медицината неправомерно се разширяват.

Трето. Биоетиката проявява глобалистични стремежи да задава модели на поведение във всички области на обществото. Същевременно всяка от различните тенденции на разбиране същността на биоетиката стеснява границите на съответната област. Това стесняване се проявява при схващането ѝ като съвкупност от „проблемни ситуации“, свързани с нравствените аспекти на съвременната медицинска практика и приложни биологични изследвания: не е ясно защо се включват само ситуациите, а не и теоретичните опити за анализ и разрешаване на дилемите, възникващи при тези ситуации. При всички останали разбирания независимо дали биоетиката се свежда до медицинската етика, дали се схваща по-широко — като философска или частна междудисциплинарна теория, в крайна сметка неин основен изследователски кръг си остават няколкото десетки нови морални проблемни ситуации, актуализирани или породени от бурното развитие на съвременната биология и медицина — етическите проблеми на аборта и евтаназията, отношението към родените с генетични и други увреждания деца, определенията на смъртта и умирането, моралните въпроси на трансплантацията на органи, зачеването в епруветка, експериментите с хора и човешки ембриони, съвременната генетика, социалната справедливост и принципите на разпределение на ресурси в здравеопазването. Възниква въпросът: дали това, че в тези области в условията на развитие на съвременната биология и медицина се появяват сериозни морални проблеми, при кои-

то традиционните морални регулативи не дават ефективни решения, с достатъчно основание за отграничаването им в нова проблемна област, направление на изследване, теория. Теоретичното право на съществуване на една нова система от идеи не се получава просто от факта на анализ на група актуални ситуации, а изисква по-сериозни основания. Не е ясно например защо биоетиката да не се занимава и с проблеми, които не са породени от съвременния етап на развитие на биологията и медицината, но все пак свързани с ценностните измерения на „срещата“ на биологичното и социалното. Изобщо дали новите морални проблеми на медицината и биологията не са на първо място повод, а не основно съдържание на биоетиката? Не са ли те главно стимул за намирането на по-сериозни основания за отграничаването на една нова дисциплина?

Възниква въпросът, как в марксистката литература се интерпретират проблемите, които на Запад станаха предмет на изследване в рамките на биоетиката. За съжаление публикациите в тази област в нашите страни се броят на пръсти. В тях могат да се разграничат няколко схващания за дисциплината, в рамките на която трябва да се изследват новите проблеми, свързани с биологията и медицината.

Според Г. И. Царегородцев и Е. В. Карамзина извършващият се днес процес на нарастване социалната значимост на различните аспекти на съвременната медицина и съответното нарастване на вниманието към тях от страна на отделни немедицински обществени структури още не означава необходимост от изнасяне на новите проблемни ситуации извън рамките на медицинската етика. Те си остават проблеми именно на медицинската етика. Затова двамата съветски автори смятат, че в крайна сметка няма смисъл дори от самия термин „биоетика“²⁶.

Тази позиция трудно може да се приеме поради това, че голяма част от проблемите, за които става дума, излизат извън границите на медицинската етика. Например проблемът за абортта съвсем не е ограничен в тесни медицински рамки, а зависи в най-висока степен от по-широки обществени нагласи и ценности, свързани с отношението към човешкия живот и ценността на децата. Това се отнася и до въпросите на генното инженерство, до масовите ценностни ориентации към трансплантацията на органи и готовността да бъдеш донор. Изобщо множеството морални измерения на съвременните биотехнологии излизат далеч извън границите на традиционно разбраната медицинска етика, така както проблемът за биотехнологиите излиза далеч извън границите на проблемната област на медицината.

Малко по-различно от това на Царегородцев и Карамзина е схващането на полския етик Збигнев Шаварски, който разграничава два модела на медицинска етика²⁷. Първият от тях се оформя под влияние на Хипократовата традиция и има ха-

рактера на етически кодекс — сбор от морални принципи, задължаващи лекарите в професионалната им дейност, определящи какво е позволено и какво не от гледна точка на благо-то на пациента и на лекарската професия. Така разбрана медицинската етика е създавана и използвана преди всичко от лекарите. Бързото развитие на научно-техническата революция налага според Шаварски един нов модел на медицинска етика, наблюдащ на философския анализ на основните понятия и начини на разрешаване на моралните спорове, възникващи в медицината днес. Тази медицинска етика е нова философска дисциплина, която той нарича също и биоетика. Тя се занимава с моралните проблеми, свързани с прекъсването на бременността, стерилизацията, противозачатъчните техники, изкуственото оплождане, клиничните експерименти, смъртта и евтаназията, организацията на здравните служби, отношенията лекар — пациент, медицина — общество, с трансплантацията на органи, болката и нейното преодоляване и пр.

Към тезата на Шаварски може също да се отправят критичните бележки, че немалко проблеми, свързани с моралните измерения на развитието на съвременната биология и медицина, излизат извън рамките на лекарската професия и медицината. Поради това и трудно могат да се разглеждат само в рамките на *медицинската* етика, пък макар и тя да е разбрана философски. Защото философската медицинска етика, или биоетиката, според Шаварски е призвана да помага именно на лекарите, на медицинския персонал при вземането на морални решения. Възниква въпросът, не трябва ли в биоетиката да се включват и въпросите, които излизат извън границите на медицинската професия. Но ако не се включат, тя няма да бъде вече медицинска етика, а нещо друго.

И. Т. Фролов предлага новите морални проблеми, свързани с развитието на съвременната биология и медицина, да се изучават в рамките на една *етика на познание на живота и човека*²⁸. Този термин надали е удачен обаче, като се има предвид, че по-голямата част от моралните проблеми на съвременната биология и медицина възникват не в познавателната дейност, а в реалния процес на приложение на съответните резултати от познанието в биологичната и медицинската сфера. Освен това не е ясно защо се обединяват под един знаменател изследванията на живота и изследванията на човека.

Можем да заключим: През последните десетилетия научно-техническата революция в биологията и медицината създаде редица морални ситуации, изглеждащи неразрешими в рамките на традиционните морални кодекси и изискващи специално теоретично осмисляне. За такова теоретично осмисляне се предлагат различни идейни конструкции, използват се и различни термини. Най-налагащ се от всички тях е „биоетика“. Можем да критикуваме западната биоетика. Но наред с тази

критика не трябва да отхвърляме възможността за една *марксистка биоетика*, освободена от методологичните светогледни и теоретични слабости на досегашните изследвания, която според нас би трябвало да притежава и съвсем други предметни граници. В нея освен редица морални въпроси, повдигани сега в границите на социобиологията, заслужават внимание всички възможни връзки между морал и биология.

4. За една марксистка биоетика

Безспорното съществуване на два класа от явления — биологични и морални — прави не по-малко безспорна възможността за възникване на определени взаимоотношения помежду им, както и за изучаване на тези взаимоотношения. Възможността за тези взаимоотношения се определя не само от всеизвестната диалектическа взаимовръзка на всички явления в обективната действителност, но и от непосредствената близост на биологичната и социалната форма на материята, а моралното е характеристика именно на социалната форма. Разбира се, не трябва да се пренебрегва фактът, че биологично и морално не взаимодействуват като два изолирани и зависими един от друг само фактора, а в контекста, чрез опосредствувашото влияние на целия комплекс от фактори, обуславящи човешкото поведение. Безспорно е например, че действието на органичните подбуди се опосредствува от човешката психика. Безспорно е, че половото поведение е зависимо от редица социологически променливи и чрез тях е свързано например с половия морал. Но в крайна сметка опосредствувани в подобен смисъл са зависимостите, изучавани от всички науки, което в никакъв случай обаче не пречи да се откриват именно подобни опосредствувани зависимости. Диалектиката на прехода между биологично и социално, осъществявана не само в антропогенезиса, но и в индивидуалното развитие на човека, е диалектика и на прехода между биологично и морално, поради което може да бъде замшен обект на една биоетика като гранична наука. Като не се забравя, че изследването на „прехода“ не означава да се заличават различията на едната и другата сфера, надали би трябвало да изоставяме изучаването на тези проблеми на откуп на западните социобиолози и биоетици. Адекватното изучаване на проблемите на формиране и функциониране на човешката личност изисква обединяването на усилията на различни дисциплини, схващането на човека като комплексен обект, в изследването на който могат да си дадат среща най-различни обществени и природни науки. На тази база възниква такава дисциплина, имаща комплексен характер, например като ергономията, хвърляща концептуални „мостове“ между психологията, физиологията, хигиената на труда, антропометрията,

биомеханиката и пр за изучаване на системите човек — оръдие на труда — производствена среда. По същия начин биоетиката хвърля концептуални „мостове“ между биологичните науки и етиката, използвайки същевременно и достиженията на психологията, социологията и различни други науки, ангажирани с изучаването на фактори, опосредствувачи повече или по-малко взаимодействието между биологично и морално.

Схваната по този начин, биоетиката се различава съществено не само по светогледно методологичните си предпоставки, но и по предметното си съдържание от това, което днес на Запад се нарича биоетика и се свързва в повечето случаи със съвкупността от проблеми, актуализирани и породени от бурното развитие на съвременната биология и медицината. Това развитие донесе всъщност много нови фактори и стимулира различни интеграционни процеси, но в много отношения то трябва да се разглежда като повод за засилването на вниманието и към взаимоотношенията между биологично и морално изобщо, а не само през призмата на привличащите общественото внимание актуални морални дилеми в медицинската сфера днес. Реален факт е, че под влияние на научно-техническата революция, урбанизацията и глобалните екологични последици от човешката дейност през последните десетилетия във взаимодействията между общество и природа, социално и биологично се появиха нови моменти. Тези взаимодействия станаха много по интензивни, по-динамични, нерядко водещи до конфликти и деформации, личностни проблеми и отклонения. С основание може да се каже, че днес човечеството се намира в етап на редица промени в ценностите и нормите, отнасящи се до едни или други страни на човешката биология или до отношението към външната природа. Всичко това създава обществена потребност от обединени усилия на различни специалисти в изучаването на цялото многообразие от взаимовръзки между морално и биологично. Вярно е, че традиционно проблемите, отнасящи се до човешкото тяло и неговото нормално функциониране са били свързани преди всичко с медицинската етика, с професионалния морал на лекаря. В рамките на биоетиката обаче тези проблеми влизат в един много по широк контекст, а медицинската етика се превръща в едно от направленията на биоетическото познание.

Възниква въпросът, удачно ли е използването на термина „биоетика“. Едно от възможните възражения срещу него може да бъде, че той се използва вече в определен методологичен некоректен контекст на Запад. Но проблемът не е толкова в използването на един термин, колкото в съдържанието, влагане в него. След като той вече е добил популярност и включва в себе си изследването на редица реални проблеми, можем да го използваме, като развием съответно включването в него.

съдържание Друго възможно възражение срещу този термин е съдържащата се в него частица „био“, която може да разпали страховете от евентуално биологизаторско редуциране на моралните до биологични проблеми Това, което можем да отговорим, е първо, предлаганото в този труд интегративно познание не се отнася до морала изобщо, които е ангажимент на различните клонове и равнища на етиката, а само до определени страни на морала, второ, употребата на „био“ тук има основания в степента, в която става дума за някакви взаимоотношения между биологично и морално — в тези взаимоотношения биологичното се сменя и подчинява от социалното, но щом говорим за взаимоотношения, не трябва да забравяме, че всяко отношение има две страни и едната от страните в случая е „био“, че не е възможно интегративно знание, в което участва само едната страна

Формирането не каква да е, а на *марксистка* биоетика означава да се изхожда от принципните марксистки идеи на взаимодействие на биологичната и социалната форма на развитие на материята, които служат като методологична база за анализа на взаимоотношенията на биологично и морално По принцип са възможни четири методологични подхода в разбирането на това взаимоотношение *Първият* подход е *биологизаторският* Той не отчита качествените различия между биологичното и социалното, пренебрегва факта, че социалните закономерности са от по висш порядък и притежават своя специфика, която не може да бъде сведена или изведена от биологични фактори Това е подход, характерен за голямата част от съвременните социобиологични и биоетически схващания на Запад

Вторият възможен подход е *социологизаторският* Той отива в друга крайност и пренебрегва изобщо ролята на биологичното Въпреки, че претендира за историчност, такъв подход обеднява историята, закривайки очи пред факта, че в нея действуват не хора, представляващи безплътна обществена субстанция, не проекции на едни или други социални отношения, а реални човеци от плът и кръв Вярно е, че Маркс говори за същността на човека като съвкупност от всички обществени отношения Но не трябва да забравяме, че тази характеристика се отнася за същността на човека, и то за същността му като родово същество А нали между индивид и род съществуват различия и дори противоречия Нали между същност и съществуване пак има различия и противоречия В *съществуването* на отделния *индивид* съвкупността от обществени отношения, представляващи негова *същност* като *род*, се проявява във форма различна от тази, в която обективно съществуват и функционира тези отношения независимо от всеки отделен индивид сам по себе си Индивидуалната форма на проя-

ва на неговата същност е чрез силите и способността на определен биологичен организъм, чрез човешката способност да се труди, да опознава действителността, да си поставя определени цели, да ги преследва и осъществява в своята дейност. Този биологически организъм се развива, а с него се развиват и различните човешки способности, той е здрав или боленува, преживява физически болки и страдания, има своите непроеизволни реакции, т. нар първични (органични потребности) и надали може да си затваряме очите за тези факти, да смятаме, че те нямат никакво значение за живота на индивида, че този индивид не представлява нищо друго освен съвкупност от обществени отношения.

Третият възможен подход на анализ на взаимоотношенията между биологично и социално е *дуалистичният*. При него биологичното и социалното се разглеждат като два качествено различни, независими един от друг фактора, влияещи самостоятелно върху човешкото поведение. В най-добрия случай в модела на съответния човек еkleктически се съчетават действията на независими една от друга сили. Възможно е биосоциалният подход към човека, който се стреми да отчита наличието и на една, и на друга страна в него, да се превърне в такъв дуалистичен или електричен подход, когато съединяването им става формално, пренебрегва сложните взаимоотношения и промени на биологичното и социалното в тези взаимоотношения, не отчита необходимостта от комплексно, от системно, от диалектическо виждане за целостността на човека, за единството на природа и общество.

Четвъртият възможен подход на анализ на взаимоотношенията между биологично и социално е в контекста на тяхното *диалектическо единство*. Това означава на първо място, тези взаимоотношения да се виждат в развитие, исторически. Самото биологично не остава неизменна субстанция, а търпи развитие с развитието не само на отделния индивид, а с развитието на човека от времето на антропогенезиса до днес. Формира се биологично, което не само е предпоставка за качествено новата социална дейност, но същевременно самото то се променя под влияние на човешката дейност, на различни социални въздействия. В този смисъл именно в нашата литература Иван Калайков говори за появата на биологично от втори род. Когато казваме, че развитието на производството развива природните, жизнените, телесните сили на човека, ние всъщност говорим за това „социализирано“, променено, развило се в социално-историческия процес биологично, което именно в рамките на съответната социално-историческа дейност е вътрешно свързано със социалното, носи в себе си социалното.

Друг момент на този подход на диалектическо единство на биологично и социално е свързан с факта, че става дума за

съотношение между различни по качествено равнище явления, между системи от различен порядък, при което социалното е именно системата от по-висок порядък, която сменя, подчинява на своите закономерности, има водещо значение във взаимодействието. Терминът „биосоциални“ не трябва да се разбира като механично съединение на две разнородни понятия, поставени на една плоскост. Преобразуването на биологичното под въздействието на социалното не означава изчезване изобщо на биологичното, а само това, че под въздействието на социалния фактор редица моменти в биологичните структури и функции претърпяват в значителна степен модификации, „очовчават се“.

Трети момент в този подход на диалектическо единство на биологично и социално е, че относителната самостоятелност на биологичното предполага не просто хармонично преобразуване на биологичното под въздействие на социалното, но то е в редица случаи единство в противоречията. Между едното и другото са възможни противоречия. Социалното нерядко може не само да развива, но и да подтиска, да ограничава биологичното, да стеснява на съответния исторически етап степените на възможна свобода на биологични проявления. Това се чувства особено силно в епохата на машинно производство, когато човек заради *нормалното* функциониране на машината може да води *ненормален* биологичен живот, да подтиска развитието на множество дарования, за да се труди на конвейра. Характерен пример на резултатите от такива противоречия са множеството професионални заболявания, при които социалните условия на дейност на човека влизат в противоречие с биологичните му възможности.

Четвъртият момент в подхода на единство на биологично и социално е, че то се разглежда, като се имат предвид различните равнища и на биологичното, и на социалното. Биологичното може да се разглежда на равнище индивид, на равнище популация и на биосферно равнище. По подобен начин могат да се разграничат степени на социалност, свързани с обществото като цяло, социално-групово и индивидуално равнище. Взаимодействията могат да бъдат на равнище индивид с биологични и социални особености, на равнище социална група — популация (едно взаимодействие, което все по-интензивно се изучава от съвременните медицински науки, антропологията и популационната генетика), на равнище общество — биосфера.

Петият момент в подхода на диалектическо единство на биологично и социално е, че тези качествено различни и в редица отношения противоположни явления, свързвайки се едно с друго, стават елементи на една система, която притежава интегрални качества, които не присъствуват в нито едно от явленията, взети сами по себе си. Това са така наречените

системни свойства. Самият човешки индивид представлява една такава система, която не може да бъде сведена нито до биологическия организъм, нито до някаква обективна съвкупност от обществени отношения. Цял ред характеристики съдържат в себе си такова системно единство на биологично и социално, поради което могат да бъдат изследвани от съответни биосоциални дисциплини. Така е например с биологичните процеси на възпроизводство на човешки индивиди, които придобиват в обществото социални измерения, получават нови свойства, изучавани от такава биосоциална наука като демографията, изработваща си и понятиен апарат, съответстващ на тези свойства — народонаселение, родствени връзки, смъртност и пр.

Всички тези моменти от общия подход към биологичното и социалното са валидни и при едно биоетическо изследване на взаимоотношенията между биологично и морално. Те са основна предпоставка за изграждането на една именно марксистка биоетика.

За да се разкрият предметните граници на биоетиката, добре е тя да бъде разграничена от *етическите проблеми на биологичното познание*. Докато биоетиката се занимава с реалните, обективните взаимодействия между морално и биологично в обществото, етическите проблеми на биологичното познание засягат моралните ценности, свързани с познавателния процес в определена област на научното познание. В целите, средствата, парадигмите на биологическо познание могат да присъствуват и ценностни моменти. Така например идеята за еволюционното развитие, за прогреса в живата природа от „нисше“ към „висше“ отразява реален факт, но същевременно е и единственогледно-човешки поглед върху тази област. Моделът на определени социални ценности се превръща в схема на осмисляне на определени процеси в животинския свят. По подобен начин в определени случаи редица теории на Запад, стремящи се да изтъкнат изключителната роля на генетичната основа на човешкото поведение, отразяват и в същото време подкрепят морално-политически възгледи, обосноваващи привилегиите за определени групи в съответствие с тяхната класова, расова или полова принадлежност.

Етическите проблеми на биологичното познание се превръщат в биоетически проблеми чрез социалните резултати от това познание, чрез промените в използването и функционирането на биологичното, до които то води. Те се превръщат в биоетически проблеми и тогава, когато изследователският процес е свързан с експериментална дейност, въздействаща върху биологични обекти. В този смисъл експериментите с хора или животни, доколкото имат морални аспекти, са биоетическа проблематика, място на среща на биоетиката с етическите проблеми на биологичното познание. От подобен род са и

проблемите, свързани с някои опасни за човека изследвания на генното инженерство.

Предметните граници на биоетиката се образуват от сферата на взаимодействие на морално и биологично. Именно защото става дума за взаимодействие, тук можем да разграничим като теоретична абстракция два типа процеси. Първият тип процеси са *моралните аспекти на социалните въздействия върху развитието и функционирането на биологичното*. Тук се включва моралното отношение към природната среда и поспециално към биосферата, екологичният морал на обществото. Включва се и моралната регулация на функциониране и развитие на човешки биологичното в различните общества и култури. Равнището и особеностите на производствения процес, постиженията на здравеопазването, цялата система от обществени отношения формират на всеки етап от историческото развитие съответни ценностно-нормативни изисквания към развитието и проявленията на човешкия организъм. Биологичното получава съответна нравствена мяра и нравствена оценка, в едни или други негови проявления може да се влага съответно нравствено съдържание, да се приписва нравствена ценност от страна на обществото. Така например екзогамията в различни общности в историята се регулира от определени социални правила, табута, нравствени нормативи и практикувана за дълъг исторически период води до формирането на съответна човешка популация със сходен генетичен фонд и антропологични особености. Тук имаме всъщност морални норми, определящи протичането на съответни генетически и антропологични процеси.

Най-типична сфера на среща на моралното с биологичното е характерната за всяко общество морална регулация на проявите на органичните потребности на човека, задаването на социално-нравствена мяра на тези потребности. „По-добре да бъдеш роб на човека, отколкото на похотливостта... — твърди Августин Блажени, демонстрирайки определена нравствена мяра към половата потребност — Съблазните на плътските изкушения и досега чукат на моето сърце..”,²⁹. Дионисий (син на хераклийски тиранин) говори, че иска да яде непрестанно и „да изгние от наслаждение”³⁰. Това са примери на два противоположни типа морално отношение и въздействие върху органичните потребности на човека.

В тези примери става дума за морална регулация на социалното функциониране на биологичното. Но такава регулация имаме и при развитието на това биологично в антропогенезиса и в индивидуалния жизнен път на отделния човек. Формирането на човешкия организъм се извършва в социални условия и затова е не просто разгръщане на някакви генетически възможности, а и резултат от определени социални въздействия, включително и съответни морални изисквания. Тези

изисквания ограничават проявата на определени първични инстинкти, допринасят за „социализацията“ на човека, за развитие в антропогенезиса и на човешки биологичното, за формирането в индивидуалния жизнен път на човека на волеви механизми за ограничаване на непосредствените импулси на тялото.

Вторият тип процеси във взаимодействието на морално и биологично се проявяват чрез *ролята на биологичните фактори, в нравственото формиране и поведение на човека*. Тези фактори влияят най-напред в ролята им на предмет на нравствена регулация. Нравствената мяра, налагана върху функционирането, върху проявленията на биологичното, не може да не се съобразява с определена мяра във функционирането на това биологично, иначе би довела до неговото разрушаване, до унищожаването му. Нравствените изисквания не биха могли да излизат извън границите на съответна биологична, физиологична и пр. мяра. В този смисъл съществува определен изоморфизъм между нравствено и биологично.

Биологичните фактори са свързани с морала и като предпоставки, като благоприятни условия (не причини) за възникването му. В антропогенезиса такава предпоставка е например способността за социален живот на определен вид примати. Енгелс изтъква: „още от самия произход на човека от животинското царство следва, че човек никога не ще се освободи от животинското в себе си, така че всякога ще може да става дума само за по-голямата или по-малката степен, за разликата в степента на животинското или човешкото“³¹. Биологичното се включва като предпоставка и в индивидуалното нравствено развитие — чрез особеностите на темперамента, ролята на различните сензитивни периоди в развитието, силата на определени влечения с биологичен произход, които могат да надраснат по сила собствено моралната мотивация, и т. н.

В различните сфери на човешкия живот, както и на различните етапи на развитие на човека (както във фило-, така и в онтогенезиса) въздействията на биологичното притежават своя специфика, изискваща конкретно изследване, а не само общи и дедуктивно извлечени заключения — нещо, което нерядко се случва. Да вземем такава сфера като човешките способности. Често цитирана е Лениновата фраза, че социализмът не може да осигури равенство в способностите и че основният морално-политически принцип на социализма „от всекиго според способностите, всекиму според труда“ е свързан именно с това неравенство. Способностите се различават не само поради различията във формиращите въздействия на обществото върху човека, ко и поради това, че се изграждат на основата на различни дарби, наследствени предпоставки. Тези наследствени предпоставки обаче придобиват в крайна сметка определено морално-политическо значение в разпределителните процеси, оказ-

вайки съществено влияние в целия жизнен път на индивида.

Известно е, че елементарните психични процеси и неврофизиологични особености на индивида имат немалка роля при неговото нравствено развитие и специфични нравствени реакции. У всяко дете с нормални генетични данни може да се формират всички възможни нравствени качества, но педагогическите усилия, изразходвани за тази цел, могат да бъдат съвсем не еднакви. „Отзивчивостта“ например, може да се формира по-леко у меланхолика, отколкото у флегматика, но нужните качества могат да се формират у дете с всеки от възможните темпераменти. Неврофизиологичният тип налага определена индивидуализация на нравственото възпитание, а понякога може да стане предпоставка за различна степен на нравствена устойчивост в една и съща ситуация.

Специално внимание заслужава значението за формирането на нравственото съзнание и поведение на индивида на такива фактори като биологичната възраст, биологическия пол, типа висша нервна дейност и темперамент, соматичните особености, състоянието на здравето, наличието на устойчиви отклонения от определени биологични норми и пр.³². В много случаи ролята на всеки от тези фактори е твърде опосредствувана, но определена корелация между тях и нравственото развитие на индивида съществува. Така например биологичният пол е свързан с разделението на труда в обществото, с формирането на съответни полови роли и основани на тях вече различия в някои нравствено-психични реакции на половете.

Въздействието на моралното върху биологичното и на биологичното върху моралното не са два обособени процеса на постоянни и устойчиви фактори, а могат да бъдат разбрани само във взаимна зависимост, в единството на развиващи се социални и биологични явления. Ако бяха независими едно от друго въздействия, надали би било удачно изучаването им специално от биоетиката, това би било възможно и в рамките на сега съществуващите дисциплини. Проблемът е, че взаимодействието на биологично и социално в рамките на човека като цялостна система или в системата общество — природа има като резултат появата на определени системни, интегрални характеристики, които именно в най-висока степен обуславят възможността на биоетическото знание. Такива характеристики са *биосоциалните ценности и норми* — моралните ценности и норми, които регулират развитието и функционирането на определени биологични характеристики на човека. Тези норми и ценности имат социален произход и характер, но от тях зависят съответните биологични характеристики. Техен предмет на въздействие е биологичното и те в една или друга степен се съобразяват и с особеностите на това биологично. Защото не

е възможна регулация на какъвто и да е процес, ако се абстрахираме изобщо от особеностите на този процес.

Съществуват и редица други биосоциални интегрални характеристики, които притежават и съответната морална страна, която може да бъде предмет на биоетически анализ. Това са моралните характеристики на живота и смъртта, здравето и болестта, на органичните потребности на човека. Тяхното отражение от биоетиката ще бъдат *основните биоетически категории*, а ролята, която играят тези характеристики в осъществяването на единство на биологично и социално в рамките на дадена цялост, ни отвежда всъщност към различни *биоетически закономерности*.

Настоящата работа не претендира за развитие на някакво завършено биоетическо знание, а само поставя основни жалони във формирането на едно ново междудисциплинарно изследване. Не само множество конкретни проблеми, но и немалко теоретико-методологични измерения ще стават ясни в самия процес на развитие на това изследване. Съпоставянето на резултатите, получени в различни дисциплини, е нелека работа, техният синтез е резултат на цялостния и непрекъснат процес на развитие на новата междудисциплинарна област. В този процес се изграждат постепенно и собственият език, емпиричният базис, стандартите на строгост, точност, доказателственост, схемите на обяснение на общото между принципно разнородната съвкупност от знания на етиката и някои биологични дисциплини. Всъщност създаването на цялостна съдържателна теория за междудисциплинарния предмет във всички съвременни междудисциплинарни изследвания е в най-добрия случай цел, но не и условие на междудисциплинарното изследване. В случая тази цел ще бъде преследвана преди всичко от позициите на етиката, което е оправдано и поради факта, че тя е свързана със закономерностите на по-„висшето“ равнище — социалното, което сменя в себе си, без да отменя закономерностите на по-низшето, на биологичното равнище.

В Момов разграничава три типа изследвания комплексно-спомагателно, комплексно-коопертивно и комплексно-интеграционно³³. Комплексно спомагателното се осъществява от дадена наука (напр. етика, биология, етнография) с помощта на друга наука. Комплексно-кооперативното изследване се осъществява с помощта на няколко междинни науки, които обединяват своите теоретични, методологични и методически средства за изследване на сложни обекти и процеси. Комплексно-интеграционното изследване е най-високото равнище на анализа, предполагащо асимилиране на подходи и методи на отделни науки в по-обща теория, която се образува при допирните точки на тези науки. Именно тази методологична насоченост създава евристично взаимодействие, което спомага за раж-

дането на нови идеи. Биоетиката може да бъде резултат именно на такава методологична насоченост

Може да се постави въпросът, които възниква при всички междудисциплинарни изследвания, какво знание е, към кои научни дисциплини би трябвало да принадлежи биоетиката — към етиката или биологията, към етичното или биологичното познание? Сложните въпроси на класификацията на различните дисциплини дори когато те имат дългогодишна история поражда често спорове. На този етап можем да кажем, че като тип познание биоетиката би трябвало да присъствува в една класификация на различните биосоциални дисциплини. В същото време съществуват немалко основания тя да се схваща като едно от направленията на етическо познание, доколкото главна роля в междудисциплинарния синтез в случая има етиката. Тя именно изучава водещото, по-висшето равнище, участващо във взаимодействията, пораждащи предметната област на биоетиката.

Самият биоетически анализ може да се извършва на две равнища. Първото от тях е равнището на *общетеоретичното биоетическо познание*. На това равнище се изследва статусът на биоетиката в съвременното научно познание, основните моменти във взаимоотношенията между морално и биологично, етика и биология. Формира се категориалният апарат, свързан с такива явления като биосоциалните ценности и норми, живота и смъртта, здравето и болестта, органичните потребности. Изследват се през призмата на биоетиката някои традиционни за редица други дисциплини теоретични проблеми — например проблемът за свободата на волята. Установяват се основни зависимости, формира се инструментариумът на изследване.

Второто равнище е на *теоретико-приложното изследване*. На него се проучват едни или други конкретни морални проблеми, свързани със социалното развитие и функциониране на биологичното. Такива са моралните проблеми на аборта, сексуалните отношения, храненето, евтаназията, здравеопазването, присаждането на органи, отношението към биосферата и пр. Отделни относително обособени области от такива проблеми образуват основни направления на биоетическо изследване. Такова направление може да бъде „възрастовата етика“ — проучването на корелациите между биологичната възраст и моралното развитие на личността. Такива направления са сексуалната етика и гастрономическата етика (етика на храненето), свързани с моралните проблеми на удовлетворяване на половата и гастрономическата потребност. Съответни направления са също екологическата и медицинската етика, демографската етика, занимаваща се с моралноценностното регулиране на демографските процеси, антропологичната етика, изучаваща моралноценностната роля на различни антропологични характеристики, еволюционната етика, търсеща зависи-

мости между антропогенезиса, различните етапи от историята на човечеството и морално-ценностното регулиране на биологичното на всеки от тези етапи. Става дума за направления на изследване, чието формиране, открояване, обосноваване ще става в самия процес на тяхната разработка, в контекста на търсенето на конкретните взаимовръзки между морално и биологично. Първите опити в това отношение ще бъдат направени в по-нататъшното изложение, в което последователно ще бъдат разгледани някои основни проблеми на общотероретичното и приложното равнище на биоетическото познание.

ПЪРВАЧАСТ

БИОЕТИЧЕСКИ КАТЕГОРИИ

Формирането и развитието на една научна дисциплина в много отношения може да се разглежда като формиране и развитие на нейните понятия. Нейната зрелост, дълбочината на теоретичните ѝ изводи, способността ѝ адекватно да отразява дълбинните процеси, скритите от нас закономерности в значителна степен се определят от зрелостта и съвършенството на използваните от нея научни понятия. Равнището на теорията и равнището на знанията, отразени в понятия, са неразривно свързани помежду си и се намират във взаимна зависимост едно от друго. Историята на развитие на теориите е история на формиране и развитие на съответни най-общии понятия, на нейните категории. В този смисъл категориите са както изходен пункт, така и в една много по-развита форма заключителен резултат от едно изследване. За да извършим изследването, трябва да дефинираме основните понятийни единици и самото изследване се превръща в тяхно разгръщане и обогатяване, в установяване на тяхна основа и различни закономерности в съответната предметна област. Защото фундаменталните понятия в крайна сметка отразяват някакви съществени връзки и взаимодействия, някакви закономерности.

Имайки предвид всичко това, започваме с проблема за категориите на биоетическите изследвания. За нас в случая са важни два момента. Първият е, че на първоначалните етапи на едно изследване е нужно да се отграничат сравнително минимално количество изходни понятия-категории, имащи основополагащо значение и достатъчни като инструменти за понататъшно изследване. Вторият момент е, че става дума за понятия на интердисциплинарно проучване, които по тази причина би трябвало да включват „строителен материал“ и от едната, и другата област, да служат като средство за интеграция помежду им.

Изходна позиция за нас в случая е фактът, че биоетиката се интересува от ролята на морала в развитието и функционирането на определени биологични процеси. Оттук следва, че основните нейни понятия, както и понятията на етиката имат оценъчно-нормативен характер. Основни средства за такава регулация са определени норми и ценности, като оценката е в много отношения производна от тях. В случая обаче става дума за ценности и норми, насочени към биологичните процеси.

В този смисъл една от изходните понятийни двойки са *биосоциалните ценности и норми*.

За да имаме морална регулация, абсолютна необходимост е наличието на определена свобода на избора, съответна алтернативност на поведението. От тази гледна точка в рамките на биоетиката генерален проблем е съотношението между биологична детерминация и морална свобода в човешкото поведение. Тук категориалният проблем е свързан с *биоетическата специфика на проблема за свободата и необходимостта*.

Имайки предвид „строителният материал“, доставен от биологията, специално можем да отграничим две двойки най-общии категории, използвани в нея — *живот и смърт, здраве и болест*. Не случайно биологията нерядко се определя като наука за живата природа, за живото. А животът диалектически непрекъснато преминава в смъртта. Здравето и болестта фиксират пък най-общите параметри на нормалното функциониране на биологичното и съответно на неговите отклонения. Възможността тези две двойки категории да бъдат използвани като средства за междудисциплинарен синтез се определя не само от това, че това са две иай-пределни категории в сферата на биологията и медицината, но и поради факта, че те са приложими и към човека, а нерядко се използват за характеризиране на социални явления. За да придобият биоетически измерения обаче, те трябва да се анализират в техните нормативно-оценъчни измерения, пречупени през представите за добро и зло, морално положително и морално отрицателно.

Смятаме, че този минимум от категориални определения е достатъчен на един първоначален етап на изследване. На негова основа в настоящата работа ще бъдат фиксирани и редица други понятия — биосоциално дължимо и биосоциално съществуващо, нормално, естествено, извратено и пр.

Няма да поставям на този етап въпроса за изходните категории, който след спорове в продължение на две хиляди години не е решен окончателно и в рамките на етиката. Причината за това в много отношения са сложността и многостранността във взаимовръзката между отделните понятия на всяка една теория, между които трудно може да се установи едно дедуктивно изведено отношение. Още по-трудно е това, когато става дума за междудисциплинарни взаимодействия. Още повече, че разкриването на една по-строга субординация изисква относително по-висока зрелост на определено направление на изследване.

1. Същност на биосоциалните ценности и норми

Биосоциалните ценности и норми са средства за въздействие върху биологичното у човека и в природата. Същевременно тяхното теоретично отражение представляват съответни категории на биоетиката, етап в познанието на взаимодействието между биологично и нравствено.

В морала нравствената *норма* е елементарна клетка за регулиране на социалните отношения. *Ценностите* представляват предмети и явления, качества и свойства, които притежават положителна значимост за обществото и личностите, могат да удовлетворят определени техни потребности и интереси. Те също служат за регулация на човешкото поведение. Докато нормата е свързана с дължимото, с това, което трябва да се направи, ценностите са свързани с желаното, с това, към което хората се стремят. Тясната връзка между нормите и ценностите представлява легитимизация, ценностно оправдание на определена нормативна система. Когато ценностите и нормите на личността и обществото са недостатъчно свързани, противоречат си, настъпва дезорганизация в личното поведение и обществените процеси.

Биосоциалните ценности и норми регулират отношението на отделния индивид, социална група, общество към биологичното у човека и извън него.

Както биологичната природа на човека, така и външната природа се намират в процес на непрекъснато взаимодействие със социалното, с продуктите от дейността и със самата дейност на човека.

Биосоциалните норми и ценности са механизъм за взаимовръзка на социално и природно, осигуряват, от една страна, определена форма на усвояване на природната действителност, а, от друга — насочени са към регулирането на определени закономерности на природните явления. Различните природни системи, включително и човешкият организъм с неговите потребности, притежават определени параметри на нормалното функциониране. Регулирайки отношението на човека към неговите биологични характеристики и към външната природа, биосоциалните норми и ценности може да се съобразяват с тези параметри, а може и да им противоречат. Тогава, когато им противоречат, възникват острите противоречия между биологично и социално, между природата и човека. В този смисъл бихме могли да говорим за абиологични норми, правила, идеали, ценности, стимулиращи дейност, предизвикваща раз-

стройство и нарушение на биологията на човека, вредящи на човешкия организъм, на различните природни системи. Такива са например дейностите, свързани с пушенето, приемането на алкохолни напитки и пр. Това значи, че като говорим за биосоциални норми и ценности изобщо, ние още не определяме какъв е точно характерът на предизвиканото от тях въздействие. Това въздействие може да бъде положително, но може да бъде и отрицателно с оглед функционирането и съществуването на дадена биологична характеристика, макар че в рамките на ценностните ориентации на личността или на обществото съответните регулативи могат да се схващат в определен смисъл именно като ценности, като нещо положително с оглед определени обществени интереси. Ако се обърнем към известните примери за тютюнопушенето или алкохола, техният обществено ценен характер се вижда от самия факт на производството и консумацията им въпреки масовата пропаганда срещу тях.

Наличието на биосоциални ценности и норми, водещи до дейност, която по същество разрушава и унищожава определени биологични и изобщо природни структури, изразява, от една страна, определени противоречия между природно и социално, а, от друга, е свързано със самата същност на биосоциалните ценности и норми. Те са, така да се каже, полифункционални, свързани с дейности, които могат да удовлетворяват едновременно различни потребности, включват в себе си не само отношението към едно яли друго природно явление, но и много други социални връзки. Биосоциалните ценности удовлетворяват определени социални, определени човешки потребности, а тези потребности не винаги са в единство с нормалното функциониране на едни или други природни структури.

Регулирайки отношението към биологичната природа, една или друга биосоциална ценност може да удовлетворява цял ред допълнителни потребности. Именно затова удовлетворяването на т. нар. органични или физиологични потребности на човека не става по същия начин, както при неговите животински прадеди. Това е именно човешко удовлетворяване, по човешки начин. Биосоциалните ценности са свързани не само с особеностите на биологичните явления, а преди всичко със социално-историческите особености на определена общност. Техният *двойствен характер* определя полифункционалността им. Тогава когато чрез определена дейност, въздействаща върху природата, се удовлетворяват само социални потребности без оглед на природни дадености, се появява възможност за конфликт между природно и социално, между природната и социалната страна на съответната биосоциална ценност.

Биосоциалните ценности могат да се проявяват в поведението на човека *пряко* или *косвено*. Пряко те се проявяват, когато въздействието върху природното е крайна цел на поведе-

нието. Такива са дейностите например, свързани с органичните потребности, физкултурната дейност, хигиенните процедури. Косвено те се проявяват тогава, когато чрез своето отношение към природата човек удовлетворява някаква съвсем несвързана с природата потребност, поведението му се регулира от ценност, която сама по себе си няма биосоциален характер. Пушенето може да удовлетворява непосредствено престижни ценности, които нямат нищо общо с отношението към природните характеристики. При реализацията на тези ценности обаче се въздействува и върху природните характеристики, макар и това въздействие да играе в случая ролята на средство. Така косвено се проявява и съответното ценностно отношение към природното явление, функционира определена биосоциална ценност. Независимо от непосредствената целева ориентация на поведението то в крайна сметка е израз на определена биосоциална дейност. Щом една ценност или съответстващата ѝ норма води до някакво въздействие върху човешкия организъм, тя има биосоциален характер, въпреки че непосредствените потребности на личността или обществото, удовлетворявани от нея, може да нямат нищо общо със съответните органични явления. Това е израз само на социално опосредствувания характер на човешкото взаимодействие с природата.

В ежедневно поведение на човека биологичното участва най-активно чрез биологичните потребности и затова с тях е свързана една съществена част от човешките ценности. Ако искаме да влияем върху тези потребности, а чрез тях и върху човека изобщо, би трябвало да ги подложим на сериозен аксиологически анализ

Биологичното у човека би могло да се разграничи на няколко основни типа *първо* — онези генетически особености на човека, по които той не се различава от останалата жива природа и преди всичко от непосредствените си животински прадеди; *второ* — онези специфично човешки особености, кристализирали в генетическата информация, които са резултат на взаимодействието с природната среда — такива са например расовите особености; *трето* — онези особености на човека, възникнали преди всичко в периода на антропогенеза в процеса на труда, които са резултат на общественото развитие, на въздействието на социалното върху човека и които в крайна сметка също кристализират в неговата генетическа програма; *четвърто* — онези специфични проявления на естествените човешки способности, на наследствени предразположения, от една страна, и актуални социокултурни фактори, от друга, които намират израз в социалноисторическите особености на развитие на човешката сетивност, на разнообразието от способности на индивида; тези способности не се наследяват, а придобиват в интелектуалното социално развитие на личността.

Биосоциалните ценности играят основна роля при социално-

то въздействие и определяне на функционирането на това четвърто равнище на проявление на биологичното у човека. Разбира се, съществуват ценности и норми, отнасящи се и до всички останали равнища на биологичното у човека, но тяхната роля за функционирането на съответните биологични характеристики е много по-незначителна. Такива са например ценностите, отнасящи се до отношението към различните раси. Те имат значение за въздействието преди всичко върху определени социални явления, а не върху биологичните расови особености. В същото време не трябва да се забравя, че които и да са биосоциални ценности и норми, въздействайки върху определени биологични характеристики, регулират и съответни социални особености. Именно затова тези ценности и норми са *социални средства* за регулация на биологичните характеристики, зависими са от определени социални явления и поддържат съществуването на определени явления.

Едни или други ценности предполагат съответни норми, предписания за постигането им и, обратното — следването на определени норми е индикатор за съответни ценности. В този смисъл можем да говорим за различни *ценностнонормативни комплекси* или структури. Поведението на отделната личност може да съответствува или не на тези комплекси, които се утвърждават чрез различни формални и неформални механизми на социален контрол и възпитание.

Биосоциалните ценности и норми на обществото и индивида са важен социален механизъм, чрез който също се реализира взаимовръзката биологично — социално у човека. Те са, които предписват определени социални алгоритми на снемане на биологичното от социалното. Ние казваме обикновено, че определящо значение в човешката дейност има въздействието на потребностите и интересите. Но реализацията на едни или други интереси и потребности зависи и от ценностите и нормите, служещи като своеобразен филтър в това отношение. Това, доколко и как човек ще реализира една или друга потребност, зависи от нейната значимост за него и обществото, от това, какво място заема в ценностната му ориентация действието съобразно тази потребност. Личностното поведение е обусловено от това, доколко човек цени определени неща, от нормите на социалната група, класа, общество, в което живее. Той може да извършва някои неща рефлекторно, спонтанно, ръководен от случайни настроения, но основно дейността му е подчинена на следването на едни или други лични, групови, общосоциални ценности. Част от тези ценности определят и специфичния начин, по който се срещат социално и биологично, социалното подчинява на себе си биологичното, налагат обществено утвърдени начини на развитие и функциониране на биологичното. Тогава когато определени социални въздействия върху биоло-

гичното не са директно свързани с някаква биосоциална ценност, а са косвен резултат от друга целева детерминация на поведението, съответните биосоциални ценности съществуват в определен смисъл контекстуално, като неререфлектирани в понятия и представи. Замърсената природна среда, която действува вредно на човешкия организъм, може да не е резултат непосредствено па определени ценности насочени към регулирането на биологичното у човека, но в крайна сметка предполага такива ценности. По подобен начин господството днес на сърдечно съдовата и невропсихическата патология е свързано с редица социални фактори, обуславя се от ценностите и поведението на съвременния човек, които, без пряко да са ориентирани към неговото здраве, към състоянието на организма му, в крайна сметка с някои свои страни се оказват противоположни на нормалното функционално състояние на определени негови части, предполагайки и съответно ценностно отношение към тях.

Биосоциалните ценности регулират отношението на човека към биологичната му природа. Те зависят както от социални фактори, така и в определен смисъл от някои природни дадености. Имайки предвид природната детерминация, можем да кажем например, че невропсихическите особености на индивида имат известно значение за характера на човека и неговото възпитание. Основно значение, разбира се, имат социалните фактори, но въздействието на природните особености също не може да бъде изцяло отхвърлено. Социалните фактори определят кои ценности могат да се приемат съдържателно, а природните обуславят преди всичко характера, индивидуалния стил на тяхното възприемане и функциониране.

Определени природни фактори могат да детерминират човешката дейност, без да са предмет на обратно човешко въздействие, без да са свързани по този начин непосредствено с някакви биосоциални ценности. Най-често това се отнася до природни фактори, които в съответния исторически период действуват независимо от съзнанието на отделната личност, от познавателните възможности на обществото като цяло. В крайна сметка обаче, доколкото биосоциалните ценности са част от някаква цялостна система от ценности, действуват взаимосвързано с тази система, то въздействувайки върху тази система, природните фактори влияят и върху тях. А това означава, че между природните фактори, имащи значение за ценностната система, и биосоциалните ценности съществуват не само преки, но и косвени взаимосвързки. Преки са, когато природните фактори са предмет на регулация от някакви биосоциални ценности, а косвени, когато тези фактори влияят върху останалите ценности или ценностната система като цяло.

2. Биосоциални ценности и снемане на биологичното от социалното

Подчиненото положение на биологичното спрямо социалното е свързано с факта, че социалната система е от по-висок порядък. Всяка система от по-висок порядък има специфични емергентни, несъдържащи се в подчинената система свойства. Така както химичните закономерности в организма се подчиняват на биологичните процеси, така и биологичното у човека се оказва подчинено на социалните му характеристики, на способността му да действа не само съобразно непосредствените изисквания на организма, но и независимо от тях. При това социалното не просто взаимодействува с биологичното, а на основата на биологичните механизми образува нови функционални системи. Най-ярък израз на такава система е човешката психика. В степента, в която детето усвоява от другите хора човешките способности на отношение към нещата, човешката целева дейност, се формират и съответните нервнодинамични структури, включително дори и онзи функционален апарат, който командва мускулната система, за да може детето да се изправи и ходи на два крака. Човешката дейност създава съответните нервни звена като специфична симбиоза на биологично и социално. Така към наследените специфични морфологични и други особености на вида човек се прибавят допълнителни форми на развитие на определени характеристики на човешкия организъм в процеса на неговото индивидуално развитие в рамките на определено общество. В резултат на социалната еволюция през периода на антропогенезиса се развиват редица характерни особености на човешкия организъм, правещи го все по-способен за успешни социални действия. Появилото се човешко биологично най-оптимално се е подчинявало и ставало условие за социално развитие на индивида.

В наследствения механизъм се закрепва само възможността за социално функциониране на биологията на човека. Реализацията на тази възможност става в обществото. Така в самия механизъм на наследяване на биологичните характеристики на човека се срещаме с уникален момент — наследяват се само възможности за определено поведение. Реализацията на тези възможности не зависи от биологически фактори. Така още тук се срещаме с процеса на снемане на биологичното от социалното. Биологичното е само съвкупност от определени условия на това равнище. Индивидуалната жизненост на човека има съществено значение за неговото развитие, в него се развиват човешките способности, човешката чувственост. В тези способности, чувственост, наследеното, биологичното е само предпоставка на система от по-висш порядък. Развитието на тази предпоставка в дейността на личността се извършва в границите на определени ценностни координати, зададени от со-

циалната система, в която тя е включена. Действията на човека са определени от някакви цели-ценности. В процеса на реализацията на тези цели-ценности се реализира и процесът на снемане на биологичното от социалното чрез формиране на основата на наследствените предпоставки на способност за дейност, която сама по себе си не се съдържа в тези предпоставки, но в определен смисъл може да подчини на себе си тези предпоставки. Това е универсална по своя характер дейност, която не просто приспособява организма към средата, а изменя както външната среда, така и собствената природа на човека съобразно техните собствени закономерности. Дори удовлетворяването на собствено биологичните потребности (сексуални, от храна, пиене) не става непосредствено, а чрез промяна на средата, чрез придаването на тези потребности на цял ред значения, които нямат нищо общо с техния първоначален характер. В този смисъл социалното у човека не е нещо, което стои наред с биологичното, а дейностен, ценностно обусловен способ за развитие и организация на определени структури на организма, за въздействие по определен начин върху дейността на други.

Социалното като система, подчиняваща на себе си биологичното, е някаква съвкупност от обществени отношения, от отношения между индивидите, различаваща се от телесните свойства на всеки от тях. Именно в качеството си на система, различаваща се от своите съставки със специфични системни свойства, тя сменя биологичното у човека. У отделната личност това става чрез проявата на социалноемежергентните свойства на личностно равнище във вид на способност за действия независимо от биологичната природа, на способност за освобождаване от биологичните детерминанти.

Биосоциалните норми съчетават биологичното и социалното, но могат да способствуват и за конфликт помежду им. Биологичното се сменя в социалното, но това снемане може да става в различни форми. То може да се извършва във вид на *хармония* помежду им, при която социалните въздействия върху биологичните характеристики водят до оптималното с оглед съдържащите се в тях възможности развитие и това развитие допринася за хармоничното и ефективно включване в едни или други социални дейности. Отношението между биологично и социално може да приеме и формата на *репресия*, подтискане на биологичното от страна на социалното. Социалното може да възпрепятствува в определени исторически условия появата на дадени способности на индивида. Социалнокласовите условия могат да пречат на необходимото за нормалното функциониране на организма удовлетворяване на неговите потребности. При това самото биологично, което се подтиска, може да се намира на степен на развитие, обусловена от социокulturните фактори и предходното индивидуално развитие на личност-

та. Възможно е и отношение във вид на *ограничение* на биологичното от страна на социалното. Наследствено индивидът притежава съвкупност от най-разнообразни възможности за развитие на един много широк спектър от способности. Взаимодействието на съответните биологични предпоставки с различните социални фактори води до различна степен на развитие на тези способности. В степента, в която биосоциалните ценности, регулиращи социалните въздействия върху човешкия организъм, ограничават развитието на онези способности, на онези качества, които се съдържат в наследствените предпоставки, бихме могли да говорим за ограничение на биологичното от социалното. Докато става дума за ограничение, имаме социални граници за развитие на определени предпоставки, на определени възможности на организма, то когато говорим за репресия на социалното спрямо биологичното, имаме предвид такъв тип въздействия върху човека, които пречат биологичното не като неразвита възможност, а като исторически и индивидуално достигната степен на развитие на едни или други страни на човешката природа. При ограничението се въздействува върху характеристики, които са възможност, а при репресията — върху такива, които са действителност, върху биологични предпоставки, които са се превърнали в съответни структурни или функционални звена, но не могат актуално да се проявят.

Отношението между биологично и социално може да приеме формата и на *биологична компенсация*, когато прекаленото развитие или удовлетворение на определени биологични потребности (не трябва да се забравя, че когато се говори за биологични потребности, предпоставки, възможности, непрекъснато се имат предвид не някакви „чисти“ биологически процеси, а процеси, които са свързани с определен етап на историческо развитие на човешката природа) компенсират липсата на възможност за определена социална реализация на личността, за достигането на определени цели на личността. В случая определени биосоциални ценности, водещи до дисхармония между биологично и социално, играят ролята на заместител на някакви други ценности, които личността трудно може да реализира. Подобна биологична компенсация може да се прояви във вид на деформация на ценностните ориентации на отделната личност, но тя може да намери израз и в Ценностната система на цяла социална група. Най-популярният тип подобна компенсация са пианството и злоупотребата с опиати.

Можем да говорим и за *социални компенсатори на биологичното*, когато неспособността на човека да удовлетвори определени биологични потребности се оправдава и компенсира от съответни ценности. Безпомощността пред болестите, липсата на социални средства за връщане на болния организъм в нормалното му състояние води в определени периоди до появата

на ценностни комплекси, оправдаващи болестта и фаворизиращи страданието от нея, до разглеждането ѝ като възмездие и пр. Друг подобен пример са дългите пости в нашата традиционна битово-религиозна система от ценности и обичаи, обусловени от липсата или наличието на определени хранителни продукти в различни годишни периоди, от необходимостта някога в края на зимата да се води полугладно съществуване, защото приготвеното през есента е вече изядено.

3. Исторически промени на биологичното и динамика на биосоциалните ценности и норми

Историчността на социалните характеристики на човека днес е тривиална истина. Не толкова тривиална е истината, че с изменението на социалните характеристики на човека, на неговата дейност и ценности се променя и биологичното у него. Най-крупна такава промяна на биологичното има в антропогенезиса, а след това тя се проявява в динамиката на човешката патология, в исторически определеното функционално, а в определени случаи и структурно развитие и проява на едни или други способности. Първоначалните биологични качества в периода на антропогенезиса се съчетават с благоприятни външни условия и стават основа за развитие на трудовата дейност и социалните отношения. Последните от своя страна въздействуват върху биологичните качества на човека, променят редица страни от неговата анатомия и физиология. Развива се организъм, който в много отношения е резултат на определени социални фактори, т. е. социално-исторически определен организъм. Именно с тези свои социално-исторически качества той става предпоставка за по-нататъшно развитие на човека и човешкото общество, които от своя страна въздействуват непрекъснато върху биологичното у човека, и то на биологичното като социално-историческа даденост, като резултат от предшестващата история, изменяйки по-нататък, развивайки тези възможности, които се съдържат в него. И морфологията, и вътрешната церебрална структура на човека с нейните свойства са резултат на общественото развитие на биологичното. Това биологично служи сега като предпоставка за едно по-нататъшно *функционално развитие* на определени органи, извършващо се непрекъснато в индивидуалното развитие на всеки нов индивид. При това биологичното от предпоставка непрекъснато се превръща с определени свои страни в исторически резултат и след това играе ролята на предпоставка за по-нататъшно развитие. Разбира се, организъмът на човека не престава да се подчинява на законите на биологията, на обмяната на веществата, наследствеността и пр., но сега те са включени в системата от по-универсални закономерности, имат значение на вътрешно подчинени елементи. Така определени социални условия например стиму-

лират акцелерацията или ранното сексуално развитие, докато други затрудняват развитието на съответните биологични процеси. *Спецификата на биосоциалните ценности и норми, определяйки историческата форма на социално въздействие върху биологичното, определя и социално-историческата форма на развитие на биологичното, на неговото функциониране.*

Способността на биологичното да функционира в различни исторически проявления може да бъде обяснена както чрез определени общофилософски, така и чрез генетически съображения. Философското обяснение на неговата изменчивост съобразно различни биосоциални ценностни комплекси се състои в това, че проявата на едни или други свойства на обектите изобщо зависи от спецификата на техните взаимодействия. В отделните конкретни взаимодействия се проявяват само съвсем малка част от притежаваните от тях свойства. Това се отнася и до непрекъснато сменящите своето място на предпоставка и резултат в социално-историческото развитие на човечеството и индивидуалното развитие на личността биологични особености на човека. Генетически способността на биологичното да се изменя в социално-историческия процес се основава на огромните възможности, съдържащи се в генотипа на човека. Както отбелязва Н. П. Дубинин, „генетическата детерминираност на мозъка от времето на появата на първите представители на homo sapiens. и до наши дни не се е изменила. Обаче неговите потенциали като орган на мислене и във връзка с това биологичните особености, възникващи в процеса на индивидуално развитие, с обогатяването на социалната програма растат от поколение на поколение“¹.

Най-съществените особености на различните исторически етапи на човечеството са свързани със социално-икономическите формации, с характерните за тях особености на трудовата дейност и достъп до средствата за производство от страна на различни социални групи. Това от своя страна определя съответните въздействия върху биологичното, историческия тип отношение между социално и биологично, съответното опосредствуване и подчинение на биологичното спрямо социалното. Разделението на труда, затрудненият достъп до определени социални блага, едностранчивото развитие на човека водят до едностранно развитие само на едни от заложените в него биологични възможности за сметка на други, до противоречия между биологичното и социалното, до едностранно развитие на едни обществени и биологични свойства у отделни социални групи за сметка на други такива.

С развитието на обществото, на съвкупността от специални дейности, с увеличаването на техния мащаб се увеличава и мащабът на въздействие на социалното върху биологичното. Това намира израз във факта, че то „обраства“ с все по-голямо количество биосоциални ценности, регулиращи социалните въз-

действия върху него и реализиращи по този начин и социалното регулиране и изменение на биологичното. Подобен процес се извършва и в индивидуалното развитие на личността. Нарастващото количество от фактори, въздействащи върху човека, в цял ред случаи може да се окаже прекалено за неговите невропсихични, физиологични, физически възможности. Такива са в редица случаи количеството фактори, предизвикващи днес невропсихическо претоварване, докато в същото време рязко намаляват и недостатъчни са факторите, свързани с физическото натоварване.

Биосоциалните ценности и свързаните с тях норми са израз на исторически развиващото се отношение между биологично и социално. Те обуславят и в същото време са резултат от социалното изменение на природното у човека. Природното и общественото не съществуват в неподвижно, веднъж завинаги дадено съотношение, изменят се и тяхното съотношение се опосредствува от динамиката на биосоциалните ценности. *Затова биологичното у човека не е само изходен пункт, но и непрекъснат резултат в общоисторическото и индивидуалното развитие.*

Социално-историческото въздействие може да кристализира върху различни страни на биологичното — върху анатомо-физиологичните особености на краката, ръцете, в целия външен вид. Може да се отрази върху вътрешните органи. Социалните особености на хранене обуславят и определени особености на храносмилателната система, на зъбите. Особено динамично се променя сензорната организация на човешката дейност. Биосоциалните ценности регулират в най-висока степен онези характеристики, които са най-динамични или тяхното нормално функциониране представлява особена значимост за нормалното съществуване на човека.

Съвкупността от биосоциални ценности и норми във всяка култура, епоха, обществена-историческа формация е израз на някаква обща за съответния период матрица на социално функциониране на биологичното. Тя фиксира определени граници на това функциониране. При преустройство на обществения живот настъпват изменения и в съответната матрица на отношение към биологичното у човека. Първоначална ценностна матрица, поставяща някакви граници на функциониране на естествените процеси, свързани с човешкия организъм, е първобитното табуиране, чрез което се забраняват едни или други действия на индивида. Биосоциалните ценности изобщо поставят първоначална граница между света на естествените, природните закономерности и света на човешката култура.

В периоди на социална криза или на много бързи социални изменения започва да се руши и матрицата на взаимодействие между биологично и социално, фиксирана от съответните биосоциални ценности. Самите ценности могат да изгубят в

случая сила, доколкото се руши или променя ценностната система на обществото като цяло. В такива ситуации възниква известна стихийност в отношението между човешкото поведение и изискванията на неговата човешка природа. Тогава евен-туалните граници в реализацията на едни или други телесни потребности може да изглеждат повече от всеки друг път като бремене, като тежко ограничение и да предизвикат различни крайности в поведението, дезорганизация в отношението социално — биологично. С установяването на нова социокултурна матрица на отношение между социално и биологично в социалната общност като цяло постепенно се налага социално стабилна и ефективно действаща съвкупност от биосоциални ценности. Формира се конкретно историческата природа на човека като специфичен комплекс от биосоциални и социални качества. Тя от своя страна се отразява по определен начин в самосъзнанието на отделната личност като цяло във вид на светогледни представи за същността на човека и неговото предназначение, на философско-теоретични рефлексии за човешката природа. Различните форми на изкуство също отразяват по свой начин тази социално-исторически определена човешка природа. Така съответната матрица на взаимодействие между биологично и социално, на социално-историческа определеност на биологичното у човека намира израз не само като съвкупност от биосоциални ценности, а рефлектира по своеобразен начин в образите на човека на различни равнища и в различни сфери на човешката култура. При това в някои ситуации определени мисловни схеми, разкриващи социални съотношения, може да започнат да се проектират при обяснение на биологични явления и обратното. Така фиксираната от биосоциалните ценности форма на взаимодействие между биологично и социално намира множество рефлексии и изпълнява различни функции в отделните сфери на културата.

4. Биосоциално дължимо и биосоциално съществуващо

Социализацията на биологичното у човека не се извършва само под въздействието на определени социални ценности и норми. Централна роля играе преобразуващата, предметната, практическата дейност на човека. И едни или други страни на тази дейност, чрез която биологичното у човека се преобразува, се различават от биосоциалните ценности и норми на обществото. Именно затова от аксиологическа гледна точка могат да бъдат разграничени два основни аспекта на социално развитие и функциониране на биологичното в различните култури — дължим и съществуващ. От една страна, имаме предписваните, нормираните, изискуемите аспекти на социално въз-

действие върху биологичното, съдържащи се в биосоциалния ценностнонормативен комплекс. От друга страна, имаме съществуващото, реално осъществяваното в жизнедейността на хората биосоциално взаимодействие, което е резултат не само на въздействията на ценностнонормативния комплекс, а на всички възможни социални фактори върху човека. Много от тези фактори може да са изобщо непознати и неосъзнати, какъвто е случаят с някои въздействия днес например на градската среда върху биологичното у човека. От степента, в която ценностнонормативният комплекс реално допринася за социалното функциониране и развитие на биологичното, зависи отношението между дължимо и съществуващо в него.

Различните ценности притежават различна степен на дължимост, което се определя: *първо* — от степента, в която обществото санкционира личността при отказ да се следват съответните норми, принудата да се следват тези норми; *второ* — от степента на вътрешна, субективно преживявана от личността принуда, задължителност да се реализират определени норми и ценности; за да реализира съответната норма, личността може да преживява и преодолява определени трудности, препятствия в самата себе си, да се бори със себе си, своите привички, влечения, желаня, като при това привичките, влеченията, желанята се преживяват като собствена, „естествена“ природа, интимна същност, а социалните ценности и норми изглеждат като нещо външно и наложено; *трето* — от границите на свободата на избор при реализацията на съответната ценност или норма; за ценността това означава възможния набор от социално одобрени средства, които може да се използват при достигането ѝ, а при нормата — възможните варианти на поведение, чрез които може да се реализира тя.

Отношението дължимо — съществуващо е свързано с разделението на общо и индивидуално в социалната дейност на личността. Това разделение може да варира по степен и форма в различни социални условия. В *едни случаи* то може да се прояви като ярко разграничение между частния, ограничено индивидуален и публичния, граждански, обществен живот на личността. В *други случаи* те почти не са разграничени, в *трети* между тях съществува вътрешна взаимовръзка, в *четвърти* личността се жертвува, отказва се от всичко частно, лично, ограничено индивидуално в името на публичния, гражданския, обществен живот. Отделянето на частната индивидуална сфера като относително самостоятелна форма на социален живот създава възможност за противоречие между индивида и рода, индивидуалното и общественото, съществуващото и дължимото. Дължимото е свързано с общата групова, общественно изискуема форма на социално функциониране и развитие на биологичното.

Степента на дължимост на нормите отразява степента на

противоречие между индивида и определена социална група *Колкото по-голямо е това противоречие, толкова в по-висока степен ценностите и нормите на групата изглеждат като принуждаващи, препятстващи стремежите, влеченията, онова, което се изисква като че ли от „собствената природа“ на човека.* И, обратно, с хармонизиране на отношенията между индивид и група общите ценности във все по-висока степен се възприемат като нещо, което съответствува на влеченията и желанията на човека, като израз на собствената му природа.

Биосоциалните норми, чрез които социално се регулират определени процеси, протичащи в човешкия организъм, също могат да притежават една или друга степен на дължимост, да се преживяват като бреме, като препятствие или като съответстващи на собствената природа на личността. В случая собствената природа на личността ще представлява определени биосоциални комплекси, формирани се в предходното личностно развитие. Това са различни навици, естествени потребности на организма, инстинкти. Те нямат „чисто“ биологичен характер, а по специфичен начин в резултат на предходното социално развитие на личността и индивидуалната ѝ жизнестойност са се оформили в своеобразни биосоциални комплекси, в биологично, което е резултат не само на наследствени особености, но и на определени социални въздействия. Именно то представлява така нар. собствена природа на личността, която противоречи на изискванията, свързани с определени биосоциални норми на обществото. В условията на противоречие между индивидуално и обществено при социални отношения и дейности, формиращи непрекъснато индивида, който е противопоставен на групата, и група, която е противопоставена на индивида, се формират ценностни ориентации на личността, противоречащи на биосоциалните норми на общността. Биосоциалните комплекси, детерминиращи поведението на личността, ще противоречат като „вътрешна природа“ на биосоциалните норми на групата или цялото общество. Колкото по-голямо е противоречието, толкова по-висока ще бъде степента на дължимост на биосоциалните норми. При интернализацията на тези норми в процеса на възпитание те водят до вътрешно противоречие, раздвоеност на личността. Това противоречие е аспект на известния от историята на етиката конфликт между влеченията на човешката природа и дълга. Виждаме, че биосоциалните норми на групата, обществото не са единствен механизъм за социално регулиране на въздействията върху биологичното, а социално утвърденият и одобрен механизъм. Самият процес на индивидуална жизнестойност на личността оказва влияние и се изменят едни или други страни на биологичното у човека, формира се социално-биологичното в него, едни или други нервни, физиологични и дори анатомични особености. Биосоциалните ценности на групата и обществото са израз на определе-

ни групи или обществени интереси. Индивидуалната жизненост на личността обаче може да противоречи на тези групи и обществени интереси, а това противоречие от своя страна е социално обусловено. Така в индивидуалната жизненост ще се формира такова биологично у човека, чиито проявления във вид на привички, инстинкти, органични потребности в една или друга степен ще влязат в противоречие със социалните ценности, както и конкретно с биосоциалните ценности. А доколкото между индивида и обществото винаги съществуват определени различия и по-малки или по-големи противоречия, дължимостта ще бъде съществена характеристика на биосоциалните ценности. В тяхното функциониране те ще се натъкват на определена съпротива на „човешката природа“ и в своето регулиращо и формиращо възпитателно въздействие в една или друга степен непрекъснато ще снемат противоречията, допринасяйки за промяната на тази „природа“. „Човешката природа“ в случая не е нищо друго освен биологичното, социализирано в такива условия на жизненост на личността, които формират у нея различни и противоречащи на групата, обществото интереси, цели, ценности ориентации. В определен смисъл може да се каже, че това биологично е израз и резултат на такива биосоциални ценностни ориентации на личността, които противоречат на груповите или обществените биосоциални ценности.

Не всички биосоциални ценности са свързани с функционирането на някакво социално променено биологично у човека, което да въздейства върху поведението му „вътрешно“ във вид на специфични биосоциални комплекси, структурнофункционални звена в организма му — привички, инстинкти, биосоциални потребности. Голяма част от тях са свързани с чисто социални по своя характер потребности, интереси, ценностни ориентации. Така например особено висока ценност в дадена общност може да притежават хората със специфична форма на носа. Това обуславя определени отношения и действия на хората. Биологичната характеристика става социална ценност, регулираща по някакъв начин социалното поведение на личността и същевременно разпределяща по определен начин хората, притежаващи тази характеристика в обществото. Тази биосоциална ценност може да притежава и дължимост, но не е свързана пряко с биосоциален комплекс, съставляващ „вътрешна природа“ на индивида. Тя регулира преди всичко определени социални отношения, като в същото време предписва определена социална роля, някаква форма на социално функциониране на биологичната характеристика. В този случай за един продължителен период на такова социално функциониране е възможно дори някаква промяна в тази биологична характеристика, макар и не на равнище личност, а на равнището на цялата общност. Би могла да се появи затворена група — специфичен

социален елит с такава форма на носа. Или в резултат на кръстосване на съответния генетичен белег да се увеличи броят на хората в обществото с този белег. И накрая би могло да се предположи хипотетично дори изкуственото му създаване чрез козметична операция. Общият извод от този пример е, че дори когато определени биосоциални ценности регулират изключително социални процеси, отношения, взаимодействия, в крайна сметка чрез въздействието върху социалните процеси могат да доведат до промени на биологичната характеристика, с която са свързани

Биосоциалните ценности са специфични средства за социален контрол върху процеса на социално развитие и функциониране на отделните биологични характеристики на човека. Именно затова те са свързани и с определена принуда, с определени санкции. Когато „естествената природа“ на човека противоречи на тези ценности и тласне поведението към определени съблазни, изкушения, биосоциалните ценности задействуват съответни обществени механизми за принуда и стимулиране на поведение, което да им съответствува. Несъгласието с биосоциалния ценностнонормативен комплекс се подтиска, отстранява, преодолява от този комплекс.

Висока степен на дължимост съществува при аскетичните култури и ценностни системи, при които удовлетворението на органичните потребности на индивида се ограничава по едни или други причини максимално. Голяма степен на развитие в тях получават контролът и самоконтролът върху поведението на личността. Характерен пример за аскетична култура със силно развити механизми на самоконтрол върху потребностите и поведението от страна на индивида са традиционната индийска култура и йогизмът с неговите способности за контрол върху влеченията, желанията, най-разнообразни органически процеси в човешкото тяло. При култури, в които е възможно удовлетворението в значителна степен на широк спектър от потребности на личността и противоречията индивид — група (общество) са по-малки, и биосоциалните ценности притежават много по-ниска степен на дължимост, съответствуват на едно или друго направление на реализация на личностните потребности. При хедонистични култури, предлагащи удовлетворението на широк спектър от човешки потребности, необходимостта от контрол и самоконтрол върху „естествената природа“ на човека е по-малка. В тях се фаворизират изискванията на собствената природа на личността. Взаимодействието между социално и биологично не е строго ограничено, биосоциалните ценности предполагат висока степен на свобода на избора при реализацията им от личността. Това от своя страна не развива достатъчно волята и самоконтрола на личността. Самата необходимост от самоконтрол при реализацията на биосоциалните ценности в случая е по-малка. В биосоциалния цен-

ностно-нормативен комплекс в такива култури, епохи, ситуации преобладават нормите образци вместо нормите забрани.

В периоди на криза на ценностната система на групата, на обществото, когато тя става неефективна, губи се вяра в нейната оправданост, изпадат в криза и културните механизми, чрез които съответната общност регулира отношението на човека към биологичната му природа. В такива ситуации дължимостта на биосоциалните ценности може да започне да изглежда като бреме, което е неоправдано, като нещо противочовешко, като зло, като оръдие за насилие върху индивида. Изпадналите в такава ситуация социални групи са склонни към своеобразни антикултурни кинически крайности, като издигане в култ на живота, съответстващ изцяло на собствените подтици на природата, сливането на човешката жизнедейност със спонтанните влечения на органическата природа, за демонстративен отказ от социокултурния комплекс от норми и ценности, с които е била свързана цялата телесна жизнедейност на човека. Подобни умонастроения сред определени групи изразява още античният кинизъм, те могат да се открият в една или друга степен във всяка следваща криза на наличните социални ценности. Твърде ярко беше тяхното проявление в хипиевското движение и левичарските младежки бунтове на Запад през шестдесетте години. Подобни умонастроения изразяват определена крайност в противоречието между индивидуалната човешка жизнедейност, в която се утвърждават съответни биосоциални комплекси, „естествената“ човешка природа и определени враждебни, чужди, репресиращи личността социални сили. Това е ситуация, при която общите интереси, проявяващи се в една или друга степен в групата и общосоциалната ценностна система, са ограничените интереси на отделна социална група. Тогава реакцията срещу враждебния на отделната личност групов интерес, срещу репресията на наличното общество може да намери израз и в отрицание на ценностите, на културата изобщо, възприемани като въплъщаващи в себе си чуждите, враждебни на индивида сили.

Нито ценностите, нито културата изобщо, разбира се, може да се идентифицират изцяло с определена репресивна действителност. С много свои страни те имат глобален характер, резултат са на процеси, протичащи в дълъг исторически период, и въпреки че може да бъдат използвани от едни или други социални групи, сами по себе си може да не са свързани с техните интереси. Затова и всяка антикултурна, всяка киническа реакция спрямо наличните биосоциални ценности завършва в крайна сметка или с връщане към отречените преди това ценности, или с утвърждаване на нова ценностна система, в която степента на дължимост съответствува в максимална степен на индивидуалната човешка жизнедейност. Реалната възможност за функциониране обаче на такава ценностна система е обусло

вена от по-глобалната смяна на социалната система и включването на личността в такива отношения и форми на жизнедейност, които да снемат предходните ѝ противоречия с групата или обществото. Отказът от киническите интенции е обусловен от това, че самата „естествена природа“, към която се апелира, е в края на краищата пак развила се и функционираща в резултат на въздействието на определени социални отношения природа, породена е от определен тип индивидуална жизнедейност в определено общество.

Обществото обуславя характера на индивидуалната жизнедейност, в която се формира *биосоциални съществуващото*, изглеждащо като съответстващо на „естествената природа“, различаваща се от социалния ценностнонормативен комплекс на групата, обществото. Този комплекс изразява обществено оправданите и утвърдени форми на функциониране на биологичното у човека. Реалното социално функциониране на биологичното е резултат на ценностнонормативния комплекс и на определени фактори на индивидуалната жизнедейност, които може да съответствуват, но може и да не съответствуват в много отношения на въздействията на биосоциалните норми. Така реалната матрица на социално функциониране на биологичното във всяка една социална общност е свързана с определено отношение между дължимо и съществуващо. От една страна, те са подчинени на определени изисквания, на дължимото, а, от друга, се проявяват като спонтанна, „естествена“ човешка природа, като влечения, стремежи, желаниа. Тази *раздвоеност на социалното функциониране на биологичното* изразява раздвоеността, различията, противоречията между общосоциалните (груповите) и индивидуалните условия на жизнедейност на личността. При възпитанието и формирането на личността биосоциалният ценностнонормативен комплекс се интериоризира, става част от вътрешното „аз“ на индивида. При това положение двойствеността в социалното функциониране на биологичното намира израз в протиположни влечения, стремежи на личността, във вътрешна раздвоеност на „естествената природа“. Доминирайки, едното влечение може да изтласква, ограничава, подтиска другото. Тази противоречивост е показател за дисхармоничност, за разкъсаност на личността, за това, че природните условия на жизнедейност на човека се сблъскват със социални въздействия, които унищожават тяхната природна мяра, водят не до изменение, а до разрушение на нормалното функциониране на организма. „Естествената природа“ на човека е социално преобразувано биологично, но когато индивидът се отдели и противопостави на общите социални условия, на социалното, схванато като нещо общо, то започва да изглежда като „чисто“ биологично, а личността сама по себе си да се „биологизира“, да се схваща чрез нейната телесна природа, чрез организма, а не чрез социалните ѝ функции, со-

циалните определения, които я свързват с обществото. Методологичното отражение на този факт на отчужденост между биологично и социално в човешката жизнедейност са крайностите на биологизаторството и социологизаторството в изграждането на теоретичния модел на човека.

5 Биосоциални ценности и социален прогрес

Биосоциални съществуващото, това, което се проявява като спонтанни влечения, желаниа, стремежи, в случаите на противопоставяне на биосоциалните ценности и норми на групата, в която е включен човек, може да е свързано с различни тенденции. В едни случаи това може да бъде симптом за необходимостта от промяна на определени биосоциални ценности и норми, които са започнали да противоречат на елементарните условия, необходими за функционирането на човешкия организъм, да нарушават тези условия, да ограничават естествените потенциали, съдържащи се в биологичното.

В други случаи може да е обратното. „Естествената природа“ на алкохолика или наркомана може да противоречи остро на биосоциалните обществени ценности, но това изразява в най-добрия случай необходимостта от определени промени в социалните условия на индивидуалната жизнедейност, създаваща алкохолизма и наркоманията, а не на нормите или ценностите, които ги ограничават. Това от своя страна може да е свързано с необходимост от промени в групата или обществото като цяло.

По-общият критерий за оценка в случая както на „естествената природа“, така и на биосоциалните ценности е доколко съответният тип поведение разгръща, усъвършенствува биологичните предпоставки за развитието на личността или унищожава тези предпоставки, ограничава това развитие. Този критерий има съществено значение при оценка изобщо на социално-историческия прогрес на биосоциалните ценности и при сравнението на различните исторически типове биосоциални ценности. Биологично наследените тенденции могат да бъдат тласнати в руслото на различни конвенционални шаблони. Важно е тези шаблони да не противоречат на наследствените тенденции

Същевременно надали бихме могли да разгледаме нормите на непатологичното функциониране на развития човешки организъм, като най-важен ценностен критерий. Съобразяването с биологичното, стремежът към нормална симбиоза с природата е част от хуманизма на едно общество. При условията на днешното бурно развитие на биологията и кризата на ценностите на западните общества нерядко възникват умонастрое-

ния да се търси именно в биологичната сфера основният източник за духовно прераждане на обществото, да се фаворизира биологията като теоретичен фундамент на подобни процеси „Биокрацията, т. е. организация съгласно основните закони на живота — заявява А. Сърджънт, — е единственият шанс за спасението ни в този момент, в който различните метафизици и системи, останали от архаичните култури, все още корумпират човешкия живот“².

Биологично нормалното не би могло да бъде единствена основа за развитие не само на ценностите изобщо, но дори и на биосоциалните ценности само. Биосоциалните ценности са включени в йерархията от ценности на различните общности и личности, представляват само част от тази йерархия, заемат в един или друг случай различно място в нея. Затова *освен критерия за нормално функциониране и разгръщане на съдържащите се в организма наследствено биологични тенденции съществува още един, по-общ критерий за сравнение на различните биосоциални ценности. Този критерий е свързан вече не с особеностите на човешкия организъм, с осигуряването на условия за нормалното му функциониране и развитие, а с обществото, с по-нататъшното развитие на обществената система и социалните качества на човека.* Това значи, че *общите критерии за обществен прогрес също могат да се използват при оценка на биосоциалните ценности.* Значи също, че в определени случаи социални въздействия, нарушаващи нормалното биологично функциониране и развитие на организма, дори унищожавачи организма, могат да бъдат оправдани с оглед по-нататъшното развитие на обществото. Най-банален и в същото време краен случай в това отношение е доброволната саможертва, готовността да отидеш на смърт в името на определени обществени ценности. Същата тази готовност изразява и определена биосоциална ценност, защото е свързана със съответното отношение към човешкия организъм. В случая общият критерий за оценка на значимостта на тази ценност не е състоянието на организма и сам по себе си е чисто социален, няма нищо общо с определени медицински, физиологични и пр. норми на телеснобиологичната природа.

С развитието на съвременната биология и възможностите на човека да се намесва целенасочено в дейността на своя организъм по-общите социални критерии за прогрес могат да бъдат приложени към развитието на самия човешки организъм, да оправдаят и такива намеси в него, които да променят коренно дори определени наследствени предпоставки на организма. Подобни критерии се използват при оценка на възможната социална значимост на позитивната и негативната евгеника

Унаследеното биологично у човека притежава изключително широк спектър от възможности за функциониране и по-на-

татъшно развитие. Затова и биосоциалните ценностнонормативни комплекси, определящи неговото социално предписано съществуване, могат да варират в много широк диапазон. Най-универсално значение имат срещашите се може би в почти всички култури норми, възпрепятстващи разрушението на самото биологично — забраните за убийство и кръвосмешение.

Биосоциалните норми съществуват в различни форми. Една част от тях, притежаващи най-висока степен на дължимост, са формулирани в правните кодекси и за тяхното изпълнение се следи от определени институции. Поради своята значимост споменатите забрани на убийството и кръвосмешението се срещат почти във всички правни кодекси. Те са свързани най-често с цяла съвкупност от сексуални забрани и норми, санкциониращи действията, с които се накърнява физическата цялостност или нормалното функциониране на човешкия организъм. На специално нормиране и оценка в законодателството подлежат и такива процеси като абортът, раждането, кръвнородствените отношения, ценностите, правата, задълженията, отговорностите на различните възрастови групи и пр. Изобщо в границите на правната система различните биосоциални ценности функционират най-вече трансформирани във вид на нормозабрани. Сред тях най-съществени са отнасящите се до запазване на физическата цялостност на човешкия организъм. В същото време на много силни санкции са подложени и действия, които се разглеждат като накърняване свободата на личността и силно засягат определени биосоциални ценности, заемащи значимо място и в моралното съзнание на масите. Такъв е случаят със засилените почти във всички съвременни законодателства санкции срещу изнасилванията. Степента на правна дължимост при предписанието на определени сексуални ценности в традиционното ислямство е дори така висока, че предвижда за цял ред отклонения смъртно наказание.

Биосоциалните норми функционират и във вид на политически норми и ценности, но там те имат много по-малко значение и най-често са в периферията на политическите кодекси и доктрини, включени са по-скоро в техния контекст. В определени ситуации, разбира се, когато някои биосоциални ценности и норми отживяват времето си трябва да бъдат заменени с нови, те могат да заемат съществено място в политическите платформи на отделните политически групировки. В Италия и при президентските избори в САЩ такъв е характерът на ценностите и нормите, свързани с абортът.

Правните кодекси и политическите платформи отразяват само най-значимото, най-устойчивото от една или друга социална матрица на взаимодействие на социалното и биологичното У човека. Именно то е свързано и с най-големи обществени санкции при отклоненията, с най-висока степен на дължимост.

Практически това най-устойчиво ядро на взаимодействие на социално и биологично се поддържа от специализираните институции за правен и политически контрол.

Огромното число биосоциални ценности и норми функционират като неформални, несвързани със специализиран апарат за контрол, правила на поведение. Те са част от моралните ценности и етикецията на своето време, присъствуват като елементи на почти всички обичаи, ритуали, традиции. Понеже са включени в непрекъснато повтарящия се цикъл на ежедневното битово поведение, много от тях получават канонизирана форма на строго регламентирани в детайли повтарящи се автоматизми. Типични в това отношение са правилата и ценностите, свързани с храненето и хигиенните процедури. Дължимият характер на тези правила се поддържа от груповото мнение и традицията, но обикновено субективно почти не се чувства, защото изпълнението, реализацията на повечето от тях придобива характера на привичка.

Съвременната динамика, въздействието на научно-техническата революция, урбанизацията и миграцията на големи маси от хора от едно па друго място, бързата ерозия на традиции и форми на традиционен начин на живот, особено в битовата сфера, в която груповото своеобразие на функциониращите биосоциални правила и ценности е най-високо и ритуалността на реализацията им твърде висока, доведоха до загубата, промените, „смешението“ много ценности в тази област. При онези от тях, които не водят до значими за обществото въздействия и особено когато става дума за реализацията на различни правила при достигането на една и съща ценност, нещата все повече се оставят на личния избор на индивида или социалната общност, в която е включен, на спонтанно сложилите се навици. Това засяга особено определени форми на етикеция, както и естетическите ценности, свързани с човешкото тяло и изобщо с процеса на биосоциално взаимодействие. Цял ред други ценности и норми функционират като нещо значимо и дължимо на равнището на общественото или груповото съзнание, но на практика в реалното поведение отклоненията от тях са твърде срещано явление.

Като обща тенденция на изменение на биосоциалните ценностно-нормативни комплекси днес може да се отбележи нарастващата *толерантност*, търпимост спрямо едно по-голямо разнообразие от норми и ценности, от форми на поведение в тази сфера. Същевременно този процес в различна степен е съпътствуван с определена загуба на ориентири, безпътица, бъркотия, криза. Именно кризисните моменти в тази сфера, съпътствувани от шумните прогнози за тоталната ѝ промяна в резултат на съдещата намеса на биологията, стават предизвикателство за един повишен обществен интерес към този тип, проблематика, изискват един по-внимателен анализ.

6 Аксиологическият образ на „естествената природа“ на човека

Един от най-съществените показатели за най-общите тенденции в развитието на биосоциалните ценности на различните общности и същевременно светогледна основа при тяхната рационализирана интерпретация е представата, образът на човека като „естествено същество“, освободено от социални въздействия, като природен индивид. Какъв е той по своята природа? Защо едни и същи възпитателни въздействия веднъж водят до великолепни резултати, а друг път са безуспешни? Защо „естествената природа“ понякога приема, а друг път реагира, съпротивлява се срещу правилата, изискванията, нормите, които ѝ се налагат от различните социални общности? Тези въпроси непрекъснато са възниквали и възникват в масовото съзнание и техните стихийни, извършващи се на ежедневно равнище отговори образуват своеобразен образ на „естествената природа“ на човека, обслужващ ежедневното му поведение. Подобен образ се разпространява и утвърждава с помощта на художествената култура, намира рационализиран израз в едни или други философски и социални концепции. С него се свързват най-съществените неща в механизма на биосоциалните ценности, в тяхното съдържание. Образът на „естествения човек“ е стихийно образувало се или рационализирано ядро, около което са организирани биосоциалните ценности. Трите основни аксиологически измерения, в които се реализира този образ, са съответно: *човек по природа е добър, човек по природа е лош, човешката природа е ценностно неутрална сама по себе си*. Съчетанието на тези измерения нерядко дава разнообразни палиативи като: по природа човек е и добър, и лош, но в различни отношения; той е повече добър, отколкото лош; повече лош, отколкото добър и пр. Определени нравствени представи така най-често се пренасят от чисто социалната сфера към природните явления и след това етизираните природни явления стават основа за обяснение на социалното поведение на личността.

Различните образи на аксиологическите измерения на „естествената природа“ на човека са рационализирани на философско и етическо равнище, което прави по-лесен техния анализ, защото не изисква реконструирането на недостатъчно рационализираните представи на различните равнища на съответните култури.

Аксиологическите измерения на „естествената природа“ на човека може да открием почти във всички философски и етически системи. Още в древнокитайската философия можем да открием двете противоположни линии в това отношение. Според Мън-дзъ човек е по природа добър, докато за Сън-дзъ (живеещ по същото време — III в. п. н. е.) той е лош, зъл по

природа. Твърдението, че човек е добър по природа, се поддържа в новото време от Шефтсбъри, Ж. Ж. Русо, от Кант през първия период от развитието му, Гьоте, Кропоткин. Според Шефтсбъри човек по природа притежава определени морални чувства, тласкащи го към приемане на доброто. Представите за прекрасно, справедливо, честно са природни свойства на човешката душа. „Неестествените“ склонности са резултат на въздействията на обществото. По подобен начин Русо обвинява цивилизацията за развалата на човешките нрави, за подтискането на естественото човешко добро. Кропоткин, а след това и Кауцки пренасят определени закономерности на естествения подбор в сферата на етиката, опитвайки се да обяснят морално доброто начало, заложено в човешката природа. Според Кропоткин основно значение за прогреса на човека има оцеляването на такива биологични типове, които притежават стремеж не към борба, а към взаимопомощ и алтруизъм вътре в групата. Кауцки говори за т. нар. „социални инстинкти“, които човек притежава по природа.

Схващането на човека като добър по природа обуславя и съответното разбиране за ролята на обществото в неговото развитие, за формите на възпитание, за характера на въздействията върху неговата наследствена природа, т. е. за определени биосоциални ценности. Усилията са насочени към обосноваване на социални доктрини, които да съответствуват на човешката природа, да й дават възможност да се прояви. Така например Русо вижда източниците на равенство и солидарност между хората в тяхната естествена природа и ако в обществото те липсват, това означава, че обществото трябва да се приспособи към човешката природа, да даде възможност да се проявят нейните положителни черти. При подобен тип схващания предписваните социални въздействия върху човешката природа имат характера на *стимули*, на въздействия, които тя съдържа като възможности. Изобщо най-важната характеристика на биосоциалните ценности, предпоставяни от представата за човека като добър по природа, е, че те трябва да стимулират позитивното у човека, да снемат всякакви ограничения върху изявата на вътрешните възможности на човека. Това обуславя тяхното съдържание и механизъм на действие. Ако съществува конфликт между „естествената природа“ и налаганите от социалната общност ценности и норми, то недостатъкът е в ценностите и нормите, които трябва да бъдат променени и приведени в съответствие с „естествената природа“. При това положение основен критерий и източник на нравственост е човешката природа. Аксиологическите определения на обществото се вземат от природата.

Към *разбирането на човека като лош* се придържат цялото християнство с неговата теза за първородния грях, мислители като Августин, Хобс, МанDEVИЛ, Толанд, Малтус, Фройд, Дар-

вин, най-различни представители на съвременните западни теории за агresiите. Най-изявен представител на тази линия в аксиологическото схващане на човешката природа е Т. Хобс. В знаменитите си твърдения, че „човек за човека е вълк“ и че между хората има „война на всички против всички“, той изразява разбирането си, че егоизмът, завистта, тщеславието, честолюбието, алчността са неотделими качества на човешката природа. По своята природа човек е антиобществено, лишено от всякакъв морал същество. Именно за да го извади от това „естествено състояние“ на „война на всички против всички“, възниква държавата, която с разнообразието от мерки, които притежава, се стреми да преодолее отрицателните страни в неговото поведение. Мандевил се опитва да докаже, че отрицателните страни на човешката природа в някои отношения са дори полезни на обществото. Създателите на американската конституция, приемайки, че човешката природа е зла, се стремят да създадат такъв управленски механизъм, който би използвал човешкия егоизъм, за да обезвреди същия този човешки егоизъм.

От представата за човешката природа като зло могат да се изведат редица политически следствия. На тази основа например и Августин, и Хобс стигат до извода, че човешкото несъвършенство създава необходимостта от силна власт. Тезата за човека като зъл по природа предполага такива въздействия, които да репресират, ограничат отрицателните страни на тази природа. Основно средство за въздействие на произтичащите от тук биосоциални норми, предписвани въздействия върху човешката природа е *наказанието*, репресията, ограничаването на природното у човека. Конфликтът човешка природа — социални ценности може да бъде разрешен, като с всички средства човек се принуди да приеме социалните ценности. Биосоциалните ценности играят ролята на инструмент, репресиращ човешката природа, „естествените“ влечения, желания, стремежи на индивида. Единствен критерий и източник на нравственост е обществото. Природата също притежава аксиологически определения, но с отрицателен знак.

Между по-известните класически представители на разбирането, че *природата на човека като „естествено същество“* не е нито добра, нито зла, са Паскал, Хелвеций, Хегел. За Паскал това, което изглежда като положителна или отрицателна човешка природа, е просто придобита от човека привичка. Хелвеций обявява, че „хората са добри или зли в зависимост от това, обединява ли ги общият интерес, или ги разединяват противоположни интереси“³. Наблягайки на нравствената неутралност на естественото състояние на човека, Хегел свързва доброто и злото с волята, която е виновна и за едното, и за другото

Морално неутралната представа за „естествената природа“

на човека също е обвързана с определени биосоциални ценности и система на възпитание. При нея основните фактори за едни или други ценностни прояви са свързани с обществото, ситуацията и дейността на човека в съответното общество и ситуация. Аксиологическите определения са приложими — както с положителен, така и с отрицателен знак — само към социалната сфера, към поведението на човека като личност. Основата за утвърждаване на една или друга ценностна система не е независимата от обществото човешка природа, а обществото. Конфликтът между стремежите, влеченията, желанията, свързани с човешката природа и изискванията и ценностите на обществото, не може да бъде решен еднозначно, като ценностно позитивното се припише само на една от страните. Това е в крайна сметка социален конфликт и ценностните критерии за разрешаването му не могат да бъдат търсени другаде.

Докато при другите два образа на човека (добър по природата и лош по природата) биосоциалните ценности заемат централно място, защото поведението на човека, неговото формиране зависят изцяло от това, как ще се въздейства на неговата природа, то при неутралистката представа биосоциалните ценности имат периферно значение. Поведението на човека зависи от социалната среда и възпитанието, а не от „естествената природа“. Оттук следва, че природата на човека, разбрана като „естествено състояние“, не може да бъде изходен пункт за създаване на социални теории, на проекти за промяна на обществото, на политическата система и пр.

При споровете в различните епохи, в дискусиите на философи, теолози, политици, представители на различни социални движения, в обикновеното съзнание и възпитателна практика се сблъскваме с разнообразни представи за човека. Явно или скрито се разпространяват най-различни образи на човека, определящи в една или друга степен поведението на личността, служещи като светогледна канава на това поведение.

Историята на философско-етическите учения ни представя различни рационализирани модели на аксиологическите измерения на „естествената човешка природа“. В реалното функциониране на ценностните системи те не са така обособени като „чисти“ типове. В тази им рационализирана и относително „чиста“ като тип форма можем да ги открием само като основания на едни или други правни системи или политически схващания. Поначало поддръжниците на политически и правни доктрини, пледиращи за силна държавна власт, диктатурз, за тоталитарно господство над личността, за максимално ограничаване на нейните права и свободи, много по-често ще са склонни да виждат отрицателни страни у човека „по природата“ и необходимост те да бъдат смекчавани. Напротив, по-либерално ориентираните политически и правни теории, поставящи на преден план правата, свободите, възможностите на

личността, предоставящи ѝ територия на максимално широк личен избор в поведението, нерядко търсят обосновка в тезата за позитивните ценностни измерения на човека „по природа“.

В масовото съзнание при реалното функциониране на биосоциалните ценностнонормативни комплекси и в границите на житейските представи за природата на човека много по-рядко ще срещнем еднозначни аксиологически образи на „естествената природа“, които да служат като база за една строга организация, систематизация на тези комплекси. Най-често можем да говорим за преобладаващо влияние на един от тези образи, организиращ около себе си по-голямата част от биосоциалните ценности и норми. По едно и също време функционират едно голямо количество биосоциални ценности и норми, като немалка част от тях са образувани в различно време и ситуации, при преобладаването на различни представи на човека. В зависимост от социалната им значимост динамиката на отделните типове ценности е различна и затова едновременно функциониращите трудно могат да бъдат организирани около единен принцип. Въпреки това в определени периоди единни принципи, свързани с определен аксиологически образ на човешката природа, могат много отчетливо да бъдат разкрити и анализирани. Такъв повече или по-малко единен принцип можем да открием в средновековната християнска етика и религиозен морал, изхождащи от греховната природа на човека и необходимостта тази природа да бъде обуздана и подчинена на по-висши ценности. По същия начин единният аксиологически образ на човека като зъл по природа е сравнително еднозначен и особено силен систематизиращ фактор при биосоциалния ценностнонормативен комплекс на пуританизма с неговия аскетизъм, строга регламентация и максимална степен на ограничаване на жизнените проявления на личността. Може да се каже, че този тип биосоциални ценности намират философско-етически израз в учението на Хобс и същевременно подобен тип учение е тяхна светогледна предпоставка, основа. И пуританизмът, и Хобсовото учение са рожба на едно и също време, на една и съща атмосфера. Противоположният аксиологически образ на човека като добър по природа може да бъде открит като системообразуващ светогледен принцип в особено чиста форма в ценностната система на хипиевското движение от шестдесетте години.

Подобна „чистота“, еднозначност на стоящия в основата на биосоциалните ценности аксиологически образ на човека може да бъде открита във функционирането също и на два противоположни типа възпитателни системи в различните култури. Едната е авторитарна, залагаща от най-ранно детство на ограниченията на човешката чувственост, на естествените проявления на природното чрез възпитанието. Дисциплината, самодисциплината, самоограничението, аскетичното търпение зае-

мат съществено място в нея. От подобен тип е пуританската възпитателна практика. Противоположните възпитателни принципи са ориентирани към максимална свобода в изяви на детската природа в процеса на развитието, наблягат не на ограниченията във възпитателната дейност, а на процеса на подтикване, подбуждане на детето към онези неща, към онова поведение, към което то само, по своите природни предразположения се стреми. Подобни либерални възпитателни тенденции могат да бъдат открити в различни култури, в ежедневната практика на отделни личности. Те са представени от аксиологическия образ на човешката природа, преобладаващ в съответния период, култура или дори просто само в индивидуалното съзнание на отделната личност.

Аксиологическият образ на „естествения човек“, стоящ в основата на една или друга съвкупност от биосоциални ценности и норми, зависи от своя страна от най-разнообразни социално-исторически, социокултурни и пр. фактори. Той е част от светогледа на отделните социални групировки и се подчинява на закономерностите на изменение на този светоглед, които са свързани, на първо място, с определени социалнокласови фактори. Философско-етическите рационализации на дилемата „човекът — добър или лош по природа“ отразяват най-често поведението на емпирично наблюдаемия в социокултурната среда индивид, на скритите евентуално предпоставки на неговото поведение, интерпретирано през призмата на някакъв социално обусловен идеал за такова поведение. Неслучайно най-често и утвърждаващите, че природата на човека е добра, и придържащите се към противоположната представа изхождат от убеждението, че заобикалящият ги емпиричен човек е еготилично същество, притежаващо много недостатъци. В единия случаи обаче заключението е, че неговата реална природа съвсем не е такава, и за да го променим, трябва да променим обществото — така разсъждава, да речем, Жан-Жак Русо. В другия случай твърдението е, че няма разлика между емпирична наблюдаваната и реална „естествена“, освободена от обществените връзки природа на личността и това, което е необходимо, е силна власт, дори морален и политически авторитаризъм които да ограничат емпирично проявяващите се недостатъци на морално злата „естествена“ човешка природа. Политическите и социалнокласовите измерения на всяко от тези два типа заключения са съвсем очевидни. Поначало класите, които се борят против съществуващата обществена система, ще бъдат много по-склонни да наблягат на положителните страни на човешката природа, ограничавани и пречатствувани от наличната обществена система, която именно поради това трябва да се промени. И, обратно, разбирането на естествената човешка природа като носител на злини и пороци обслужва най-често поддръжниците на статуквото, свързва се с консервативно

строения и апелира към ред, сигурност, самоограничение на отделния индивид, а не на социалната система. Показателен пример в това отношение са изследванията на Н. Каплан и С. Нелсон, посветени на положението на негрите в САЩ. При обясненията на това положение в 82 на сто от случаите проблемите на черните американци се обясняват с техните индивидуални недостатъци и само при 16 на сто от случаите обясненията се свързват със социалната система⁴.

Описаната взаимовръзка между схващанията за „естествената природа“ на човека, нейните аксиологически измерения с определени политически и социалнокласови позиции, от една страна, и съответстващи биосоциални ценности е така еднозначна, взета, разбира се, само като „идеален тип“, като обобщение на много по-сложна емпирична реалност. Взаимовръзките в тази емпирична реалност са по-слаби и по-многозначни. Техните детерминанти биха могли да се отразят сравнително по-точно, ако се вземе една по-голяма историческа перспектива на динамика на биосоциалните ценности. Закономерностите в обществото изпъкват ясно, взети на по-широк исторически фон, като обобщение на максимално число от случаи. На такъв фон биха могли да се проследят и особеностите на историческия прогрес на биосоциалните ценности, на изменящите се *матрици* на социално регулиране на биологичното у човека.

Трета глава

ЖИВОТ И СМЪРТ

Животът и смъртта са комплексни явления, които могат да бъдат обект на изследване от множество различни науки: биологията, медицината, етнографията, социалната психология и психологията на личността, културологията и пр. Всяка от тях се интересува от тези явления от своя гледна точка, влага в съответните понятия свое специфично категориално съдържание. По подобен начин доброто може да съдържа множество значения, които нямат нищо общо с етиката, но изразявайки специфично нравствено съдържание, то се превръща в една от основните етически категории. През призмата на биоетиката животът и смъртта могат да се разглеждат като едни от основните биоетически категории.

Биоетически категории, защото става дума за живота и като биологично, и като социално явление. В човешкия живот и смърт тези два момента са тясно свързани. Дори когато става дума за биологичното в останалата биологична природа, можем да говорим за социално ценностен момент, свързан с отношението към различните видове живот от страна на обществото и човека. Разбира се, могат специално да се изследват социалните аспекти на живота, като в този контекст ценността

на човешкия живот, както и ценностното отношение към смъртта са свързани непосредствено с ценността на социалната общност. Но в контекста на биоетиката особена значимост има запазването на биологичния живот.

Говорейки за биоетическите категории живот и смърт, ние имаме предвид всички ситуации, в които нашето отношение към живота става предмет на морална оценка. Това са ситуации, в които се търси отговор на моралната оправданост на запазването или унищожаването на определен жив организъм.

Биологичното и социалното измерение на човека са взаимосвързани, взаимообуславящи се, като доминираща роля в поведението на нормалния човек играят социално формираните му характеристики. В същото време тези две негови страни могат да бъдат разграничени, да се разглеждат като относително независими. Нещо повече, между тях могат да възникнат определени противоречия, функционирането и ценността на биологичното му съществуване да противоречат на функционирането и ценността му като социален индивид*. Старият въпрос за ценността на човешкия живот се свързва по този начин с допълнителни проблеми от типа на каква е същността на живота изобщо и ценността на човека като биологичен индивид, от една страна, като социален — от друга, като цялостно същество с биологични и социални характеристики — от трета.

Цял ред практически ситуации изискват диференциацията на традиционното общо поставяния въпрос за ценността на човешкия живот. Нерядко действията на човека като социален индивид противодействуват на биологичните процеси в неговия организъм, влияят им отрицателно. Така социалното поведение на човека става отрицание или най-малкото пренебрежение към изискванията за оптимално функциониране и съответно към ценността на биологичното му съществуване. Защото биологичното съществуване на човека притежава ценност най-малкото дори салю като предпоставка за неговото социално съществуване, за проявлението му като социално същество. И когато проявленията му като социално същество се превърнат в отрицание на биологичната им предпоставка, става ясно, че ценността на биологичното и социалното у човека може и трябва да се разглежда и поотделно. Най-ярък пример на такава ситуация е саможертвата на индивида в името на някакви многозначими за него ценности.

* Маркс описва тези противоречия в жизнедейността на отчуждения индивид по следния начин: „С а м и я т труд, самата *жизнена дейност*, *самият производствен живот* са за човека само *средство* за задоволяване на една негова потребност — потребността от запазване на физическото съществуване. Но производственият живот е родовият живот. Самият живот се оказва само *средство за живот* човекът, превръща своята *жизнена дейност*, своята *същност* само в средство за своето *съществуване*” (К. Маркс, Ф. Енгелс, Съч., т. 42, с. 88):

Медицинската практика също се сблъсква непрекъснато със ситуации, в които от значение е проблемът за ценността на биологичното съществуване на човека, за правото му на живот и правото на смърт. Необходимостта от по-точно определение на човешкия живот възниква във връзка с методите на предпазване от бременност и стерилизация, аборт и превантивни мерки при генетични увреждания, при уточняване на дефиницията на смъртта и проблемите, свързани с „изкуственото“ продължение на живота на безнадеждно болни, при формиране на отношение към новородено със значителни вродени дефекти. Моралното осмисляне на тези проблеми и функционирането на различните законодателства, фиксиращи допустимите граници, на практическото им решение, са основани на множество съображения, свързани с „ценността на живота“.

Възможностите да се запази животът на индивида като социална и индивидуална ценност формират и съответно поведение. В съвременните развити страни, в които с помощта на медицината детската смъртност рязко намаля, рязко намаля и раждаемостта. В масовите демографски ориентации стремежът да се създадат повече деца, ценността на живота на многото деца бяха заместени със стремежа към по-малко деца, на които обаче да се дадат оптимални условия за живот, съответното „качество на живота“. В традиционните (докапиталистически) общества с недостатъчно развито здравно обслужване и висока детска смъртност се наблюдава и висока раждаемост, като по този начин се постига оцеляване на поне част от тях. В единия случай съществена роля в демографското поведение играе продължението и оцеляването на индивидуално ценния човешки индивид, в другия вниманието се насочва към качеството на този живот, а не простото му количествено увеличаване.

Ценността на човешкия живот е нещо, което се признава във всички човешки общности и намира израз в най-универсалната, срещаща се във всички тях морална норма „не убивай“, макар че във всяка от тях се правят едни или други изключения от тази норма.

1. Морални значения на живота

Животът на индивида като социално същество е нещо относително независимо и различно от социалния живот изобщо. Социалният живот може да характеризира обществото като цяло или различни страни на обществото, при което можем да се абстрахираме от човека изобщо или от едни или други отделни индивиди. Човешкият живот на социалния индивид е свързан с неговата дейност в обществото, с породените в обществото, но различни от него социални характеристики на индивида — съзнание и самосъзнание, целесъобразна дейност, определена

структура на биосоциални и социални потребности, развито чувство за и античност, за собствено „аз“, определени представи за ценността и достойнството на това „аз“. Като се имат предвид различните процеси, от които се формира животът на човека като цяло, при което всеки от тези процеси встъпва като необходима предпоставка за следващия, могат да бъдат разграничени различни равнища на човешкия живот: биологично равнище, свързано с биологичните процеси; психично равнище, свързано с психичните процеси; социално равнище - тук се включват всички типове социална жизнедейност, чието разграничение е свързано с проблема за структурата на човешките дейности, социализация, образование, участие в различни групи, производство и консумация на блага, създаване, разпространение и усвояване на ценности и идеи и пр. Тези разграничения са повече или по-малко относителни, като се имат предвид тесните връзки между съответните процеси и това, че могат да бъдат използвани различни критерии за диференциране на отделните процеси в човешкия живот. Могат да бъдат разграничени също и отделни равнища на биологичен живот както в границите на една форма на биологичен живот (например равнища на човешки биологичното), така и от гледна точка на отношението между отделните форми в процеса на еволюцията към все по-висши форми на биологичен живот.

Независимо от различията между отделните процеси в човешкия живот отделният индивид схваща най-често този живот като някаква цялостност. Причината за това е не само че всички тези процеси са интегрирани в неговата жизнедейност в едно цяло и поради това се възприемат като част от неговата идентичност, от неговото „аз“. Причината е и в това, че много от тези процеси се извършват независимо от съзнанието и човек може малко да им влияе.

Проблемът за ценността на живота и за това, дали животът има цена, е един от централните в биоетиката. Животът има различни равнища и различни форми, като в отношението си към тях отделните индивиди и общества им приписват различна ценност. По един начин се оценява животът на бактерията и обикновено по съвсем друг — човешкият живот. Дори не всички страни от човешкия живот се оценяват еднакво. Във всяко общество съществува някаква ценностна йерархия на различните форми и равнища на живот, която се оправдава чрез етически, религиозни, философски аргументи.

Ценността е положителната или отрицателната значимост на различните явления за човешките индивиди, групи, общество. Затова и дейността на отделните индивиди, социални групи и общество е основа за преценка на ценността на различните форми и равнища на живот. Съответните ценностни йерархии на живота и тяхното място сред останалите социални ценности се различават в зависимост от конкретните особености на отдел-

ките общества, като основно значение имат социално-икономическите и културните фактори. Ценността на отделните форми и равнища на живот е свързана с това, доколко те са въввлечени в активен социално-исторически оборот и каква реална роля играят в съответното общество. Това зависи също и от характерните особености на различните форми и равнища на живот. Тяхната функция винаги е различна и затова им се приписва и различна ценност. Дори при будизма, придаващ висока ценност на животинския свят и забраняващ убийството на животни, различните животински видове притежават различна ценност и при това по-низша от тази на човека, което се проявява в това, че в зависимост от земните си деяния можеш да се преродиш в различни форми на живот, йерархизирани по своята значимост.

В своята практика човек трябва непрекъснато да избира в положителните си или отрицателни от гледна точка на съществуването въздействия върху различни явления, включително и върху различни форми и равнища на биологичен и социален живот. За да направи този избор, той се нуждае от някакви критерии за предпочитане на една форма и равнище на живот пред друга форма и равнище, което означава, че те притежават различна степен за него.

От какво се определя ценностното отношение на човека към животинския и растителния свят? То се определя от такива основни критерии като полезността, мястото в еволюционната стълбца, екологичната необходимост, уникалността, антропоморфността, културната традиция.

Полезността на определена форма на отношение към отделните форми и равнища на биологичен живот зависи от равнището и особеностите на общественно-историческата практика на човека и свързаните с това степен и особености на въввлеченост на различните природни явления в тази практика, на превръщането им в нещо необходимо за човешкия живот. На различни етапи от развитие на обществото, развитието и утвърждаването на човешкия живот зависи в различна степен и по различен начин от други форми и равнища на живот. По този начин се променя и характерът на полезността. Една е полезността на впрегатното домашно животно за селянина от традиционните селски култури, който е принуден от практическата необходимост да „благоговее“ пред него и да му придава висока ценност. Друга е тази полезност за днешния градски жител, който нерядко се сблъсква с определени форми на животински живот само в пакетирания им вид на продукти за хранене в магазина, при което критерий за полезност са вкусовите качества и хранителното съдържание на съответните продукти.

Мястото в еволюционната стълбца определя сложността, развитостта на равнището и формата на живот, дава възможност тя да бъде оценена чрез опозицията низше — висше, като се съпостави с други форми и равнища на живот. Този критерий

взаимодейства, разбира се, с останалите критерии. Така например едно плодово дърво или зърнената реколта могат да бъдат много по-голяма ценност като биологични форми на живот за селянина отколкото едни или други, намиращи се много по-нависоко в еволюционната стълбца, представляващи „по-висши форми на биологичен живот“ диви животни.

Екологичната необходимост представлява един по-нов критерий и е свързана с ролята, която една или друга форма на живот играе в поддържане на равновесието на дадена екосистема.

Уникалността е критерий, който може да се приложи към един или друг животински или растителен вид като цяло в качеството му на определена форма на биологичен живот, а не към отделните екземпляри, представящи тази форма. Всяка форма на биологичен живот е резултат на еволюционно развитие в продължение на хиляди и милиони години, в които се е формирала уникална генетична програма, която за разлика от различните неорганични явления надала може да се срещне някъде другаде като резултат от друго еволюционно развитие. Тази нейна неповторимост ѝ придава определена ценност. Този критерий започна да става все по-важен през последните десетилетия, когато в резултат на все по-активното въздействие на човека върху природата и развитието на екологическите изследвания все повече се увеличават данните за изчезването на определени животински и растителни видове, па определени форми на биологичен живот.

Антропоморфността е своеобразен нравствено-хуманистичен критерий, при който се изхожда от ценността на човешкия живот и сравнението на едни или други форми на живот, на техните качества с човека и неговите качества. От тази гледна точка растенията притежават по-малка ценност от животинските видове, сред животинските видове по-голяма е ценността на млекопитаещите и особено на приматите, които с външните си проявления непрекъснато създават психичната нагласа за сходство с човека.

Културната традиция често може да приписва значителна ценност на биологични форми на живот, които от гледна точка на особеностите на актуалната обществено-историческа практика може да не притежават тази ценност. Анекдотично известен в това отношение е случаят с кравите в Индия. Подобна роля може да играе традицията във връзка с различни тотемни или култови животни, приписването на ценност и обявяването за природни забележителности, подлежащи на специална защита, на определени форми на растителен живот (дървета, гори и пр.), с които се свързват някакви исторически събития. В рамките на културната традиция отделните форми на растителен и животински живот са свързани с устойчиви символни значения и съответни ценности. Устойчиви матрици от такива сим-

волни значения и ценности, приписвани на различни животински видове, може да бъдат открити във фолклора и особено в народните приказки. Там определени животни почти винаги се свързват със строго определени функции, действия и значения. Това от своя страна може да въздействува върху актуалните ценностни ориентации спрямо различни форми на биологичен живот. Така например в нашите приказки заекът винаги е страхлив, вълкът е страшен, гладен, лаком, глупав, лисицата — лукава, хитра, но в крайна сметка винаги надхитрявана и т. н.

Всички тези критерии, формиращи ценностното отношение към отделните форми и равнища на биологичен живот, са взаимосвързани, действуват комплексно, като спрямо определени ситуации и животински видове имат значение едни критерии, спрямо други ситуации и животински видове — други критерии. Централна роля сред всички тях играе полезността, подчинявайки на себе си останалите. Така например антропоморфността в крайна сметка е свързана с полезността. Това, доколко на определен растителен вид ще се приписват антропоморфни свойства, зависи от актуалните или минали обществено-исторически обусловени взаимодействия на човека с него. Уникалността и екологичната необходимост също могат да се разглеждат като определен род полезност. Културната традиция в отношението към формите на биологичен живот е израз в крайна сметка на някаква минала полезност в широкия смисъл на думата на едни или други такива форми. В актуалната ситуация обаче критерият, свързан с културната традиция, придобива доминиращо значение спрямо видовете и в случаите, при които актуалният критерий на полезността отива на заден план. В общи линии може да се каже, че в резултат на взаимодействието на всички критерии ценностната йерархия на различните форми и равнища на биологичен живот, от която изхожда в неформалното си поведение човекът в развитите индустриални страни, следва повече или по-малко еволюционната стълбица. Тук трябва, разбира се, да се направят съответните корекции и фиксират различни случаи на отклонение от тази йерархия. Такова отклонение имаме спрямо силно опасните като болестотворни или отровни форми на биологичен живот, на които се приписва отрицателна ценност, макар че като род всяка от тях притежава уникалност и можем да кажем, че има и съответната положителна ценност. Още по-важно е отклонението, свързано с особеностите на различните обществено-икономически системи, различията в техните ценностни системи и оттук и отношението към формите на биологичен живот. Стоковото производство създава предпоставки за свързването на един или друг животински вид единствено с утилитарни критерии, с неговата полезност като стока, от която може да бъдат извлечени съответни печалби. Именно този тип ценностна ориентация към жи-

вота, изхождаща от съвсем тясно утилитарни критерии, днес е предпоставка за засилването на отрицателните екологични тенденции, води до бързо намаляване и изчезване на не един животински вид. Този тясно утилитарен критерий трябва да бъде коригиран с критериите на екологичната необходимост и уникалността, защото иначе се върви към сериозни загуби и опасности за човека и човечеството като цяло, свързани с разрушаването на природната среда и унищожаването на уникален генетичен материал, който в крайна сметка е необходим и би могъл да бъде използван от човечеството в перспектива.

Най-висока ценност в ценностната йерархия на живота се приписва на човешкия живот. Във всички човешки общности отделният човешки индивид в крайна сметка се поставя по-високо от останалите форми на биологичен живот и това намира израз в универсалното разпространение на нормата „не убивай“. Същевременно обаче ценността на живота на отделния човешки индивид почти винаги се е поставяла по-ниско от ценността на определени форми на социален живот. За да разберем това различие, трябва да разграничим ценността на човека като индивид и като род. Човешкият живот изобщо, ценността на човека като род е най-висша ценност, защото от нейното съществуване зависи съществуването на всички останали ценности, на отделните индивиди. В един или друг случай животът на отделни индивиди може да бъде жертвуван в името на човешкия живот изобщо и на различните равнища на обществен живот, от които зависи съществуването на човека. Това става възможно поради съществуващите противоречия между индивида и обществото, отделния индивид и останалите индивиди.

Именно когато в поведението на хората като висша ценност се схваща човешкият живот изобщо, а не просто животът на един или друг конкретен индивид, тази ценност придобива в истинския смисъл морален характер, липсва възможността за тясна заинтересованост, очакване на взаимност или дори възможност за такава взаимност. Именно като такъв животът е най-висше благо, морално добро.

В своята интерпретация на възникването на обществото и държавата Томас Хобс обяснява прекратяването на „войната на всички против всички“ с личната изгода, със стремежа към самосъхранение, лично оцеляване. В случая собственият живот, самосъхранението са висше благо. От етическа гледна точка Хобс се опира на реални факти — в много случаи наистина самосъхранението на човека може да бъде мотив на поведението му и поначало собственият живот притежава за всеки индивид висока ценност. Цял ред факти обаче показват и пренебрежение на отделните индивиди към своя живот, подчиняването поведението на други ценности, с които човешкият живот като ценност е в конфликт, и така се оказва, че самосъхранението не притежава такава ценност. Това са както ежедневните фак-

ти на пренебрежение към своето здраве, продължителност на живота, качество на живота, така и по-неординерните „факти“ на саможертва, когато трябва да се избира между някаква по-висша ценност и смъртта. По този начин етическите възражения срещу тезата, че висша ценност за индивида е неговият живот, самосъхранението му, са следните: първо, в реалното поведение на хората твърде често нещо друго се оказва висша ценност; второ, за да може да съществува човешкият живот изобщо и обществото с неговите различни равнища на обществен живот, чрез които се реализира и ценността на индивидуалния човешки живот, то отделните индивиди в редица случаи *трябва* да се абстрахират от ценността на своя собствен живот в името на ценността на човешкия живот изобщо.

Съществува разлика между *ценността на човешкия живот, конкретната социална ценност на личността, цената на човешкия живот, качеството на човешкия живот, класовите и груповите възприятия на ценността на своя живот, субективните възприятия на ценността на своя живот, смисъла на живота.*

Ценност на човешкия живот. Всеки човек като носител на най-основни характеристики, специфични за него именно като човек, представлява определена ценност независимо от мястото и ролята му в обществото и като такъв животът му е ценност както за обществото, така и за самия него. Именно затова човешкият живот независимо от социалните качества на този или онзи индивид притежава най-висша ценност, представлява цел сама по себе си, характеризира се нерядко като „свещен“ или „безценен“. Именно затова и всеки човек притежава достойнство и претендира за съответни права. Когато говорим за ценност на човешкия живот, в случая имаме предвид ценността на човека като биосоциален индивид. Ценност представлява обобщеният образ на човешкия живот, а не просто конкретната заинтересованост (очакване на взаимност и дори възможност за такава взаимност). Именно отнасяйки се така към него, ние му придаваме висша морална стойност, характер на най-висше благо. Животът на всеки човек притежава определена ценност именно защото е човешки живот, защото потенциално в него може да се вълпъти цялото човешко богатство, създадено в социалната история и биологичната еволюция. Бивайки висше благо, човешкият живот е предмет на висша морална защита, а отношението към него е висш критерий за моралната ценност на човешкото поведение.

Същевременно човекът е единственото средство за реализацията на тази цел, за защитата на висшата ценност. В разделеното от класови и други социални противоречия общество това води до непрекъснати конфликти между човешкия живот като цел и като средство. Запазването и утвърждаването на човешкия живот като най-висша ценност изисква производство и разпределение на храна, дрехи, жилища, на различни други ма-

териални и духовни блага. Не може да се прояви отношение към човешкия живот като към висша ценност без предметни действия и социални отношения, които създават конкретните социално-исторически елементи на човешкия живот и условията за него. Хората извършват това, бивайки разделени на класи и групи, противопоставяйки се като класи и групи, утвърждавайки определен социалнокласов и социалногрупов начин на живот, използвайки социалнокласови средства на отношение към живота като към най-висша ценност. Това създава и възможността за утвърждаване на ценността на живота на определен човек или група от хора за сметка на ценността на живота на друг човек или група от хора, за *конфликти между човешкия живот като висша ценност и като средство*.

Конкретна социална ценност на личността. Това е специфичната социална полезност на личността. Приносът на един Айнщайн за човечеството е несъвместим с приноса на някой посредствен физик и от тази гледна точка притежава различна ценност. Ценността на живота на Васил Левски в нашата история е несравнима с тази на хаджи Иванчо Пенчович. Конкретната ценност на всяка личност за обществото, за човечеството е различна. Отделните личности в различна степен допринасят за реализацията на определени обществени ценности, за прогреса на обществото

В реалния социален живот съществува единство и противоречие между оценките, които получава човешкият живот като ценност изобщо и конкретната социална ценност на личността. На това единство и противоречие в много отношения съответствуват единството и противоречията в приложението па общочовешките и конкретните групови и класови морални норми. Уважението към човешкия живот, запазването на достойнството на индивида са важни изисквания към всеки човек и за всеки човек днес. От тази гледна точка *морално всички хора са равни*, притежават морална позиция, характеризираща се с права и задължения. Това е онзи социално-исторически формирал се морален минимум, съобразно който ще срещнем изискването за „нормално човешко отношение“, „за човечност“, за третирането на човека именно като човек, а не само според социалната му роля, титлата, връзките или някое друго конкретно качество. Този морален минимум на отношение към човека като към човек се изисква дори в отношение между врагове или в отношението към престъпника. Той е в основата на това, което често се характеризира като „хуманно отношение към другия човек“. Същевременно обаче конкретната морална оценка, социалните санкции, които той получава, съответствуват в много отношения на реалните му действия и реалната ценност на неговия живот от гледна точка на определени класови (групови) морални изисквания.

Както в реалния живот, така и в теорията ценността на чо-

вешкия живот и конкретната социална ценност на личността твърде често са се разглеждали като неотделими една от друга. Едва с буржоазните революции, с появата на формално равенство започва да се говори за правата и достойнството на всеки индивид, макар че в реалните практически отношения ценността на човешкия живот е подчинена на стоково-паричните отношения. Именно защото ценността на човешкия живот изобщо дълго време е изглеждала неразграничима от конкретната социална ценност на отделния индивид, в зависимост от обществените отношения и противоречията индивид-общество по различен начин се е гледало и на ценността на живота.

Класовите и груповите възприятия на ценността на човешкия живот също са различни. Една е според средновековното право ценността на живота на феодала, друга на крепостния селянин, затова и в наказателните санкции към тях се прилагат различни мерки. По един начин гледа на човешкия живот една престъпна група, по друг начин — законопослушният гражданин.

Ценността на живота се възприема през призмата на смисъла на живота. За животното, което не отделя себе си от своето битие, от своето съществуване, самосъхранението може да има основно значение. За разлика от него човек се дистанцира от самата непосредствена дейност. Той живее „заради“ нещо друго и в тази светлина възприема своето непосредствено битие, възприема и ценността на своя живот.

Освен за ценност на индивида и ценност на човешкия живот можем да говорим и за *ценност на общността*, и за *ценност на живота на общността* (семейството, класата, нацията, човечеството). При това ценност представлява не само самото съществуване на общността, а социално-историческият и културно определен начин на нейното съществуване, проявяващ се в съответно качество на живота. Качеството на живота се проявява в морален план чрез съдържанието на такива ценности като свобода, достойнство, чест, справедливост.

Съществуват концепции, които издигат като абсолютна ценност индивида и индивидуалния човешки живот, пренебрегващи значимостта на общността.

Методологичната основа на такива концепции е *социологическият и етически индивидуализъм*. Едни от тези концепции превръщат самосъхранението във висше задължение. Според други, крайно пацифистки възгледи всяко отнемане на човешки живот е зло. Трети допускат такова отнемане, но само в случаите на самозащита, когато човек трябва да запази своя собствен или нечий друг живот.

Съществуват и противоположни концепции, абсолютизиращи ценността на цялото, значимостта на общността, подчинявайки в най-висока степен ценността на индивида и индивидуалния

човешки живот на общността. Методологична основа на такива концепции е *социологическият и етически холизъм*.

Концепцията, опираща се на марксистките социологически и етически принципи, тръгва от предпоставката за единството и противоречията между индивида и общността, за социално-класовите и социално-историческите промени в това единство и противоречия. Общността е невъзможна без отделните индивиди и отделните индивиди са невъзможни без общността. *И едното, и другото са висши ценности*. Но съотношението между тях има социално-исторически характер. Колкото по-значими са обективно противоречията между индивида и общността, толкова повече ще са възможни ситуации на неразрешим конфликт между тези висши ценности и ще се проявява потребността да се избира между едната и другата, да се жертвува едната за сметка на другата.

Съвременното опиращо се на достигнатото равнище на морален прогрес марксистко нормативно-етическо решение в такава морална ситуация, когато трябва да се избира между индивида и общността, би могло да стане въз основа на три основни принципа.

Първо. Доколкото ценността на живота на общността е ценността на живота на много хора, тя притежава приоритет пред живота на отделната личност. Основание за този приоритет е и фактът, че общността може да съществува без един или друг отделен индивид, докато един или друг отделен индивид трудно би могъл да съществува без и извън общността.

Второ. Определен социално-исторически начин на живот на общността, определено качество на живота на общността, проявяващо се чрез такива морално-политически характеристики като „достоеен“, честен, свободен „справедлив живот“, също могат да представляват по-висока ценност от индивидуалния човешки живот, защото са предпоставка за повишаването или запазването на качеството на живота на всеки отделен индивид. Това е ценностната база на такива лозунги като „свобода или смърт“, „Родината или смърт!“. В революционни ситуации хората масово осъзнават именно този тип алтернативи, разбират, че повече не могат да живеят „по старому“, и са готови с цената на живота си да заживеят „по новому“.

Трето. Доколкото смъртта на индивида е изобщо унищожаването на едната страна в отношението индивид — общност, то общността не би трябвало да принуждава индивида на саможертва в нейно име, а това да бъде резултат на убеденост и свободен избор на индивида. Не случайно дори по време на война или през партизанското движение в бойни ситуации, когато някой трябва да отиде на сигурна смърт, се предлага да се наберат доброволци за това.

Ценността, в името на която индивидът би бил готов да

отдаде живота си, встъпва за него като смисъл на живота.

На всеки етап от развитие на обществото се формират съответни представи за „достоеен живот“, за качеството на живота, за това, какъв да бъде човешкият живот. Ценността на човешкия живот се схваща не просто в самото съществуване, а в определен социално-исторически обусловен начин на съществуване, създаване, утвърждаване, развитие. Човек проявява своето отношение към собствения си живот, живота на други хора, към човешкия живот изобщо като ценност чрез различни предметни и обществени действия, с които се утвърждава не просто фактът на човешко съществуване, а определен вид съществуване. При това отделният човешки живот може да се принесе в жертва в името на качеството на живота на определена социална група, други индивиди или обществото изобщо.

Човешкият живот притежава различни равнища и може да се постави въпросът за ценността на всяко от тези равнища. В случая съществен е проблемът за ценността на биологичното у човека. Тази ценност се състои във възможностите, които то създава за универсално развитие на човека като социален индивид. Тези негови особености го правят ценност не само за отделния индивид, общество, за човечеството. Качествената уникалност на човешки биологичното го прави ценност, далеч излизаща извън границите на нашата планета. Не случайно едни от най-силните предупреждения във връзка с възможностите на генетичната инженерия за намеса върху наследствеността са свързани с опасността да се промени безвъзвратно формираното се в продължение на милиони години човешки биологично.

Биологичното съществуване на човека се реализира в много отношения извън човешкото съзнание. Физиологичните процеси, функционирането на клетките, тъканите, органите на човешкото тяло стават факт на съзнанието само в определени случаи и с определени свои измерения. В същото време биологичните процеси определят не само границите на възможностите на отделния индивид в съответни сфери на дейност, но и целия му начин на живот, слагат граници на неговите проявления като социален индивид. В крайна сметка ограничеността на биологичния живот в определен денонощен цикъл на хранене и почивка, както и в цялостния процес на човешкия живот с различните етапи на развитие на организма от раждането през детството, юношеството, младежката възраст, зрелостта, старостта към неговата смърт става в много отношения основа и за съответните цикли от социални дейности, поставя граници и на социалното съществуване на човека. Огромна част от неговите усилия са насочени към поддържане на съществуването на неговия организъм и развитието на съответните биологични предпоставки. Поради това и чо-

вешки биологичното притежава съответна общественно-предметна страна, която не може да се сведе до индивидуалните организма. Това са различни елементи, служещи за задоволяването и на определени органични потребности — хранителни продукти, лекарства и система на здравеопазване, облекло и жилище и пр. Тези елементи непрекъснато се променят в зависимост от условията на обществен живот и преди всичко с развитието на материалното производство. Удовлетворяването на органичните потребности е исторически процес. Средствата за удовлетворяване на тези потребности от своя страна въздействуват върху потребностите и им придават в много отношения също исторически характер.

Ако разграничим биологична и социалната страна, социалната страна притежава по-висока ценност, защото е свързана с по-висша форма на развитие на материята; защото развитието и проявлението на действителните възможности на човешки биологичното може да стане само с развитието на човека като социален индивид; защото социалната страна е свързана с човешкото съзнание, свободната дейност и поставянето на цели, със самата възможност да съществуват ценностите, тъй като активният субект на ценностното отношение е общественият индивид.

От своя страна човешки биологичното е представляващата най-висока ценност форма и равнище на биологичен живот. В това отношение то удовлетворява всички споменати вече критерии за оценка на биологичния живот. То дава възможност за появата на човека с неговото съзнание като субект на ценностното отношение. За да се развие човекът като съзнателно същество са необходими две основни предпоставки — човешки биологичното и обществото с неговите механизми на социализация. Без всеки друг тип биологично е възможно съществуването на ценностно отношение, без човешки биологичното това не е възможно. В този смисъл то удовлетворява в най-висока степен *критерия на полезността*, повече, отколкото всяко друго равнище и форма на биологичен живот. Човешки биологичното като род е *уникално, то заема най-високо място в еволюционната стълбца*. В съществуващите *културни традиции* то също притежава особено висока ценност. А колкото до *антропоморфността*, именно специфичните характеристики на човешкото тяло, свързани с разнообразни културни значения, със своеобразна аксиология на човешкото тяло са изходен пункт за всякакви антропоморфни сравнения.

2 Морални значения на смъртта

Човекът е единственото същество, принудено да носи нелекия товар на знанието, че е смъртно. Индивидуалният човешки живот притежава много висока ценност. За всеки отделен човек обаче тази ценност е ограничена във времето. Тя е унищожавана от биологично неизбежната смърт. *Биологичната закономерност унищожжава най-висшата социална ценност — човешката личност*, която обществото иначе може да иска всячески да запази. Наистина продължават да съществуват за по-кратък или по-дълъг период резултатите от нейната дейност, но това не сменя проблема за смъртта, защото човешката личност с нейното съзнание, самосъзнание, чувство за идентичност, права, отговорност и възможности в крайна сметка изчезва.

Можем да разграничим биологична, социална и биосоциална смърт на индивида. *Биологичната смърт* е необратимото спиране на функционирането на човешкия организъм. Когато доста преди това индивидът е в безсъзнание или са настъпили разстройство във висшите му психични функции, биологичната смърт може да настъпи като относително самостоятелно явление. *Социалната смърт* е свързана с отпадането на индивида от обществени контакти и дейности още докато той е биологично жив или със забравата за него и нищожността на следствията от неговия живот за потомците. Бойкотът на групата спрямо индивида за това, че е нарушил някакви нейни норми, е една от формите на социална смърт. Друга форма е свързването с дълбока старост прекъсване на социалните връзки и самотата. В ситуации, в които индивидът не може да реализира някакви свои същностни черти, можем да говорим за *частична смърт*. Спортистът, чиято кариера неочаквано прекъсва поради травма, е пример за такова унищожаване на значими черти на човешката същност. *Биосоциалната смърт* е смъртта на човека като биосоциален индивид, като организъм и съзнателно същество, активно развиващо и реализиращо своите способности.

Нека да се спрем последователно на два проблема. Първият е нравствените значения на социалната и биосоциалната смърт.

Ако унищожжава такава висша ценност за индивида и обществото, каквато е човешкият живот, биологичната закономерност, водеща до смъртта, придобива същата ценност, но само че с обратен знак, превръща се в силно отрицателна ценност. Биологическата смърт се оказва не само край на биологическото съществуване, но и на социалната страна на човешкия живот — човешката личност. Поради това и опозицията човешки живот — биологическа смърт, превръщаща се в крайна сметка в опозиция човешки живот — човешка смърт

се оказва в много висока степен ценностно натоварена, една от най-значимите ценностни опозиции както в ценностната система на обществото, така и в ценностните ориентации на отделните индивиди.

Отношението към смъртта пронизва целия човешки живот. Смъртта се посреща с такива крайни емоционални реакции като отчаяние, съжаление, плач. От векове насам всички трагедии описват загубата на победените герои, станали жертви на съдбата или убити от по-силни противници. Във възприятието на смъртта се отразяват особеностите на човешката индивидуалност. Отношението към смъртта е една от съществениите характеристики на колективното и индивидуално съзнание, централна светогледна ос, израз е в крайна сметка на отношението към ценността на живота. Колкото повече едно общество издига значението на живота на отделния човек като социална ценност, толкова по-негативно ще се гледа на смъртта, толкова по-висока ще изглежда отрицателната ѝ ценност. Ценността на човешкия живот изобщо, на човека като род е най-висша ценност днес у нас. Ценността на живота на отделния индивид обаче е различна в различните култури, общества, епохи, по различен начин човек възприема отношението между ценността на своя живот и смисъла на своя живот. Това е свързано със специфично отношение към собственото самосъхранение, телесните наказания, убийството, смъртното наказание, към човешкото тяло. При това колкото по-остри са обективните противоречия между индивида, класата и обществото, толкова в по-висока степен обществото или класата ще бъдат готови да пренесат в жертва индивидуалния човешки живот в името на съответните обществени ценности.

Човешкият живот изобщо представлява определена ценност във всички общества, той е елементарно условие за съществуването им и затова във всички общества можем да срещнем нормата „не убивай“. Потребността обаче от един или друг конкретен индивид не винаги се разглежда като такава ценност. В самото поведение на човека най-висшата ценност е свързана със смисъла на живота и в името на смисъла на живота той може да се откаже от ценността на своя живот и да приеме смъртта. По този начин не смъртта, а загубването на смисъла на живота се оказва в индивидуалното поведение най-отрицателната ценност за човека. Нещо повече, смъртта в редица случаи може да се окаже средство за достигане на онази ценност, която той разглежда като най-висша. В много случаи такава по-висша ценност от човешкия живот може да не бъде само една, може да са и повече. Смъртта, превърната в средство за постигането на по-висшата от индивидуалния човешки живот ценност, получава позитивното съдържание на средство към висша ценност, започват да ѝ се припис-

ват характеристики на тази по-висша ценност. Това дава възможност за снемане на опозицията ценност на човешкия живот — отрицателна ценност на биологичната смърт и крайните нравствено-психични емоции, свързани със смъртта. Смъртта получава квалификациите на живота. Казва се например, че някой умира славно, а друг умира подло. И в единия, и в другия случай *смъртта е една и съща като биологично явление, но във всеки от тези случаи тя е различна като аксиологическо явление*. Именно затова, за да се разбере смъртта и умирането в различни общности, трябва да се разбере какви са най-важните ценности в живота на хората от тези общности. Толкова са разбиранията за смъртта, колкото и разбиранията за най-важното, най-същественото, характеризиращо човешкия живот.

Всяко общество приписва съответни значения на смъртта, свързва я със символи и различни ритуали, с вярвания и идеологически обосновки, които я правят психично по-приемлива за неговите членове. Защото при липса на остри конфликтни ситуации между смисъла на живота и изобщо по-висши ценности за човека, от една страна, и ценността на индивидуалния човешки живот, от друга страна, смъртта не би могла да се разглежда като средство за утвърждаване на по-висшите ценности и да получи по този начин техните позитивни характеристики. За снемане на противоречието между висока положителна ценност на индивидуалния човешки живот и високата отрицателна ценност на смъртта, за преодоляване на съответното нравствено-психично напрежение се формират културни механизми, идеологически интерпретации, ритуално-символични действия, ценности и норми, различни образи на смъртта. Те образуват повече или по-малко цялостен комплекс, който можем да наречем *танатокултура* на едно общество. Така природно обусловеното от закономерността на биологичното унищожаване на човешкия индивид като ценност получава разнообразни измерения и губи поне част от крайно отрицателните си ценностни значения. Отношението към смъртта е другата страна на отношението към живота и към особеностите на този живот, на ценностите, обуславящи човешкото поведение в него.

Марксизмът утвърждава морално отношение към смъртта, което трудно може да се вмести в обща типология от някакви „чисти“ отношения към смъртта. Това морално отношение се опира на две основни предпоставки. Едната е гледището за човека като единство на индивидуално и социално, единично и общо. Другата е възприемането на ценностните значения на смъртта през и чрез социалната и моралната ценност на живота на човека, на смисъла на смъртта чрез смисъла на живота. През призмата на тези предпоставки *инди-*

видуалната човешка смърт е нещо едновременно и трагично, и оптимистично, и положително, и отрицателно.

Смъртта е нещо трагично, отрицателно, защото тя е край на една индивидуалност, на уникално природно тяло и притежаваща своеобразие личност. Отива си една неповторимост. Тази индивидуална страна се преживява остро и превръща смъртта във висше зло за индивида.

*Смъртта същевременно е нещо оптимистично, положително и нейният положителен смисъл идва от това, как е изживян човешкият живот и за какво е отдаден този живот, т. е. от целите и ценностите, на които служи смъртта. Затова именно говорим за „славна смърт“, за „героична смърт“. И биологично, и социално този смисъл идва от *продължението на родовия живот на индивида и след смъртта му*. Биологично това продължение, непрекъснатост в съществуването му идва от наследствената информация, носена от гените и продължаваща да съществува в неговото потомство. Социално това продължение идва от неговия влог в социалната история на човечеството, от социалната предметеност на действията, на живота му — то се проявява, от една страна, в обективната предметеност на действията му, а, от друга страна — субективно в паметта, в съзнанието на близките и потомците, в тяхната почит и признание.*

Така диалектиката на индивидуално и родово в човешкия живот, в ценността на човешкия живот води до диалектика на отрицателното и положителното, трагизма и оптимизма в ценностните възприятия на смъртта, в моралното поведение, свързано със смъртта. В това, изглеждащо парадоксално за всекидневното съзнание единство на положително и отрицателно се състои същевременно прекъснатостта и непрекъснатостта на човешкия живот, диалектиката на смърт и безсмъртие.

Втори основен биоетически проблем, свързан със смъртта, се отнася до различните равнища на биологичното

Човешки биологичното притежава определени равнища и като най-висше обикновено се разглежда главният мозък с извършващите се в него неврофизиологични процеси, които са материалният субстрат на съзнанието. Сравнителната преценка на дейността и ценността на различни равнища на човешки биологичното има значение поради относителната самостоятелност на тези равнища и възникващите в тази връзка сложни и противоречиви ситуации, при които трябва да се вземе оптимално решение, като се има предвид отношението между човешкия живот и неговата ценност изобщо, от една страна, и определено равнище на човешки биологичното, от друга страна. Такава сложна и противоречива ситуация, появила се с развитието на медицината през петдесетте години на нашия век, е свързана с определянето момента на смърт-

та. Напредъкът в медицинското познание и техниката за лечение и поддържане на живота промениха процеса на умира-не и гледището за смъртта. Лекарите се сблъскаха с клинич-на ситуация, при която пациентът е мъртъв от гледна точка на мозъчната активност, докато други органи продължават да функционират. Може да се поддържа изкуствено дишане и с помощта на апаратура сърцето да продължава да бие, но да липсва каквато и да е мозъчна активност. Подобно състоя-ние би могло да продължи доста дълго. Възстановяването на мозъчната дейност и свързаното с нея индивидуално съзна-ние е невъзможно, но на определено равнище на функциони-ране организъмът е жив, това равнище на човешки биологич-ното съществува. При това положение възниква медицинският въпрос, кога може да се даде диагноза, че е настъпила смърт-та на човека, както и юридическите и етическите въпроси, да-ли трябва да се продължава по-нататък с помощта на меди-цинска апаратура и съставния персонал функционирането на съответното равнище на човешки биологичното, което може да продължи доста дълго време и изисква значителни сред-ства, без да е възможно възстановяване на мозъчната актив-ност и индивидуалното съзнание. В случая човешката лич-ност е мъртва, липсват психични и неврофизиологични про-цеси, но нейното тяло в редица отношения продължава да функционира. Какво трябва да се прави с човешки биологич-ното или с определени негови равнища, ако то в един или друг конкретен случай не може да бъде повече предпоставка за развитието и функционирането на човека като личност, ка-то съзнателно социално същество? Проблемът става още по-остър във връзка с трансплантацията на органи и възмож-ността да се използват органите на пациент с установена мозъчна смърт, но с продължаващо функциониране на други органи

Досега в историята спирането на дишането и на сърдечна-та дейност са се считали за достатъчни основания за това, че е настъпила смърт. Сега тези дейности могат да бъдат про-дължени изкуствено и това традиционно основание като че ли става съвсем ненадеждно. През 1968 г специална група в Харвардския университет под председателството на Х. К Бий-чър формулира критерии за констатацията на основата на меди-цински данни на състоянието, от което не е възможно пове-че връщане към живот. Подходът на тази група към пробле-ма носи прагматичен характер и тя не дава определение на смъртта, а търси съгласие по това, какво представлява „не-обратимата кома“. Като основен признак групата предложи да се счита отсъствието на постъпващи от главния мозък електрически импулси, фиксирани на електроенцефалограф в продължение най-малкото на 24 часа, като се изключат опре-делени случаи на интоксикация. Картината, характеризираща

такова състояние, се определя като „плоска“, „изоелектрическа“ или „линейна“ електроенцефалограма.

Това определение предизвика твърде много спорове сред световната медицинска общественост, етици и юристи, но в основни линии се смята за общоприето днес. В тази посока са и правилата за установяване на смъртта, установени със специална наредба на Министерството на народното здраве у нас². Според нея мозъчната смърт е настъпила, ако в продължение на 24 часа са установени пълно и трайно отсъствие на съзнание, церебрална арефлексия, двустранна миадриаза, трайно апное, отсъствие на всички видове реакции на болкови дразнения и мускулна атония. За разлика от групата на Бийчър като показател за смъртта тук се приема като достатъчно и 12-часово електроенцефалографско „мълчание“.

Независимо от споровете за точното медицинско определение на момента на смъртта в случая за нас са важни етическите, ценностните аспекти на този проблем, свързани с определено равнище на човешки биологичното. Етическата гледна точка би трябвало да се основава на факта, че независимо от възможностите за относително самостоятелно съществуване отделните равнища на човешки биологичното придобиват ценност преди всичко в интегралната дейност на човешки биологичното като цяло и преди всичко като предпоставки за евентуално развитие на човешката личност като съзнателно социално същество. Да се продължава при „необратима кома“, т. е. при липса на възможност да се възстанови мозъчната дейност и индивидуалното съзнание, поддържането на определена физиологична активност значи да се продължават страданията на семейството на болния и отвлечане на опитен персонал и скъпо специализирано оборудване от оказване на помощ на действително нуждаещи се пациенти. Допълнителен етически аргумент е, че поддържането на определени физиологични функции не може да представлява никаква ценност и за престаналия да съществува като съзнателен индивид човек, лишеи от социалното и неврофизиологично равнище на живот

Тези етически аргументи могат обаче да бъдат оспорвани като твърде утилитарни, правещи преценка на определено равнище на биологичен живот от гледна точка на конкретен индивид, неговото семейство, на изразходените от обществото средства. От гледна точка на ценността на човешки биологичното изобщо, като род е необходимо „уважение към биологичния живот“ в един или друг конкретен случай независимо от противопоставящите се утилитарни аргументи. На подобни етически твърдения биха могли да се противопоставят обаче следните допълнителни аргументи:

Първо. „Уважението към ценността на биологичния живот“

само по себе си би могло да се реализира утилитарно чрез използването на съответните органи за целите на трансплантацията. Ценността на физиологичните процеси на клетките, тъканите, органите, служещи за биологична основа на съзнателния живот, се проявява чрез техните структура и функции.

Второ. „Уважението на биологичния живот“ само по себе си не би трябвало да бъде някаква абсолютна ценност, а да се съобразява с реалните възможности на обществото в един или друг етап. Само като се съобрази с тези възможности тя може да стане реална морална ценност на обществото.

Трето. Човешки биологичното тук не само че не притежава възможности за развитието на човешката личност в перспектива, но в точния смисъл на думата не притежава характера на „човешки биологично“. Последното представлява някаква цялостност, интегративен резултат от множество биологични равнища. В случая човешки биологичното е подложено на дезинтеграция, като при това липсва най-висшето му равнище.

Четвърто. Човешкият живот включва в себе си жизнестойността на човешки биологичното и живота на личността. Затова и ценността на човешкия живот е резултат на ценността и на едното, и на другото. Ценността на човешкия живот, на живота на индивида, разбран като съзнателно социално същество, поставящо си и преследващо определени цели, представляващо субект на ценностното отношение, е по-висока от ценността на биологичния живот, включително и от ценността на човешки биологичното или някое равнище на човешки биологичното. Но аксиологическото различие помежду им не е само количествено, изразено чрез термините „по-голяма“, „по-малка“, а и качествено. Това се проявява във факта, че бивайки най-висша ценност, човешката личност притежава определени права и носи отговорност в качеството си на субект на ценностното отношение, докато човешки биологичното просто притежава определена ценност. Наистина човек притежава определени права и отговорности и във връзка с удовлетворяването на органичните си потребности, с поддържането изобщо на жизнестойността на своя организъм. В крайна сметка обаче това са права и отговорности на съзнателния човешки индивид, на човешката личност, а не на биологичното само по себе си. Човешкият живот е нещо повече от телесния живот, от биологичното функциониране на тялото. Той включва още съзнателния живот на преследващата определени цели и влизаща в обществени отношения личност. Биологичният живот в тялото може да продължи и след мозъчната смърт — кръвта да циркулира в тялото, бъбреците да функционират, да са запазени редица вегетативни дейности. Това отделено безвъзвратно от човека като личност тяло, обособено биологично, притежава качествено различна ценност от тази на човешката личност.

Именно защото е най-висша ценност, човешката личност

като свободно действаща, носеща определена отговорност и притежаваща съответни права, притежава и определено *достойнство*. Медицински отделената тъкан със съответните клетки от човешкото тяло, взетата кръв за изследване или дори самостоятелно функциониращите сърце или бъбреци *притежават ценност, но не притежават достойнство*. Човешката личност притежава достойнство в смисъл, че трябва да бъде цел сама по себе си в крайна сметка на всички дейности, защото без нея не са възможни ценностите, не е възможно обществото, не е възможно дори човешки биологичното като *човешки* биологично, защото човек притежава съзнание и свобода, даващи му възможност да променя действителността съобразно предварително поставени цели. Общества, правещи човека средство към някаква друга, превърната в самоцел ценност, пренебрегват неговото качествено отличие в сравнение с другите ценности, пренебрегват неговото достойнство. Именно защото не притежава достойнство, *човешки биологичното само по себе си или определени негови равнища могат да бъдат средства, но не и самоцел*.

В качеството му на средство човешки биологичното може да функционира по няколко основни начина, от което се определят и различията в неговата ценност. Това зависи от целта, на която служи то като средство:

1. Човешки биологичното като *актуална предпоставка* за съществуването на един или друг социален индивид, притежаващ достойнство. Без него не е възможна личността, притежаваща достойнство. И, обратно, от съзнателната жизненост на личността в много отношения зависи нормалната жизненост па нейния организъм, а в крайна сметка и неговото съществуване.

2. Човешки биологичното като *възможно средство* — *предпоставка* за функционирането или развитието на един или друг конкретен социален индивид. Такъв е случаят с човека, намиращ се в безсъзнание, или с току-що роденото дете.

3. Човешки биологичното като средство за функционирането или развитието на личността, притежаваща достойнство, но не в конкретния случай, а *изобщо*. Такъв е случаят с тежките състояния на психична ненормалност, при които тялото функционира и се развива, но няма съответното развитие на личността.

Във всички тези случаи се предполага повече или по-малко еднозначна връзка между човешки биологичното и човешката личност, взаимна обусловеност на едното и другото. Човешки биологичното е актуална или възможна предпоставка на човешката личност с нейното достойнство. Без него тази личност не би била възможна, без него не би било възможно достойнството. То е необходима, макар и недостатъчна предпоставка за достойнството. Именно защото е необходима предпоставка,

средство за функционирането и развитието на човешката личност, накърняването на неговата ценност може да се окаже накърняване и на достойнството на личността като актуално съществуваща или като възможност.

4. Определено равнище на човешко биологично, съответни *части на човешкия организъм*. Като ценност те представляват средства за развитието и функционирането на човешки биологичното, което от своя страна играе също ролята на средство. Тяхното използване за различни медицински експерименти е етически оправдано. Те не са самото човешки биологично като интегрална цялост. Банката с човешка кръв, подготвена за преливане в болницата, не притежава достойнство. На тази основа биха могли да бъдат евентуално оправдани етически трансплантациите на човешки органи.

Функционалната годност на човешки биологичното определя *качеството на човешки биологичното* или още *качеството на биологичния живот*. То определя в каква степен човешката биология е предпоставка за социално развитие и удовлетвореност от живота на човека. Старото тяло на болния човек, измъчвано от немощ и болка, притежава по-ниско качество на човешкия живот. И, обратно, качеството на живота на малкото здраво дете е високо, защото притежава значителни възможности за развитие и на тази основа и възможности за развитие на личността.

Четвърта глава

ЗДРАВЕ И БОЛЕСТ

Както животът и смъртта, здравето и болестта са комплексни явления, които могат да бъдат изследвани от различни дисциплини. Традиционно с тях се занимават преди всичко медицинските науки и практика. Те притежават обаче и определени морални характеристики, които могат да се отразят във вид на биоетически категории.

Съществуващите днес повече от триста медицински дисциплини разкриват различни страни на здравето и болестта. Но човек не е само организъм, а и субект, личност, преследваща различни цели, съобразяваща се с едни или други социални ценности и норми. Както здравето, така и болестта са тясно свързани със социалната среда, обуславят се в една или друга степен от нея. Особеностите на социалния живот, начинът на действие на ценностите и нормите, отнасящи се до човешкия живот, обуславят и цял ред особености на здравето и болестта.

Ценностнонормативните характеристики са между най-съществените характеристики на здравето и болестта като био-

логични но и социални явления, отнасящи се до човека не само като организъм, но и като социалноисторически индивид, чието поведение се регулира от определени ценности и норми.

Още във факта, че здравето и болестта представляват някаква норма и отклонения от нормата на жизнестойност на организма, ще открием нормативният момент като най-съществуваща тяхна характеристика.

Човешки биологичното е биологично, формирано в една или друга степен и от социалните взаимодействия във филогенезиса и онтогенезиса на човека. То е резултат съответно и на *регулирущи и формиращи въздействия на определени биосоциални ценности и норми*.

Здравето и болестта зависят в много висока степен от различни социални фактори и от особености на ценностите, нормите и поведението на личността. Някои социални норми може да благоприятствуват съответни заболявания. Моралните конфликти влошават здравето. Затова, доколкото се говори за социална етиология на болестите, може да се говори и за *ценностно-нормативна етиология*.

Здравето има твърде сложен от аксиологическа гледна точка характер. То е предпоставка за реализацията на определени човешки дейности и други човешки ценности. Така както човешкият живот е условие за постижението и на останалите ценности, към които се стреми индивидът, така и здравето като определено нормално състояние на този живот е такова условие. *Всъщност здравето като ценност е измерение, аспект на ценността на човешкия живот*.

Здравето влиза като елемент в *идеала за щастлив живот*. В представите на древногръцкия мъдрец Хезиод за „златния век“, в който са живели някога хората, това е време, когато всички са били здрави, а болестите са дошли по-късно. Включвайки здравето в своя идеал за хармоничност, древните гърци го интерпретират като хармония, симетрия, баланс на различни вещества, а болестта — като нарушение на тази хармония. Платон говори за здравето като симетрия и красота (Платон, Тимей, 87e—88a). Русо и неговите последователи, търсещи идеала в „естественото състояние“ на човека, разглеждат здравето като един от даровете на това състояние, унищожен от цивилизацията.

1. Морални значения на здравето

Изясняването същността на здравето е свързано с висока степен на методологична осмисленост на проблемите на човека, с отказ от абсолютно противопоставяне на здравето и болестта, с отчитане на различията и противоречията в обективните и субективните показатели за здраве. Така например нерядко при лекарите се явяват пациенти, които субективно имат се-

риозни оплаквания, но обективно изглеждат здрави. И, обратно, доброто самочувствие, липсата на субективни оплаквания още не означават, че си здрав.

Изследването на ценностно-нормативната същност на здравето е изследване на важно измерение във функционирането на ценността на човешкия живот. Изясняването на ценностните особености на здравето има значение за цял ред реални ситуации на избор, особено в медицинска практика. Кога бихме могли да принесем в жертва здравето и кога не, какво трябва да бъде отношението към неговите обективни и субективни аспекти — това са въпроси, имащи определени аксиологически, деонтологически, етически предпоставки.

Определението на здравето като относителна ценност спрямо другите човешки ценности има и икономическо значение. Степента на задоволяване на различните потребности на хората — от жилища, просвета, култура, услуги, храна, търговски обекти, здраве и пр., зависи от ценността, която им се приписва, и от средствата, разпределяни от обществото в зависимост от тази ценност.

Изследването на здравето като ценност има значение и за решаването на редица собствено аксиологически проблеми, доколкото ценността на здравето може да служи като основа за определянето на редица други човешки ценности и да се съизмерва с тези ценности. Още Холбах отбелязва по повод удовлетворяването на различните човешки потребности, че тяхното удовлетворяване „е благо само дотолкова, доколкото служи за запазване на здравето". Здравето е морално-нормативен критерий, определящ целесъобразността от използването на съвременните достижения на науката и техниката в различни сфери на жизнената дейност на човека. Охраната на труда и здравето са показател за степента на хуманизация на трудовата сфера на обществото.

Здравето не е чисто биологично, нито чисто психично явление. То е здраве на човека с неговите цели и ценности и може да бъде определено чрез тези цели и ценности. То самото представлява ценност и може да бъде характеризирано чрез оценъчни категории като отлично, добро, задоволително, лошо.

Тази ценностна определеност на здравето може да бъде разкрита на три равнища. *Първото е равнището на непосредствено сетивното, на субективната удовлетвореност, на приятността.* Това равнище можем да открием в определението на Световната здравна организация. Според него здравето е „състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не само отсъствие на болести и инвалидност". Това е най-разпространеното определение на здравето днес, възпроизвежда непрекъснато в една или друга модификация.

Основна категория в този тип определения е „благополучие", производна от ценностния термин „благо". Здравето е не

нещо друго, а някакъв тип благо. То е свързано с три основни взаимоотношаващи се характеристики — физическо, психично и социално, като нещо приятно, като пълнота на жизнените сили, като удовлетвореност. Възниква въпросът обаче, дали категорията „благополучие“ е достатъчна за определението на здравето. От една страна, здравето може да бъде необходимо условие за благополучието на човека, но съвсем недостатъчно условие, защото човешкото благополучие, проявяващо се в чувството на удовлетвореност от живота, зависи от твърде много социални фактори. Затова понятието благополучие твърде много разширява границите на здравето. От друга страна, възприемането на благополучието има субективен момент. То се възприема доста различно от отделните хора. Явно необходимите са и допълнителни характеристики при определянето на здравето.

Здравето може да се определи не само чрез личното благополучие, но и чрез груповите ценности. Според Рене Дубас „здравето и болестта не могат да бъдат определени изключително само чрез категориите на анатомическото, физическото и психичното състояние. Техен действителен критерий е годността на личността за функциониране по начин, задоволяващ самата нея, а също и групата, към която принадлежи“¹². В случая здравето се свързва и с годността на личността да задоволи определени изисквания и ценности на групата, към която принадлежи. Това е *второ възможно аксиологическа равнище на определяне на здравето*. Но то също не е достатъчно за неговото пълно определение. Човек може например да бъде годин да задоволи изискванията и ценностите на садистична, на характерна с патологичните си отклонения група, по падали с това би трябвало да се свърже социалният аспект на здравето.

Аксиологическото определение на здравето може да се извърши не само чрез благополучието, на равнището на субективната удовлетвореност, на непосредствената достоверност на сетивната оценка, нито само чрез груповите изисквания. Ключ за още едно *по-високо равнище на аксиологически определение на здравето* можем да открием в разшифровката на Кантовото разграничение на приятното и доброто: „Дори в най-обикновения говор — казва той — се прави разлика между приятното и доброто. За едно ястие, което възбужда вкуса с подправки и други добавки, се казва без колебание, че е приятно, и същевременно се признава, че не е добро, защото то задоволява наистина непосредствено сетивата, погледнато посредствено обаче, т. е. чрез разума, който взема предвид последиците, не се харесва. Дори в преценката на здравето може да се забележи също тази разлика. То е непосредствено приятно за всеки, който го притежава (най-малкото негативно, т. е. като отсъствие на всякакви телесни болки). Но за да се

покаже, че здравето е добро, трябва още да се насочи чрез разума към цели, а именно че то е състояние, което ни прави годни за всички наши работи"³.

Или здравето не е само нещо приятно, то е нещо добро. То е добро, доколкото предполага потенциална годност на човека за изпълнение на всички дейности, необходими на обществото за даден исторически период. То е състояние на индивида, позволяващо му в най-висока степен да осъществява своите социални функции и роли. Определяйки здравето като добро, ние свързваме здравето с някакви обективни обществени цели, дефинираме го като обективна ценност за индивида и обществото, а не само като субективно възприемано благополучие.

Ето защо в случая имаме едно по-висше равнище на определянето на здравето като ценност. На това равнище здравето не е просто лично благополучие, а социално историческо богатство. Обществото, а не личната и дори не груповата ценност на здравето се имат предвид при това определение.

От тази гледна точка здравето е наличието, поддържането и развитието в максимално дълъг срок на годност за изпълнение на дейностите в дадено общество. С това именно здравето придобива характера на *обществена ценност*. В качеството му на такава обществена ценност то трябва да се разбира динамично:

динамично от гледна точка на индивидуалното развитие: то е процес на запазване и развитие на биологичните, физиологичните, психичните, социалните способности на човека, неговата оптимална трудоспособност, социална активност при максимална продължителност на трудовия живот;

динамично от гледна точка на общественото развитие и промяната на обществените изисквания към човешката годност и човешките способности — поради това понятието за здраве не е абсолютно, а се използва с различно социално съдържание.

Способността на живата система към адаптация е по същество мяра на индивидуалното здраве. От способността на човешкия организъм да се адаптира към различни външни условия, да реагира на бързо променящите се социални изисквания може всъщност най-точно да се съди за границите и за „мярата“ на здравето. И понеже външните условия, социалните изисквания имат исторически характер, свързани са с различни ценности и норми, то и ценността и съдържанието на здравето са исторически и ценностно променливи.

Всеки човек носи определена *отговорност за здравето на другите хора*, които зависят в една или друга степен от него — това е отговорността например на майката за здравето на детето, което ще роди и отгледа след това. Нерядко момичетата по време на бременност не спазват елементарни здравни изисквания и това е предпоставка за наследствени заболявания на

детето — тук именно има морална безотговорност към друг човек. Моралната отговорност за здравето на другите се проявява също и в активната здравна позиция на отделния гражданин в опазването на хигиената и осигуряването на екологични нормални условия на живот.

Моралната отговорност е свързана и със запазването на собственото здраве, с воденето на здравословен начин на живот. Това е част от отговорността на човека към самия себе си, намираща израз в съвкупността от действия, които той предприема за самоконтрол и саморазвитие.

Повишаването на индивидуалната отговорност към здравето крие в себе си огромна икономическа изгода на обществото. В случая моралното поведение влиза в много по-тясно единство с икономическите потребности. Защото подобряването на здравето на милиони хора означава не само намаляване на немалкото разходи за системата на здравно обслужване, но и милиони спасени дни от отсъствията по болести и милиони много по-работоспособни хора, които биха могли да дадат твърде много на обществото.

Индивидуалната безотговорност към здравето се поражда от редица нагласи, стереотипи, ситуации, свързани с определени обективни обществени фактори. Тук от значение е и достъпността на безплатната медицинска помощ, и наивната вяра в силата на медицината, и недостатъчните знания за последствията от на пръв поглед леки заболявания, ниското културно равнище и дори егоизмът изобщо спрямо близките и спрямо държавата, на които са нужни здрави хора. Ако обществената система изисква много строго от човека добро здраве, той ще бъде принуден да се грижи за него. Така например при капитализма, ако някой постоянно боледува, при първото съкращение ще го изхвърлят на улицата. Това е нехуманно, човек е принуден да се грижи за своето здраве. Хуманността на социализма отхвърля такъв подход. Но това от друга гледна точка може да се превърне в нехуманност. Човек може да боледува, да живее години наред с болнични листове, но няма да го уволнят. Не случайно средното количество болнични дни на един работник у нас е по-голямо в сравнение с това на редица капиталистически страни. Така в определен смисъл хуманността на социалната система може да бъде предпоставка за намалена отговорност към своето здраве.

При положение, че у нашите граждани много често наблюдаваме недостатъчна индивидуална отговорност към своето собствено здраве и това струва огромни икономически загуби, проблемът е дали обществото трябва да компенсира последиците от безотговорното здравно поведение на своите граждани. Не случайно у нас през последните години се поставя въпросът, че попадналият например по своя вина в авария пиян шофьор трябва да получи наистина бърза и качествена

медицинска помощ, но надали щом „разточителствува“ със собственото си здраве и причинява вреда на околните, трябва да се ползва с всенародното право на безплатно медицинско обслужване. Става дума за проблем със значими икономически и възпитателни измерения. По-нататъшната разработка теоретично и практически на този проблем ще изисква да се разкрият всички повече или по-малко строги зависимости между индивидуалното поведение и здравето на човека. На тази база може да се установи определена *икономическа отговорност за морално безотговорното отношение към собственото здраве*. Това не само ще предотврати излишни икономически загуби на обществото. То е и морално по-справедливо, израз е на действителния хуманизъм на сегашния етап от развитието на социалистическото общество, когато с пълна сила е валиден принципът „От всекиго според способностите, всекиму според труда“. Именно поради това и икономическият механизъм изисква такова усъвършенствуване, че да формира отговорност към своето здраве.

При досегашния икономически механизъм в много отношения се създават предпоставки за индивидуална безотговорност към здравето. При положение, че всеки, независимо от причините, може да ползва безплатно медицинско обслужване, липсват икономически ограничения на безотговорното отношение към своето здраве. Възниква нагласата грижите за здравето да се прехвърлят на държавата, медицината, здравното обслужване, да се очаква то да бъде получено наготово. Можеш да бъдеш напълно безотговорен към здравето си, да бъдеш заклет пушач, пияница, да нараниш себе си или някой друг, винаги знаеш, че държавата ще ти се притече безплатно па помощ. Така се стимулира индивидуалната безотговорност. Това налага и констатацията, че здравеопазването па народа, жизнеността на нацията в никакъв случай не е и не може да бъде грижа само на медицинските заведения и органи. *То трябва да стане дело на целия народ, на всеки гражданин, който трябва да се грижи за собственото си здраве и за здравето на своите близки*⁴.

2. Морални значения на болестта

Болестта е отклонение от нормите на здравето, а от ценностна гледна точка представлява негова противоположност. Ако здравето е добро, ценност, то болестта е зло, неценност, антиценност, отрицателна ценност. Именно затова определението на болестта съдържа в себе си ценностен момент. Болестта е ценностен процес с отрицателни измерения, накръняващ появата, функционирането, развитието на човешката личност, който в края на краищата може да доведе до нейното унищожаване, до смърт.

Болестта е накърняване на годността на човека да извършва едни или други социални дейности. В този контекст можем да тълкуваме известното определение на Маркс за болестта. „Какво представлява болестта — пише той, — ако не стеснен в своята свобода живот“⁵. Маркс характеризира болестта чрез свободата или по-скоро чрез липсата на свобода. Тя е противоположна на свободата, която сама по себе си е една от най-важните ценности и в същото време е условие за реализация на всички други човешки ценности. Ценностната същност на болестта следва от това, че тя не е просто и само характеристика на организма, а на човешкия индивид. Тя възпрепятства човека като морално и социално същество и от тази гледна точка се превръща в морално отрицателен факт, превръща се в зло. Медицинското отношение здраве — болест е едновременно и ценностно отношение от типа па добро — зло.

Това, че болестта представлява отрицателна ценност, неценност, е съществена нейна характеристика. Същевременно представителите на една група може да считат определени симптоми като болест, а други да не виждат показатели за това. Изследвания в САЩ показват, че членовете на най-висшите социално-икономически класи разглеждат като болест и се стремят да лекуват различните болки на гръбначния стълб, докато членовете на най-бедните социални групи възприемат такива болки като неизбежна и безвредна част от живота, за които не е нужно да се говори като за болести⁶.

Ценностните измерения на различните болести зависят от едни или други социокултурни фактори. В различните култури на една и съща болест може да се приписват различни значения, играещи ролята на регулатор на определени социални дейности. Тези значения са част от организирания, целенасочен отговор на съответната култура срещу свързаните с болестта заплахи към човека. В този отговор, освен ценностно-нормативни елементи влизат различни представи и идеи за природата на болестите, техните причини, средства за предотвратяване и лечение, връзки с останалите елементи на социален живот. Емпиричен опит, медицински знания, морал, обичаи, вярвания са обединени в единен комплекс па съответно културно отношение към отделните болести, характеризирани рядко като „етномедицина“.

Културно-антропологическите изследвания показват, че до появата на съвременната медицина могат да се срещнат пет типа ценностно-културни възприятия, при които като причина за болестите се вижда съответно: нечия магия, нарушаване на табу, въздействие на болестотворен агент, загуба на душата⁷. При различните култури се срещат по няколко от тези типа културни възприятия. В първобитните култури, където е много силно родовото начало, нарушението на табуто, водещо до определена болест, се свързва с целия род. Не само собствени-

те действия па личността, но и па останалите от рода могат да предизвикат болестта. Затова и лечението може да е насочено към рода като цяло. Религиозно преобърнатата, тази характеристика на първобитните култури можем да открием в християнския мит за първите хора, нарушили определено табу и обрели по този начин на болки и болести всички свои потомци.

Различните интерпретации и ценностни измерения на болестта, особените ѝ културни значения изпълняват определени регулативни спрямо поведението функции, утвърждават целостността на съответната социална група, правят смъртта психично по-възприемаема или по-страшна, стимулират съответни превантивни или лечебни действия. По този начин болестите се включват в ситуации и дейности на човека и обществото, твърде отдалечени от един или друг клиничен факт. Болестта се оказва биосоциално явление, неотделимо от света на човека — от неговите норми, начин на живот, култура.

Болестите и физическата болка са обвързани и с нравствеността, изпълняват нравствено регулираща роля, включват се в интерпретациите на нравственото поведение от различните етически учения.

В повечето случаи *болестите и физическата болка са схващани като отрицателни нравствени ценности*. Именно така се възприемат те най-често във всекидневния живот. Стремещт към положителни усещания и отвращението към страданието изглеждат като че ли от само себе си разбиращи се.

Евдемонизмът като доминираща в историята тенденция на етическо мислене по отношение на болестите и болките отразява най-масовите световъзприятия и отношения към болестта и физическите болки като отрицателни ценности, като ограничаващи дейността и годността па човека.

Болестта и болките могат да се разглеждат и като положителни нравствени ценности, да имат нравствено положителна функция в регулацията на човешкото поведение. Тълкуването на болестта като наказание на определени сили за нарушаване на табуто, на нормите в първобитните култури и нрави превръща болестта в механизъм за социален контрол в продължение на хилядолетия, играещ немалка роля за преодоляването на социалните отклонения, за утвърждаването на групова и изобщо на социална цялост. Идеологическите тълкувания на християнството възприемат тази роля на болестта като средство за утвърждаване и на определени нравствени изисквания. При определени социални общности физическата болка и съответно физическото наказание е важно средство за социален контрол и възпитание. Постоянната болка, болестта формират определени качества — твърдост, устойчивост, мъжество, и когато съответният човек попадне в положения на изпитание, макар и физически по-слаб, може да се окаже морално-пси-

хично по-силен от физически здравите, нямащи нравствено-психичната закалка, свързана с болката.

Нравствените ценности на човека могат да бъдат фактор, благоприятстващ или препятстващ болестта. Това зависи от неговото поведение на морална отговорност към здравето. Нравствените ценности и норми регулират определени противоречия между индивида и групата (обществото), преодолявайки едни от тях и стимулирайки други, изисквайки нравствена нетърпимост в едни случаи и нравствена търпимост в други. От това зависят контактността на човека със средата и количеството и характерът на изтощаващите го нервно-психични конфликти, които може да бъдат предпоставка за определени болести. Днес и от тази гледна точка в условията на нарастване на темповете на живот, на психоемоционална напрегнатост, на стресови ситуации особено значение придобива хуманизацията на междуличностните отношения във всички сфери на живота.

Петта глава

БИОЕТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА СВОБОДАТА И НЕОБХОДИМОСТТА

Свободата и необходимостта са традиционни философски категории, които са стояли и пред етиката и психологията под формата на проблемите за свободата на волята и свободата на избора. Няма удовлетворителен отговор на въпроса за възможността на морала като явление без отговор на въпроса за възможността на човешката свобода, възможността на свободата на волята и свободния избор. Този проблем има кардинално значение и в биоетическите изследвания, където приема формата на търсене на съотношението между биологичните детерминанти на различните равнища на човешкия организъм и свободата на волята му.

Такъв труден и стар философски и естественонаучен проблем като отношението между тяло и дух, физическо и психическо, материя и съзнание, неврофизиологично и психично има и съществени биоетически измерения. Нещо повече, той не може да бъде решен цялостно, ако се пренебрегнат тези биоетически измерения. Те се състоят в разкриване на взаимовръзката между моралната детерминация на човешкото поведение и извършващите се в неговия организъм процеси. Човек извършва едни или други действия, привеждайки в движение органите на своето тяло или възпирайки ги, когато това е нужно. Затова и всеки морален акт се извършва чрез биологичните процеси в организма.

Какво е характерно за моралната детерминация на поведе-

нието? На първо място, тя е свързана със свобода на волята, даваща възможност на човека за свободен избор между различни алтернативи, чиито характер и резултат могат да бъдат независими от неговия организъм. В същото време човек изпитва силното влияние не само на своя организъм, но и на различни социални фактори. Той е зависим и независим в своето поведение. Независимостта му се проявява в свободата на волята и отговорността за един или друг избор и действия.

1. Физиология на свободата на волята

Въпросът за свободната воля и за свободата на волята е съществен, когато се решава какъв е характерът на отношението между биологично и социално в индивидуалната жизнедейност на човека. Съзнателните действия зависят от определени физиологични процеси, но същевременно са свързани и с детерминационни зависимости от по-висок порядък. Ето защо в определен смисъл можем да говорим както за етика и социология, така и за физиология на свободата на волята. Свободата на волята е израз на подчинението на физиологичните процеси на въздействия от по-висш порядък и при *физиологията на свободата на волята* става дума за физиологичните предпоставки на това подчинение, за новото, което се появява във физиологичното, когато то се включва в системата, която трябва да се подчини на други закономерности; именно такава система е човекът. *Етиката на свободната воля* се основава на факта, че човешкото поведение не е механична резултантна на вътрешните физиологични и външни социални въздействия, а е свързана със самостоятелна система, която може да се самоопределя; чрез свободната воля човек придобива определена автономност, независимост както пряко от своя собствен организъм, така и от външните социални въздействия. *Социологията на свободата на волята* би трябвало да се свърже със социалните фактори, определящи свободата на волята, нейния характер и степен на развитие. Именно чрез свободата на волята се осъществява връзката биологично-социално на равнището на съзнателната жизнедейност на човека.

Основният проблем на физиологията на свободата на волята се свежда до това, *съществуват ли принципни възможности да се вземат различни решения при едно и също състояние на мозъка и на човешкия организъм изобщо*. Неврофизиологичните изследвания показват, че такава възможност съществува¹.

Процесът на вземане на решение е свързан с определени биохимични процеси в мозъка. Външните въздействия на обществото кристализират във вид на възможни ответни реакции, основаващи се на промените невротимични процеси в клетките на главния мозък. Всяка нова постъпка означава, че те-

зи процеси в клетките, регулиращи съответната постъпка, не се извършват, както преди. Клетката може да разпознава, да реагира специфично на огромно множество от различни сигнали, от което може да се предположи, че тя разполага с огромен запас от неврохимични реакции. Опитите, извършени с охлюви, показват, че поведението на неврона се променя дори при въздействието върху него с някаква стотна от молекулата на странично вещество, т. е. разходът на вещество при всяка реакция е нищожно малък. Едно или друго поведение зависи от много малък брой синтезирани или преустроени молекули в невроните, които управляват поведението на живия организъм. Оттук следва, че при непроменени условия на външната среда, при една и съща ситуация организъмът може да реализира различно поведение само в резултат на нищожните вътрешни процеси, извършващи се в него. В този смисъл може да се каже, че прословутата алтернатива на Буридановото магаре не е възможна. Дали то ще предпочете лявата или дясната купа сено, е в значителна степен случайно, зависи от това, каква реакция на нервния апарат ще се актуализира под влияние на химически процеси, които са независими от външната ситуация.

Това се потвърждава от факта, че поведението дори на висшите животни не може строго да се предскаже. Инстинктите и малкото придобити навици управляват определени химични реакции и са кодирани в самата структура на нервната мрежа. Колкото вървим към животните, стоящи най-близко до човека и към самия човек, толкова по-сложно става поведението, по-диференцирани реакциите. Но биохимичният субстрат на това поведение е сравнително ограничен и увеличаването на възможните типове биохимични реакции на клетките не може да става неограничено.

Какво става при човека? За да притежават диференциращите възможности спрямо безкрайното количество дразнители, на които реагира човек, промените па веществата, обуславящи биохимичните реакции в останалите неврони, би трябвало да достигнат квантово равнище, където действуват процеси, които трудно могат да бъдат контролирани и кодирани за реализирането на някакво възможно поведение. Квантовите и термодинамични закономерности с техния статистически и случаен за всеки отделен случай характер биха направили и самото човешко поведение съвсем случайно. Именно в този смисъл на това равнище трудно биха могли да бъдат кодирани някакви готови реакции. За да се намали квантовата и термодинамическа неопределеност на поведението, би трябвало да се увеличат молекулните системи, но без да се увеличава разходът на вещества и енергия. Това може да стане, като се обедини субстратът на отделните актове на поведението в общи структури. Включването им в обща мембрана с кооперирани взаимо-

действия създава система, в която допълнителната устойчивост на връзките ограничава първоначалната неопределеност. Системата придобива черти на макроскопичност, оставайки всъщност молекулна. Началната неопределеност се свежда до това, че преди да приключи процесът на вземане на решения, всеки от елементите, които съответствуват на определено поведение, има вероятност да стане доминиращ. В края на краищата на преден план ще излезе онази химична реакция, която съответствува на по-настоятелна необходимост, без да противоречи същевременно на натрупания опит. В сферата на психиката това се отразява като диалектическо противоречиво осъзнаване на собствената свобода и едновременно налагана от обстоятелствата необходимост².

Една или друга реакция на човека не е предопределена просто от конкретни, кодирани предварително неврохимични процеси, тя има системен характер, зависи от способа на организация на цяла съвкупност от такива процеси, от различните способности на такава организация. Едни или други системи от клетки, центрове или области на мозъка обуславят различни психични функции и в крайна сметка и съзнателни ценностно ориентирани действия. Съответните системни свойства (психичното и съзнателното) са независими от всяка една мозъчна клетка поотделно и могат да въздействуват обратно, така както частите на една система винаги са подчинени в една или друга степен на цялото. На това обратно въздействие се основава психосоматичната медицина. Човешкото тяло зависи от психичните процеси и съзнателната дейност на човека, включително и от неговия морал. Така наречените социални потребности на човека не са нищо друго освен устойчиви способности на организация на извършващите се в неврофизиологичния му апарат процеси. Човекът като организъм, в който протичат определени веществени и енергийни процеси, и като личност с независими от организма социални характеристики е интегриран в едно цяло именно чрез психичните процеси и свободната воля. При това положение извършващите се в организма процеси се оказват зависими от определени социални свойства на човека. Ако психичното в неговите низши форми представлява системно свойство преди всичко на различните системи невромозъчни клетки, във висшата му форма — като съзнателна човешка дейност, то е резултат на огромно количество фактори при взаимодействието на две системи — на човешкия мозък и огромната съвкупност от социални въздействия. Системният резултат е различаващото се поотделно от всеки един фактор индивидуално съзнание и човешки действия. Системността предполага автономност, определена независимост, свобода на човека от едни или други единични каузални въздействия, обуславява биологичната, ценностна детерминация на поведението.

Източникът на свободното действие не е човешкият орга-

низъм, макар че човешкият организъм е предпоставка за свободното действие (именно това установява изследването на физиологията на свободната воля). Такъв източник са усвоените от човека социални дейности, а фиксирани във вид на определени способности на организация на неврофизиологичните процеси. Постепенно тези способности се превръщат в относително автономна система, независима както от непосредствените външни въздействия, така и от веществените и енергийните процеси в човешкия организъм. Такава автономна система е човешката личност и свободата на волята е израз на нейната автономност. В развитието си детето първоначално е подчинено на органичните си потребности и външните социални въздействия — преди всичко подражанието на околните. Постепенно обаче то започва да придобива относителна независимост и от единия, и от другия тип фактори. На основата на физиологичните процеси се образуват нови структурно-функционални системи, чиято автономност е именно човешката свобода. При това положение съответните физиологични процеси престават да бъдат централен фактор в детерминацията на поведението.* Възникналото интегративно свойство, изразяващо цялостна характеристика, системно качество на огромно разнообразие от отделни елементи, започва да въздейства върху тези елементи.

Възможността личността да бъде автономен източник на определени действия е предпоставка за вменяемостта, за търсенето на отговорност, за нравствеността. Свободата на волята означава относителна автономност на човека от най-близкото му обкръжение. Тя е свързана с целева детерминация на поведението. Тя е своеобразно системно свойство породило се от съответната организация на неврофизиологичните процеси, подчинило на себе си тези процеси. Детерминационните зависимости, характерни за организма и за неврофизиологичния апарат на човека, са нещо различно от детерминационните зависимости, отнасящи се до човека като автономно социално същество. Свободата на волята се появява с възможността за съзнателност и целесъобразност на действията.

2. Биоетически аспекти на свободата на волята

Свободата на волята като средство за снемане на биологичното от социалното в индивидуалната жизнедейност на човека има *два основни аспекта — относителна независимост на по-*

„Човекът е единственото животно, способно да се измъкне от чисто животинското състояние, неговото нормално състояние е онова, което съответства на неговото съзнание и трябва да бъде създадено от самия него" (*Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч., т. 20, с. 449*).

еедението на човека от неговия собствен организъм и възможност да се въздействува обратно върху процесите, извършващи се в този организъм, съзнателно да се променя човешки биологичното. Свободата на човека сам да определя своето поведение независимо от извършващите се в тялото му процеси се проявява в способността рационално да се избере между различни ценности и способи на действие. Този избор не е фатално предопределен от състоянията на неговия организъм и отраженията им в мозъчните процеси. Той е детерминиран от определени цели, които може да нямат нищо общо с потребностите на неговия организъм.

Възможни са няколко типа взаимовръзки между човешкия организъм и свободата на волята, проявяваща се във възможността да се избират определени ценности и да се действуват съобразно определени ценности.

Първият тип взаимовръзка можем да наречем *целева*. Органичните потребности предпоставят някои от целите в човешкото поведение — търсенето на средства за удовлетворяване на глада, определена сексуална активност, осигуряването на определена температура на тялото и пр. Всяка от тези цели, засягаща нормалното функциониране на организма, се реализира, разбира се, в определен културен контекст, неотделима е от цялостната ценностна система на личността, влиза в съответни отношения с останалите ценности на обществото. В същото време при определени условия поради съответни морални причини човек може да предпочете някоя от останалите ценности и така съзнателно да пренебрегне своя организъм. Важното, което трябва да се има предвид в случая, е, че потребностите на човешкия организъм са една от сферите, определящи съдържанието на част от целевата детерминация на човешкото поведение. И за ценностно-нормативните системи на отделните култури е присъща специфична взаимовръзка между целите, ценностите, свързани с потребностите на организма, и останалите ценности. Промените в тази взаимовръзка са промени във функционирането на човешки биологичното в обществото, промени в биосоциалните ценности, промени в ценностните измерения на взаимовръзката между биологично и социално. Следвайки Ч. Ламзден и Е. Уилсън, бихме могли да наречем подобни регулярни взаимовръзки и „епигенетични правила“, като не забравяме обаче, че тези правила са не генетично, а културно определени.

Вторият тип взаимовръзка можем да наречем *ограничителна*. Устройството на човешкия организъм поставя определени ограничения във формирането и възприятията на редица ценности, които при въображаемо друго устройство на организма биха били по-различни. Човешкият организъм притежава определени възможности при възприятията на вкусови, обонятел-

ни, слухови усещания. Окоото на човека е така устроено, че да възприема четири основни цвята. Границите на възприятия и формиране на ценностите в музиката, живописа, в други изк}ства са зависими от съответния диапазон човешки усещания.

Трети тип взаимовръзка е свързан с формално-динамичните аспекти на човешката психофизиология, опосредствувачи усвояването на определени морални правила от отделния индивид, поставящи отпечатък върху особеностите на индивидуалното поведение. Индивидуалните особености на генотипа обуславят определена специфика на обмяната на веществата, свързани са с количеството различни субстанции, функциониращи в мозъка и определящи неговото действие. На тази основа се разграничава многообразието от неврофизиологични типове или варианти на темпераментите. Структурните и функционалните свойства на централната нервна система (например равнището на активност, съотношението между полукълбата, лабилността на нервните процеси на мозъка и отделните му „блокове“ и пр.) определят индивидуалния темп на дейността на човека, пластичността на поведението му, умствената и физическа издръжливост, особености на емоционалността, степен на импулсивност, реактивност, устойчивост и пр.³ Тези формално-динамични аспекти на поведението са независими от неговите мотиви, смисъл, цели и във висока степен са зависими от определени наследствени предпоставки.

Едни или други естествени или изкуствени фактори може да оказват влияние върху енергийните и веществените процеси, извършващи се в човешкия организъм и в частност в неврофизиологичния апарат, предопределяйки преобладаването на определена съвкупност от реакции, нарушаващи действието на формираните у човека съзнателни механизми за регулиране на неговото поведение. Най-характерно в това отношение е въздействието на климата, на метеорологичните условия. Отдавна е известно, че при определени метеорологични изменения или в зависимост от дейността на слънцето могат да се засилят проявите на някои болести и особено психични разстройства, да варира дори количеството на катастрофите. Всичко това показва, че човешкото поведение, без да е фатално зависимо от веществените и енергийните процеси, извършващи се в организма, в различна степен може да бъде предпоставено от тях като от фактори, определящи не социалноценностната насоченост на действията, а по-скоро силата и скоростта на определени човешки реакции. Разбира се, разликата между формално-динамичния и ценностно-съдържателния момент в човешкото поведение не трябва да се абсолютизира, както не съществува абсолютна противоположност изобщо между форма и съдържание. Определени формално-динамични характеристики могат да предизвикат ценностно-съдържателни следствия: така например слабостта на възбудните и задръжни процеси на

нервната система са една от предпоставките за психична, а от тук евентуално и за морална неустойчивост, т. е. за определена насоченост на моралното поведение в кризисни ситуации.

Образуването на съзнателно психично равнище на детерминация на човешкото поведение дава възможност в една или друга степен да се повлияе и на по-стари детерминационни равнища, свързани с инстинктите и органичните потребности. На тази основа говорим за саморазвитие, самоусъвършенствуване, самовъзпитание на индивида, за борба на човека „със себе си“. Характерни в това отношение са не само възможностите за промяна на човешкото тяло чрез спорта, но и коригирането на онези особености на поведението, които се предпоставят от неврофизиологичния тип, към който принадлежи човекът. Чрез такива специфични способности като самовнушението, автотренинга може да се стабилизира определена схема на човешко поведение, да се постигне максимален контрол върху реакциите на организма, да се повиши степента на организираност на човешкото поведение на равнището на детерминация, характерно за човека като личност, като акумулирана социологическа структура.

В процеса на самоизменение се извършва своеобразен преход на социалното в биологично, преобразуването на определени страни на биологичното под въздействие на социалното. Известно е, че определени нравствени черти, свойствени на характера на човека, имат значение за това, дали ще се разболеете от определена болест, могат да удължат или скъсят живота.

ВТОРА ЧАСТ

ОРГАНИЧНИ ПОТРЕБНОСТИ И МОРАЛ

Взаимовръзката между органични потребности и морал е един основен проблем на биоетическите изследвания. Основание за това ни дава фактът, че природното, биологичното в детерминацията на индивидуалното поведение се проявява преди всичко във и чрез различни потребности на организма. Не случайно този проблем стои в центъра на западните теории, занимаващи се с биологичното у човека от Фройд до социобиолозите. Социобиолозите днес твърдят, че тяхна основна цел при изследването на човека е разкриването на биологичните детерминанти на неговото поведение. А тези детерминанти в крайна сметка, независимо дали първоначалото им се търси в генетичната конституция или някъде другаде, се проявяват чрез съответни потребности.

Вярно е, че биологичните предпоставки в човешкото поведение имат и други две проявления. Едното от тях са заложбите за определени дейности, това, което човек може, намиращо израз при взаимодействията със социалната среда в определени способности. Другото проявление е как човек прави определени неща, свързано преди всичко с темперамента. На тези две проявления обаче отделно тук няма да се спираме, а само в контекста на останалите проблеми, засегнати в този труд. Основание за това е не само фактът, че авторът в специални свои работи подробно ги е разглеждал, но преди всичко това, че водещо значение, когато говорим за детерминация на човешкото поведение, за връзката между тази детерминация и морала имат потребностите, в случая различните потребности, на човешкия организъм. Именно чрез функционирането, развитието и проявите на тези потребности като потребности на обществения индивид най-вътрешно, най-органично и непрекъснато се възпроизвежда в човешкия живот взаимовръзката биологично—социално (биологично—морално). Чрез тях се проявява неговата биосоциална природа и реализира взаимовръзката между морална свобода и биологична детерминация. Поставянето в центъра на биоетическия анализ на връзката на органичните потребности, а не на заложбите и темперамента със социалното и моралното е оправдано от факта, че от определена гледна точка и заложбите, и свойствата на темперамента могат да се разглеждат и като предразположения, и като влечения към определени дейности, т. е. да се схващат през

призмата на потребностите. Такова разглеждане под определен ъгъл има известно основание, доколкото от етическа гледна точка нас ни интересува начинът на детерминация на човешкото поведение. Етиката предоставя и изследва свои специфични средства за такава детерминация, съчетавайки ги с другите детерминанти.

Биоетическият интерес към органичните потребности е оправдан и от факта, че това е една почти девствена за марксиста — изследовател на човешкото поведение, сфера. За органичните потребности обикновено се споменава мимоходом при класификацията на потребностите на индивидите, като те се означават евентуално като „естествени“, „природни“, „биосоциални“, „витални“, „материални“, „първични“ и пр., изтъква се тяхната социална обусловеност и се стигне дотук. А всъщност именно те имат изключително значение като обект на изследователски интерес, като една от най-важните сфери, през които минава демаркационната линия между биологично и социално, между биологично и морално. Още по-голяма е практическата значимост на такъв интерес, доколкото промените в развитието и функционирането на тези потребности са едно от средствата за дълбока промяна на човека, на неговия интимен свят, неговия начин на живот.

Шеста глава

БИОЕТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ОРГАНИЧНИТЕ ПОТРЕБНОСТИ

1. Органични потребности и биосоциални норми

Нормалното функциониране и развитие на човешкия организъм изисква определени условия, липсата на които се преживява от индивида като съответна потребност и предизвиква активност по тяхното осигуряване. Това са така наречените органични (или, както нерядко се наричат още, „физиологични“, „физически“, „биологични“, „витални“ и пр.) потребности. И когато изследваме доколко оправдани са идеите на съвременната западна социобиология, изучаваща биологичните детерминанти на човешкото поведение, ние неизбежно трябва да проучим всъщност ролята на органичните потребности, чрез които се проявяват биологичните детерминанти.

Организмът се нуждае от вещества и енергия, температура на околната среда, кислород, атмосферно налягане, почивка

* Доколкото аз съм определен, форсиран от своите потребности, върху мен упражнява насилие само собствената ми природа която е съвкупност от потребности и втечения, а не нещо чуждо .." (*Маркс, К, Ф Енгелс* Съч. , т. 46, ч. I, с. 173)

след напрежение, сън в определено време и пр. Неговата дейност е свързана и с дисимилация, с отделянето на съответни вещества. От всичко това зависи осигуряването на здравето и запазването на живота. Едни от органичните потребности са такива, че без тях човешкият живот не би бил възможен (потребности от определена храна, вода, въздух), при други тяхното неудовлетворяване не води непременно до смърт, но снижава съществено функционалните възможности на човешкия организъм или на отделни негови части, при трети удовлетворяването на съответната необходимост може да се окаже дори вредно за организма (например потребностите от наркотици, алкохол, цигари и пр.)

Органичните потребности могат да бъдат разграничени и в зависимост от степента, в която изискват съзнателното и целенасочено поведение на индивида. Редица процеси в човешкия организъм се извършват независимо от директното човешко участие. Само в редки случаи, когато възникне пречка в естествения механизъм на удовлетворяване, това намира израз на равнището па човешката психика и в човешкото съзнание във вид на болка. Много потребности се удовлетворяват чрез инстинктивни действия, чрез безусловни рефлексии. Други, като например сексуалната необходимост, получават отражение в психиката, но неудовлетвореността им не заплашва с унищожение отделния организъм. Трети потребности, като например осигуряването на определена температура на тялото, осигуряването на хранителни вещества и пр., изискват ежедневна целенасочена дейност.

Две са особено важните органични потребности, въздействащи не само върху поведението на човека, но и на предшествуващите го животински видове. Това са, първо, потребностите, свързани с приемането на определени вещества, осигуряващи съществуването на организма — техни най-важни прояви са гладът и жаждата. Второ, това са потребностите, осигуряващи съществуването на рода — тяхно най-ярко проявление е сексуалната необходимост.

На равнището на психиката на човека органичните потребности се проявяват в емоционално-афективната форма на определени *влечения*. Тези влечения се изменят исторически и това се отразява в човешкото поведение. Тяхната дълбока физиологична основа се запазва, но целта и особеностите на проява се преобразуват в социално-историческата практика, в която е включен човекът. Влеченията са движеща сила и един от най-важните фактори в развитието и проявите на индивида. С осъзнаването на определена необходимост влечението се превръща в желание. Обектът на удовлетворяване на потребността става съдържание на интересите и целите на индивида.

Именно с развитието и удовлетворяването на органичните

потребности са били свързани винаги важни и сложни регулатори на обществото и преди всичко сложни биосоциални ценностнонормативни комплекси. Тяхното функциониране е център на интимния, на частния живот на човека, като една от най-важните сфери на неговата личност, защото надали може да има нещо по-лично и частно от собственото тяло, от което не можеш да избягаш, да се откажеш, защото това би означавало да се откажеш от собственото си физическо съществуване. Близко 45 на сто от времето на съвременния българин е свързано с удовлетворяването на потребностите на неговото тяло, с органичните потребности. То съставлява най-голямата част от общия му бюджет на времето. От 168 часа общо седмично работното му време (по данни за 1976—1977 г.) е 37,4 часа, времето за домашен труд е 24 часа, докато времето, отделено за задоволяване на органични потребности, е 73,1 часа¹. Нормалното удовлетворяване на органичните потребности, изискващи повече време от необходимото за всички останали потребности, дава отражение върху целия живот, върху цялостното поведение на човека.

Органичните потребности на човека са потребности на човешки биологичното, т. е. свързани са с целия исторически ход на възникване, формиране и развитие на човека и човечеството. Те се развиват и променят също и в зависимост от конкретните условия на развитие и живот на отделния човек. В индивидуалното социално развитие се реализират заложените в човешкия организъм възможности за социална дейност, възниква самата личност. Социализацията на индивида в много отношения е и процес на определени социални преобразования в проявите на органичните потребности.

Социалните функции на човешкия индивид се реализират и като определени негови телесни черти чрез телесната организация на поведението. Може да се каже, че няма човешка дейност или активност, свързана с удовлетворяването на органичните потребности, която да е „чисто“ физиологична. Дори такива процеси като дишането, храносмилането и кръвообращението протичат в изкуственото обкръжение на културно детерминирани условия. Те зависят от режима на хранене, условията на труд, вентилацията или климатичната инсталация, условията на безопасност и пр. И, обратно, осъществяването на процесите в човешкото тяло, удовлетворяването на органичните потребности изисква определени социални дейности и институции — здравеопазване, хранителна промишленост, охрана на труда, семейно-брачна институция и пр. Механизмите на културата регулират, координират, способствуват за удовлетворяване на органичните потребности, за развитието на човека като биологичен индивид от раждането през растежа и възрастните етапи до смъртта.

Удовлетворяването и развитието на органичните потреб-

пости, протичането на съответни веществено-енергийни процеси получават регулиращите въздействия на определени социални ценности и норми. Така възниква проблемът за отношението между органични потребности и социални норми (и ценности). Социалните норми регулират отделни функции на човешкото тяло, служат като основа за оценки, за различни оценъчни противопоставки — от типа на: физически чисто-физически мръсно, срамно — безсрамно, нормално — гадно. На тази основа и различните части на човешкото тяло, и телесните действия могат да имат разнообразна ценностна натовареност. Можем да наречем съответните норми и ценности „биосоциални“, доколкото те възникват в обществото, служат на обществото, на обществения човек, на това, на което те въздействуват, с което трябва да се съобразяват, са и определени биологични характеристики. Така всъщност биосоциалните норми и ценности служат за осъществяване на взаимодействието между биологично и социално.

Биосоциалните норми и ценности оказват въздействие върху силата на проявление на органичните потребности. Регулирайки определени веществено-енергийни процеси, определена телесна активност, определени особености и степен на удовлетворяване на органичните потребности, те могат да доведат до такива функционални, а в някои отношения и структурни трансформации в нервно-физиологичния апарат на човека, които не биха се получили при „естествено“ (откъснато от обществени въздействия) развитие на тези органични потребности.

Силата на проявление на органичните потребности, намираща израз в силата на подбуждащите човека влечения, е тясно свързана с характера и силата на нормативните ограничения върху тяхното развитие и удовлетворяване. Когато един обект е отделен от човека с трудно преодолима бариера, възприема се като абсолютно недостъпен, той трудно може да стане обект, към който да се насочи потребността. Човек се насочва към обекти, които в неговите представи изглеждат поне минимално достижими, и докато обектът не е достигнат още, съществува социалнопсихично напрежение, намиращо израз в подбудителната сила на влеченията, възприемани от човека като импулси на „естествената човешка природа“.

Колкото по-ниски са нормативните бариери при удовлетворяването на органичните потребности и това удовлетворяване изглежда лесно достижимо, то при условие, че всички други елементи на процеса на това удовлетворяване са налице, толкова по-малка е интензивността на потребността, нейната подбудителна сила. И, обратното, колкото по-строги са нормативните бариери, при положение, че са налице всички други условия за удовлетворяването на органичните потребности, толкова по-силно действува като че ли върху човека съответ-

ната потребност, тласка го към нарушаване на нормата. Появява се синдромът на „сладостта на греха“. Както казва апостол Павел, „Доиде законът и се умножиха злодеянията, и оживя грехът“.

Биосоциалните норми и ценности оказват въздействие и върху формата на проявление на органичните потребности. Именно в това направление се разгръща в най-висока степен тяхната функционална сила, формирането им именно като *човешки* потребности. Удовлетворяването на органичните потребности „обраства“ с най-разнообразни социални значения, които изглеждат неотделими от самите потребности. Формата намира израз в съвкупността от действия, чрез които се удовлетворяват потребностите. Самата форма на удовлетворяване при човека се превръща в потребност, привнасяйки ново съдържание в „чисто“ органичната потребност и така допълвайки я, обогатявайки я. „Яденето, пиенето, половият акт и т. н. са наистина също истински човешки функции. Но в абстракцията, която ги отделя от кръга на останалите човешки дейности и ги превръща в последни и единствени крайни цели, те са животински“².

Биосоциалните норми и ценности регулират и степента на удовлетворяване на органичните потребности. Те предписват определени количествени характеристики на това удовлетворяване. Различни, формиранни в социално-историческия процес норми служат като граници на проявата и задоволяването на отделните потребности.

Ядро на отношението между органични потребности и социални норми е *отношението между биосоциални съществуващо и биосоциално дължимо*. Силата, формата, степента на проявление на органичните потребности, особеностите на единство на биологично и социално в тях зависят от всички социални и природни фактори, които въздействуват върху формирането на отделния човек. Това са конкретните, индивидуалните условия на неговия живот. Тези условия, взаимодействайки с неговия организъм, кристализират в определено развитие на органичните потребности, във влеченията, привичките, предразположенията, интересите, свързани с тези потребности. Всички тези подбуди действуват в значителна степен като че ли автоматически, като някаква „естествена природа“ на човека, тласкаща го в една или друга посока. Всъщност това е своеобразно *биосоциално съществуващо*. Бихме могли да кажем, че това е определена социално-историческа и културно определена форма на „естествената природа“.

Изискванията на обществото към функционирането и развитието на органичните потребности могат да се различават от това биосоциално съществуващо. Те намират израз в определени норми, групови ценности, санкции и стимули, възприемани от човека като своеобразно *биосоциално дължимо*.

В тях се отразяват определени общи исторически условия на живот и предпоставки за развитие и функциониране на човешки биологичното, общи групови, класови, обществени интереси, свързани с функционирането на органичните потребности. Те са оръдие за социален контрол върху органичните потребности.

Така в механизма на индивидуалното поведение, свързано с органичните потребности, се образуват две плоскости на детерминация. От една страна, това са по определен начин формираните органични потребности и житейско-практически привички на тяхното удовлетворяване, действащи в много отношения спонтанно, стихийно. Те се възприемат от индивида като „вътрешни влечения“, като нещо, което „природата го иска“. От друга страна, това е нормативно изискуемото, биосоциално дължимото, възприемано като нещо външно или нещо различно, когато е станало интериоризирана чрез съвестта и срама подбуда на индивида. Това равнище на детерминация ограничава, насочва, съдейства за формирането на другото или го подтиска.

Колкото по-малки са различията между индивидуалните условия на формиране, на живот на индивида и общите исторически условия, обществените (груповите, класовите) интереси, толкова по-малки ще бъдат различията между съответните равнища на детерминация, по-голямо ще бъде единството между органичните потребности и биосоциалните норми.

2. Основни противоречия в социалното функциониране и развитие на органичните потребности

Социалното функциониране и развитие на органичните потребности на индивида се извършва чрез единството и противоречията на *четири основни елемента*

Реалната нужда на организма от определени вещества, енергия, активност

Субективното преживяване на потребността във вид на определени влечения, на „вътрешна“, на „естествена“ природа, във вид на биосоциално съществуващо.

Обществените изисквания към функционирането и развитието на човешкото тяло и неговите потребности, намиращи израз в определени биосоциални норми и ценности, във вид на биосоциално дължимо.

Обективните възможности, с които разполагат на съответния исторически етап обществото и индивидът, да задоволят определени потребности.

Както развитието, така и формите и степента на удовлетворяване на *органичните потребности* са социално-исторически определени *от особеностите на индивидуалната жизнендейност*

на човека, от производството и разпределението на различни средства, формиращи и задоволяващи тези потребности. *Ценностите и нормите* също са социално-исторически променящи се, но те са израз на определени изисквания към човека от страна на групата, класата, обществото, намиращи израз в определени представи за нормалното, моралното, рационалното във функционирането на човешкия организъм.

Вариантите на единство и противоречия между четирите основни елемента, свързани с функционирането и развитието на органичните потребности, могат да бъдат най-разнообразни. Крайната форма на единство би била следната. Реалните нужди на организма съответствуват на степента и характера на развитие на потребностите, обективните възможности те да бъдат удовлетворени и на нормите и ценностите, предписващи съответната форма и степен на удовлетворение. Това е своеобразен идеализиран вариант. Такова съответствие означава пълно единство между човека и обществото (социалната група), както и пълно съответствие между биосоциални дължимо (това, което се изисква от биосоциалните норми на групата) и биосоциални съществуващо (влеченията и желанията на индивида като израз на специфичната степен и форма на социализация на неговите органични потребности).

В реалния живот винаги съществуват определени противоречия между тези четири основни елемента, свързани с функционирането и нормативно-ценностното регулиране на органичните потребности. Съчетанието помежду им по двойки дава шест основни противоречия, характерни за нормативно-ценностното регулиране и функциониране на органичните потребности

Първото противоречие е между реалните нужди на организма от определени вещества, енергия, активност и влеченията, желанията, привичките, „естествената природа“ на човека. Това е противоречие между биологически необходимото за организма и биосоциално съществуващото. Обществото не успява да формира именно онези разумни потребности, които съответствуват на един здравословен начин на живот, на нормалното и здраво съществуване на човешкото тяло, като максимално се извличат съдържащите се в него възможности

Възможна причина за това противоречие може да бъде в редица случаи бързото нарастване на възможностите на обществото за удовлетворяване на органичните потребности. Днес именно във връзка с това се говори за рационални или *разумни потребности*. Във високоразвитите страни съществуват възможности за максимално удовлетворяване на органичните потребности на голяма част от хората. При това положение особено важно е да се фиксират определени оптимални от физиологична и морална гледна точка граници на тяхното удовлетворяване.

Причина за противоречието могат да бъдат и бързите социални промени в производствената дейност и начина на живот. Така например промените в начина на живот и производството в съвременните високоиндустриализирани страни довежда до силно намаляване на двигателната активност на човека, което влияе зле върху човешкия организъм. Това от своя страна изисква формиране на потребности от спорт и туризъм, налага съзнателно компенсиране на намалената физическа натовареност в производствената дейност.

Причина за това противоречие може да се прояви и тогава, когато при определена историческа организация на човешкия живот условията на развитие на органичните потребности са такива, че възниква силен конфликт между биосоциално съществуващото (влеченията, подбудите, свързани с органичните потребности на човека) и обществото. Така е, когато между индивида и обществото съществуват остри противоречия човекът е отчужден от обществените отношения, от своята дейност, които се възприемат като враждебни и чужди нему сили. Но човекът без общите цели, без социалната му същност е биологично тяло с усещания и влечения, конто, макар и формиращи се под въздействието на обществото, започват да изглеждат като нещо различно и нямащо нищо общо с обществото. Отчужденият труд отчуждава от човека неговото собствено тяло, а така също и природата извън него. „И затова се стига до резултата, че човекът (работникът) се чувствава като свободно действащ само при животинските си функции — ядене, пиене и размножаване, най-много още жилището, украшенията, а за човешките функции се чувствава повече като животно. Животинското става човешко, а човешкото — животинско“³. Следствията от отчуждението за органичните потребности са двупосочни. Едната посока е на тяхното *ограничаване и подтискане*. „Дори потребността от свеж въздух престава да е потребност за работника, човек се връща в пещерното жилище, което обаче сега е отровено от задушливото чумно дихание на цивилизацията. ... Светлина, въздух и т. н. — най-простата *животинска* нечистоплътност, престава да е потребност на човека. *Мръсотията*, това падение и загниване на човека, *нечистотиите на каналите* (това в буквален смисъл) на цивилизацията стават за него *жизнен елемент*. Пълното *противоестествено* занемаряване, загнилата природа стават за него *жизнен елемент*“⁴. Другата посока на отчуждение на органичните потребности е тяхното безмерно раздуване, при което човек започва да възприема своята свобода преди всичко в чувствено-жизнената сфера на удовлетворяване на органичните потребности, заемащи предно място в интересите му, в жизнените му ориентации.

Това състояние на отчуждено затваряне на човека в границите на удовлетворяване на органичните му потребности се

използва от масовата буржоазна пропаганда за манипулация с човешкото съзнание и поведение. Още през 1927 г. станалият по-късно притежател на огромна вестникарска империя Хърст формулира съответстващи на подобен тип използване изисквания, чрез които би могла да се завладее публиката. За да се продава, според него, информацията трябва в крайна сметка да е свързана със съответни органични потребности, инстинкти, влечения: с инстинкта за самосъхранение — информация за убийства, самоубийства, нещастни случаи, сбивания, здравеопазване, алкохол, хранене; със сексуалната потребност — любов и размножаване, сватби, сексуални скандали, разводи, любовни „тройки“, романтични любовни истории, драми от ренесанс и пр.⁵.

Това е пропаганда, съобразена с реалния статус на отчуждения от големите социални цели човек, затворен в сферата на реализацията на органичните си потребности, инстинкти, влечения.

Отчуждението на човека от неговата социална същност, затварянето му в рамките на реализацията на чувствено-афективните потребности на неговото тяло обаче в крайна сметка не моле да не деформира самите органични потребности, да ги превърне в чужда на човека ирационална стихия. Отчужденият, откъснат от другите „атомизиран“ индивид се и самоотчуждава, различните страни на неговата вътрешна структура се оказват също разкъсани, противопоставени една на друга. Всяко от неговите влечения, страсти, намерения също проявява тенденция на „атомизиране“ и враждебно противопоставяне на другите влечения, страсти, намерения, както и на самия индивид — техен носител. Така всяка от тях се обезчовечава, превръща се във всепоглъщаща сила. В този процес и различните органични потребности се сблъскват с опитването се да прояви евентуална морална отговорност и трезвост „аз“, превръщат се в брутално-телесни начала, освободени от личното, от индивидуалното, стават нещо безлично, анонимно, фройдистко „то“, стремящо се към максимум наслаждения за единица време.

Социалното формиране и развитие на органичните потребности, превръщащо ги в *човешки*, потребности, води в случая до ситуацията, когато реалната нужда от определени условия за нормално функциониране на организма се откъсва и може да влезе в конфликт със субективно преживяното удовлетворение, с влеченията, положително изживяваните емоции, тласкащи човека към съответно удовлетворение на потребността. Формират се влечения и желания, които трудно могат да бъдат ограничени, превръщащи човека в роб на подбудите на неговите потребности. Положителните емоционални усещания, удоволствието, които са само средство, подбуждащо индивида към дейност, водеща до удовлетворяване на потребностите,

се отделят от реалните нужди на организма и придобиват са мозадоволяващо се значение.

Така органичната потребност се раздвоява на различни части, които в определени случаи могат да си противоречат: от една страна — реалната нужда от определени нормални условия за съществуването на организма, от друга страна — емоционално оцветено влечение, свързано с удоволствието от процеса на удовлетворяване на потребността. Биосоциалното влечение става индикатор за силата на проява, на преживяване на потребността, изискваща удовлетворение, различаващо се от реалните нужди на организма.

Второто основно противоречие е между реалните нужди на организма от определени вещества, енергия, активност и биосоциалните норми, налагащи определени изисквания към функционирането и развитието на човешкото тяло и различните му потребности

Ярки примери на този род противоречия могат да се открият в свързаните с християнството нормативноценностни регулатори на органичните потребности в средновековни те общества — във фаворизирането на ограниченията на човешкото тяло, в изискванията за дълги пости и гладуване, в обетите за безбрачие и подтискане на половия инстинкт при монашеството, в придаването на високи ценностни значения на уродливото, сакатото, болното. Максималната експлоатация на човешките жизнени сили на първоначалния етап от натрупването на капитала и господството на „протестантската етика“, налагаща аскетична въздържаност и самоограничение в името на натрупването, капитала, печалбата, водят до подтискане, до смачкване на проявленията на органичните потребности.

Съвременни примери на подобен вид противоречие могат да се открият в редица групови ценности и норми, благоприятстващи пиенето и тютюнопушенето, а също и във вредни за организма гладувания в името на един телесен канон, утвърждаващ ценността па много слабото тяло, и пр.

Третото основно противоречие е между реалните нужди на организма от определени вещества, енергия, активност и обективните възможности на индивида и обществото да удовлетворят тези нужди

Става дума за липсата на условия за елементарно съществуване на човека, което в крайна сметка води до деградация, изтощаване, болести и смърт на неговия организъм. Тази липса е свързана най-често с определени класови отношения. Днес във връзка с продоволствения проблем и медицинското обслужване в редица страни на „третия свят“ възникват изключително остри проблеми. Милиони хора в тези страни умират годишно от глад, лишени са от възможност за елементарни медицински грижи, от необходимите жилищни условия. Тежестта на експлоатацията и интензификацията в много друга

страни води до бързо изхабяване на човека, до множество професионални заболявания.

Основна причина за този род противоречия са социално-класовото неравенство в обществото, а в съвременния свят — и редица противоречия и несправедливости между слабо развитите и високоразвитите капиталистически страни. Друга причина са ниската производителност на труда, състоянието на природните условия и особено на екологическата среда. Тежките и вредни за здравето на човека условия на труд се дължат и на несъвършени технологии. Именно с този род причини е свързана и една от острите прояви на това противоречие у нас днес — около 38 на сто от работниците в промишлеността през 1981 г. са работили в условия, отклоняващи се от допустимите норми

Четвъртото основно противоречие е между субективното преживяване на формираните по определен начин органични потребности на човека и биосоциалните норми на обществото (групата, класата). Това е всъщност противоречие между биосоциално съществуващо и биосоциално дължимо.

Често пъти индивидуалните условия на живот на отделните индивиди водят до развитие на потребностите, съществено различаващо се от това, което се изисква от нормите и ценностите на обществото. Тогава именно се появява конфликтът между „вътрешната природа“ на човека и обществените изисквания. Това може да означава изострени конфликти между индивида и обществото (групата, класата). Може да бъде показател и за стихийно развитие на индивидуалните потребности на човека, за пренебрегването на възпитателната работа в духа на господстващите изисквания към проявите на органичните потребности.

При това положение конфликтът между формираните се потребности на личността и съответните норми на тяхното удовлетворяване като своеобразен сблъсък между собствената „природа“ на личността и това, което се изисква от тази „природа“, става съществен проблем. Този сблъсък се засилва, когато обществото или отделният индивид обективно притежава ресурси за удовлетворяване на съответните потребности. Ако противоречието стане много силно, то започва да се възприема като нормативна репресия на обществото спрямо „собствената“, „автентичната“ природа на човека. Когато това противоречие е пренесено „вътре“ в човека, се формират различни защитни механизми на индивидуалната психика, компенсирани появилия се конфликт. В историята на етиката този конфликт не рядко получава извънисторически тълкувания. Кант противопоставя потребностите като сфера на природната необходимост, като естествена детерминация и моралния закон като напълно независима сфера на свободата. При Фройд сексуалната потребност се оказва постоянно репресирана от обществените изисквания.

Петото основно противоречие е между субективната форма на преживяване на формираните по определен начин в развитието на човека органични потребности (биосоциални съществуващо) и обективните възможности за удовлетворяване на тези потребности

В този случай обективните възможности за удовлетворяване на потребностите не съответствуват на влеченията, подбудите на „естествената природа“ на индивида, формирала се в предшествуващото развитие на неговия организъм в обществото. При това положение поведението може да се насочи към компенсаторни форми на удовлетворяване на потребностите и поведението да излезе извън рамките на изискванията на функциониращия ценностнонормативен комплекс. Така например може да се предположи, че внезапното въвеждане на „сух режим“ у нас може да стане предпоставка за увеличаване случаите на наркомания. Тази компенсаторност се проявява особено ярко при сексуалната потребност, когато тя е принудително ограничавана.

Шестото основно противоречие е между биосоциалните норми на обществото (групата, класата) и обективните възможности за удовлетворяване на органичните потребности.

Става дума за обективни възможности, които са по-малки от предписваното от нормите. Това противоречие се проявява особено ярко във връзка с удовлетворяването на потребността от храна и от дрехи (защита на организма от определени ниски или високи температури). В такива случаи обществото (групата, класата) се стреми да промени обективните условия така, че да се получат съответните ресурси за удовлетворяването на органичните потребности.

Усилията в това отношение са особено успешни в случаите, при които степента и характерът на развитие на определени потребности съответствуват на биосоциалните норми и ценности, но липсват обективни възможности, няма средства за удовлетворяването на тези потребности. В такива случаи общността съумява да мобилизира в максимална степен отделните индивиди за постигането на предписваното чрез нормите удовлетворяване на потребностите. Такава ситуация възниква донякъде в революционни епохи, когато ценностите и нормите, провъзгласявани от революционните сили, съответствуват на потребностите на масите, но наличната система не предоставя възможности за удовлетворяването им. Но и в други периоди областта на неудовлетворени потребности, които се „покриват“ от обществените норми, би трябвало да бъде предмет от особено внимание за всички, които разработват планове за развитие. Повишаването на степента на удовлетвореност от основните потребности, включително и тези, които са свързани с нуждите на човешкия организъм, благоприят-

ствува за повишаването на мотивационното значение на редица „чисто“ социални потребности.

Ценностнонормативната регулация на органичните потребности се проявява и в това, *каква ценност се приписва на тяхното задоволяване в съществуващата йерархия от ценности и норми* на обществото, групата, личността. В едни случаи те могат да се разглеждат като второстепенни, низши, в други — да заемат важно място в тази йерархия. От това в определен смисъл зависи също в каква степен в своята жизнедейност човек е освободен от непосредствените подбуди на своята телесност.

Биосоциалните ценностнонормативни комплекси, регулиращи удовлетворяването на различните органични потребности, също могат да заемат различно място в общата ценностнонормативна йерархия на обществото.

3. Нормативно-ценностно регулиране на органичните потребности и отношението публичен — частен живот

Отделните етапи от човешката история се различават и по особеностите на социалното формиране, регулиране и развитие на биологичното, по отношението към човешкото тяло и неговите естествени функции, към органичните потребности. При това социалните фактори могат да обусловят проявления на органичните потребности, които по своето „животинство“, по неударжимостта, по крайността на проявлението да минават степената на прояви на подобни потребности у животното, което като че ли изглежда по-„скромно“. Тази специфична за човека възможност за своеобразно „излишество“, „ненаситност“ в проявите както на специфично социалните потребности, така и на свързаните с неговия организъм физиологични нужди е в много отношения и онази предпоставка, която осигурява много широките граници на регулиращата дейност на биосоциалните норми. И поради това също те не са просто „био“, а и „социални“ норми, задаващи някаква социална мяра на физиологичния импулс.

Съществуват различни типове биосоциални култури⁶. Определени норми и ценности закрепват съответните, формирани в резултат на дълъг исторически опит социални отношения към биологичното. Тези норми и ценности определят как ще се приемат естествените функции на тялото, асимилиращата и дисимилиращата дейност⁷, кой тип човешко тяло ще се възприема като норма, като естетически канон и пр. Те предписват, изключват или ограничават на различни исторически етапи кръвосмешението, прелюбодеянието, многоженството, абортта, контрацепцията, безбрачието, човекоядството, детеубийството и пр.

След като вече е формирано определен исторически тип възпроизводство и функциониране на биологичното придобива особена устойчивост, става една от най-стабилните характеристики на начина на живот на хората, на цялостната им култура.

Европейското средновековие оставя две традиции в отношението към човешкото тяло и неговите потребности. Едната е свързана с официалната църковно-християнска култура, при низяваща значението на телесния живот, схващаща ограничаването на органичните потребности като фактор за утвърждаване на друг вид, несвързани с тялото стремежи и потребности от духовен порядък. Съществува нагласата тялото и неговите потребности да бъдат оценявани отрицателно, като нещо тласкащо към зло, към грях. Християнската църква създава ригористични хранителни табута, многочислени забрани на пиянството и преяждането. Сексуалните отношения се затварят в рамките на семейството, като в много периоди от годината са изобщо забранени и признават само като средство за продължение на рода. На „сблазните на плътта“ се приписва висока отрицателна морална ценност и се подлагат на строг социален контрол. Християнската иконография фаворизира слабото, болното, аскетичното тяло.

Без да се вземат предвид обаче две съществени особености, трудно може да се разбере този тип ценностно-нормативно ограничаване на органичните потребности. Едната е, че независимо от напрегнатостта на етическата опозиция „плътско — духовно“ „отвѣдната“, духовната действителност в повечето случаи се схваща чрез материално зрими форми, а и в самото възприятие на „душата“ присъствува „материалното“, телесното. На този свят душата се пречиства, извисява и чрез физическото наказание, чрез самобичуването на тялото. Етическите прояви на духа зависят така от тялото. На „онзи свят“ се мъчат „души“, които изпитват физически страдания.

Другата особеност е слабата разчлененост между публичен и частен, личен, интимен живот на човека — едно разчленение, което по-късно се оказва изключително важно. Трябва да се има предвид, че между личен, частен и интимен живот съществува определена разлика. В частния живот се включва личният, а в личния — интимният. Частен е животът на личността в сферата на потреблението, различните дейности, които са обособени от обществените институции, свързани са с неформални отношения. Личният живот се отнася преди всичко до значимите неща, които човек преследва като лични цели в живота, до онова, което представлява собствената му индивидуалност, така както тя се реализира в неформалните отношения, така както тя се реализира в неформалните отношения, симпатии. Интимният живот се свързва обикновено е отношенията между половете. Тези разграничения между

частен, личен и интимен живот са условни, като се има предвид, че става дума за явления, които не са нещо завършено и устойчиво, а са резултат на определен исторически процес. Този процес е тясно свързан с особеностите на ценностно-нормативно регулиране на органичните потребности.

Почти всички функции на тялото, проявите на повечето органични потребности се преместват постепенно през последните столетия в границите на частния живот на индивида. Липсата на значима разчлененост между публична и частна сфера през средновековието дава възможност на общността и по-специално на църковната институция да контролира в значителна степен всяко телесно проявление*. Тази липса на по-сетнешните ясни граници между публичен и частен живот се наблюдава и у нас, където църквата не притежава толкова силни форми на контрол, както в Западна Европа, но значими са контролните въздействия на общността — общината, семейството, рода*. Не само че почти всички дейности се вършат пред останалите, пред рода, но и отделният индивид няма развит значим личностно обособен от дейността на групата, света. На по-ранните стадии от обществено развитие в докапиталистическите общества този индивид малко отличава себе си от останалите, не слага прегради и на най-изглеждащите като че ли частни по-късно дейности. Иван Хаджийски говори за някогашния наш патриархален селянин като за индивид със слабо развита индивидуалност, при когото дори името е „само една проста сигнатура и можеше спокойно да бъде заменено с номер“. Името изразява не толкова индивидуалността, а „родовостта“. Същият този селянин говори най-често за себе си в множествено число и като го попитат кой е, споменава преди всичко родовата си принадлежност. Затова и социалното удовлетворяване на органичните му потребности, функционирането и развитието на тези потребности не се извършват в рамките на някакъв обособен частен живот, а пред ро-

* „Църквата се считала задължена по най-решителен начин да се вмества в брачния живот на миряните във всички негови прояви, включително и най-интимните. Представата за разчленяването на живота на публичен и частен видимо изцяло отсъства. Пособията за изповедници ги задължавали да се интересуват не се ли отдава тяхното паство на полова любов в тези срокове, когато плътските отношения са забранени от църквата: пред изповед, в църковни празници и пости, по време на бременност на жената, след раждането, в дните на месечния ѝ цикъл, по време на покаяния — понякога дълги, и т. н.“ (Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры М, 1981, с. 159).

** „... Отделният индивид още не се е откъсал от пъпното черво на племето или общината, както отделната пчела не се откъсва от своя кошера“ (Маркс, Енгелс. Съч. Т. 23, с. 346).

да, в рамките на общността. И това изглежда като нормално, като саморазбиращо се.

Именно защото телесните функции, органичните прояви не са затворени в рамките на частния, битов живот като нещо, което можеш да вършиш единствено сам или евентуално само със семейството, не са отградени от общността, това създава една особена непринуденост както в езика, така и в действията, свързани с удовлетворяване потребностите на тялото. Този факт е изключително съществен, като се има предвид, че ограниченията, които официалната църковна култура предписва на тялото през цялото средновековие, се съчетават с отношението към това тяло и в рамките на определена светска култура. Това е културата на рицарството, военните, които изтъкват на преден план здравето, силно, ловко тяло. Това е едновременно и народната, неофициална култура, която се отнася много по-свободно към телесния живот на човека. Тя утвърждава телесния канон на здравето, силно, дори пълно тяло, изтъква на преден план един „пиршествен максимализъм“. М. Бахтин подробно описва свободата на проявления на човешкото тяло, особено в празнични периоди, когато ограниченията на официалната църковна нормативна система падат⁸. Но именно защото е неотделим от цялостния живот на човека, това не е телесен живот в тесния физиологичен смисъл на думата, а част от жизнедейността на групата, на общността. Материалнотелесното начало се възприема като нещо универсално. Зачатието, бременността, раждането, отделителните дейности, агонията са повече или по-малко открити, повече или по-малко пред общността. Именно съчетаването на относително по-малкото ограничения към тялото в рамките на светската култура с неразграничеността на частен и публичен живот формира най-съществените особености в социалното функциониране на телесните проявления, на удовлетворяване потребностите на организма. Дори когато попадат под строго църковните ограничения, тяхното функциониране се характеризира със значима публичност, с откритост. Затова извършването им става непринудено, не е изолирано чрез преградите на срама в частния живот, в интимността, нито средствата, използвани за това, са интимизирани, ограничени пространствено и емоционално чрез чувствата за срам и неудобство в рамките на частния, битов живот, както това става по-късно.

От гледна точка на съвременните форми на проява на телесните функции на индивида почти изцяло в рамките на неговия частен, личен, интимен живот много от предишните форми изглеждат безсрамни, цинични и дори анекдотични по своята откритост и публичност. Във Франция от времето на Франциск I все още сред списъка на най-важните фигури в двореца е и „носителят на стола“ — придворният, който се грижи за кралското нощно гърне. Свързаната с това дейност е не по-

малко тържествена, почтена и ценена от всички останали действия. „Носителят на стола“ изпълнявал своите висши задължения в тържествена униформа, с всички ордени и със сабя. При Людовик IV започват да се появяват признаци на приватизация и интимизация на телесните дейности. Така например той придава на церемонията по използването на нощното гърне по-„камерен характер“, като на нея имат право да присъствуват „само“ кралицата, князете, княгините по права линия, министрите и главните придворни.

Подобен стил на откритост на проявите на органичните потребности в началото на Ренесанса започва да изчезва, но в степената, в която се запазва, се съчетава с издигането на ценността на човешката личност с цялата нейна материална телесност, с нейния „земен“ живот и чувственост и в редица случаи води до хедонистично снемане на почти всички морални норми.

В началото на XVII век на много места в Европа все още съществува една относителна простота, директност на жестове. Показването на човешката анатомия не изглежда скандално. Кодексите, регулиращи приличието в езика, срамното в жестовете са относително по-свободни в сравнение с тези от следващите векове.

И нашият патриархален селянин от предвъзрожденския период почти няма частен живот. Всичко, което той върши, става пред очите на общността, която упражнява надзор, върху сфера, която след това ще бъде „светая светих“ на личността, където никой няма право да хвърли поглед. Любовта и бракът не са предмет на индивидуален избор. Въпросът за девствеността например не е личен, а обществен. На някои места чак до първите десетилетия на нашия век при първата брачна нощ присъствува неотлъчно по-големият брат на булката. „На други места „побашимата“, „старойияницата“ или заложницата гледаха през ключалката или слушаха през някоя цепка. Аз знам доскорошен случай, където станало нужда момчето да направи генерална репетиция над побашимата, понеже било малко „вързано“. И досега на много места ризата се показва пред цялата сватба“ — разказва Иван Хаджийски⁹.

Подобна публичност в проявите на органичните потребности се запазва за по-дълго и в други страни. В Англия до XVII век изглежда нещо нормално през първата брачна нощ всички сватовници да влязат в стаята и да видят как става „това“.

Непринудеността в обсъждането и проявата на органичните потребности започва да изглежда неразбираема и неудобна, когато между публичния и частния живот на индивида се появи преградата на срама. В Западна Европа това става сравнително по-рано. Еразъм Ротердамски все още говори като разбиращи се от само себе си за редица неща, чието обсъждане постепенно става неудобно. Той, известен със своята

изтънченост и деликатност, не намира нищо нередно в това да нарича с имената им телесни функции, които при по-сетнешните промени във владенето на тялото и неговите афекти, свързани с промени и в обществените нрави, не се наричат вече със собствените им имена и дори не бива изобщо да бъдат споменавани¹⁰. Хълцането, уригването, кашлянето, храненето, половата и детеродната дейност, уринирането, дефекацията се приватизират и интимизират, като нараства дистанцията между възрастни и деца от гледна точка на това, което се възприема като морално допустимо или недопустимо. Сменят се стандартите на срама, като най-напред това става в градските слоеве. Новопоявяващите се морални кодекси налагат изобщо мълчание относно органичните потребности. Неща, които преди това са изглеждали естествени, като сресването или обуването на обувки, сега стават предмет на регулация на биосоциални норми, налагащи тяхното въздържане, извършване насаме или в изолацията на частния живот.

Буржоазната епоха създава нови форми на производство, а с тях и на развитие и функциониране на човешката телесност, новоформиращите се ценностнонормативни комплекси изискват ново съотношение между частен и публичен живот, когато става дума за развитие и удовлетворяване на органичните потребности. Променят се представите за дължимото, възможното, срамното във връзка със здравето, хигиената, външния физически вид, сексуалността, формите на задоволяване на потребностите на човешкия организъм.

Обособява се в резултат на общите социално-икономически и културни промени сферата на частния живот на личността. Маркс говори, че „само за новото време е характерна абстракцията на частния живот“¹¹. Тя отразява, от една страна, нарастващата индивидуалност и автономност на личността, а, от друга — особеностите на буржоазния индивидуализъм с възприятията, че всеки индивид сам преследва свободно определени цели в своя живот, притежава определени неотчуждаеми права и свободи, взема решения, които, щом не пречат на другите, не трябва да бъдат предмет и на техен контрол и санкция. От една страна, съществува индивидът със своя частен, личен, интимен живот, незасягащ никой друг. От друга страна, съществува публичен живот, свързан с политиката и държавата, със сферата, която се отнася не до частни, лични цели и интереси, а до общото, засягащото всички. Доколкото частните цели и интереси не вредят на останалите, те се отнасят до област, в която отделният индивид има пълното право сам да решава, без да дава информация на останалите. В същото време, доколкото се отнася до публичния живот на политиката и държавата, това засяга и интереси на други хора, затова и там е нужна откритост. Така съотношението „частен — публичен живот“ придобива и значенията: мисли,

намерения, действия, скрити от очите на другите — мисли, действия, намерения, извършвани пред очите на другите Правото на частен живот, или на прайвъси (privacy), започва да се разглежда като едно от най-важните права на човека и неговата защита се поема не само от променящите се морални кодекси, но и от държавни конституции и правни наредби. С него започват да се свързват значения като „уединеност“, „автономност“, „информация, засягаща отделния индивид, която не подлежи на разпространение пред останалите“, „действия, които човек извършва единствено сам или пред много близки хора“, и пр. Спазването на правото на частен живот става неотделим елемент от изискванията за уважение на достойнството на личността. Разбира се, границите на това право са твърде подвижни в различните култури и общества, но навсякъде те фиксират определено пространство на свободно движение на индивида, на свободен избор, който не трябва и не може да бъде присвояван от обществените институции или други хора. За фиксирането на тези граници през новото време наред с ролята на частната собственост на буржоазния индивид немаловажна роля изиграва развиващата се градска култура с анонимността, подвижността, динамиката на начина на живот на човека, включен в нея. Именно на фона на новопоявяващите се норми на градски живот прояви, които по-рано са изглеждали много по нормални или изобщо не са съществували в тази им форма, започват да се възприемат като неприлично любопитство, клюкарство, нетолерантност. Така предходният обществен контрол върху тази човешка сфера придобива негативни от морална гледна точка оценки. Показателна в това отношение е нетърпимостта, с която при всенародното обсъждане на проекта за нов Семейен кодекс у нас през 1984 г. беше отхвърлено от огромното число българи предложението за причините и вината на развода на двама души да се уведомяват трудовите колективи, където те работят. Съобразно формиралите се неформални стандарти за граници на частния живот това се възприе като скандално нарушаване на най-основните права на човека.

Голяма част от функциите на организма, от проявите на органичните потребности се премества именно в частната сфера. Половото общуване почти навсякъде става предмет на индивидуален избор и нещо, което се извършва насаме. Хълцането, оригването, уринирането стават нещо съвсем неприлично, ако се извършват пред другите. Раждането на дете, болестта, смъртта са събития, при които само индивиди с по-особен статус е прието да присъствуват. Така комплексът от биосоциални норми и ценности, регулиращи удовлетворяването на органичните потребности, е един от важните деонтологически и аксиологически механизми, охраняващи частния, личния, интимния живот на човека. Разбира се, това разграничение

на частно и публично пронизва почти всички форми на културата.

Това обособяване на сферата на удовлетворяване на органичните потребности на индивида преди всичко като частна сфера е свързано до голяма степен с факта, че от новото време насам изобщо удовлетворяването на основни лични потребности се затваря в битова сфера като нещо различно пространствено и времево от общественото производство (във фабриката, манифактурата, службата). Буржоазното общество води до рязко разделение на човека като индивидуален потребител и обществен производител, като частно лице и гражданин. С това се свързват също и в редица случаи границите между личния, частния и публичния живот на индивида.

С новопоявяващите се биосоциални ценностнонормативни комплекси от новото време насам се установява и едно относително по-голямо различие в стандартите за срамно и безсрамно при децата и възрастните. Поведение, което при възрастните би изглеждало във висока степен безсрамно, при децата се възприема със снизхождение, като нещо което тепърва ще влиза под покривалото на срама. Това до голяма степен е свързано с факта, че социализацията на органичните потребности е постепенен процес, като в същото време е обусловено и от спецификата на формирането на частната, интимната сфера от живота на човешкия индивид, за възникването на която особена роля има юношеският период. В края на краищата детето възприема обществените стандарти за допустима голота на тялото пред другите хора, за това, че е срамно да се пипат или показват определени човешки части, че не трябва да говори с пълна уста, да си човърка носа, че е правилно да държи тялото си по определен начин, да спазва строго определени хигиенни процедури и пр. и пр. действия, свързани в една или друга степен с обществения контрол върху развитието и удовлетворяването на органичните потребности. Моралната цензура прави публично недопустими цял ред телесни функции. И ако възрастният индивид пренебрегне тази цензура, той би изглеждал не само безсрамен, а в редица случаи именно от гледна точка на обществените чувства за срам може да получи оценките на патологичен и перверзен, да предизвика у другите неудобство, отвращение, погнуса.

Капитализмът подчинява функционирането на тялото, на човешкия организъм на новите производствени условия на бързо развиващите се производителни сили, изисква активност по производството на все повече и повече продукти, с които да се излиза на пазара. Новите морални изисквания към човека, включен в този тип производствени изисквания, намират израз в така нар. „протестантска етика“ с нейния култ към труда, пестеливостта и умереността. Човешкото тяло трябва

да бъде дисциплинирано и организирано в новопоявяващи се разделения на труда и за действие с нови оръдия на труда. През първите векове от развитието на капитализма социална матрица па това включено в производствения процес човешко тяло става механичното устройство, машината. Човешките действия се свързват с утвърждаването на критериите за полезност, оптималност, с утвърждаването на значимостта на земния живот. Затова хигиената и здравето като характеристики на човешкия организъм стават все по-значими ценности. Здравото и дисциплинирано тяло се свързва с новите изисквания към трудовете способности. В същото време удовлетворяването на цял ред органични потребности се свързва тясно с ритъма на съвременното индустриално производство. Темповете, ритъмът, интензивността на съвременното производство, днешната социална динамика подчиняват на себе си ритъма на такива органични потребности и процеси като бодърствуването, съня, продължителността и времето на хранене и пр.

Границите между публичен и частен живот са подвижни, променящи се. Проблеми, които през XIX век в Западна Европа и САЩ са били „светая светих“ на частния живот, през XX век променят своята значимост от гледна точка на моралните оценки. Отслабват моралните ограничения върху разголването на човешкото тяло. Проблеми като раждаемостта, старостта, сексуалността започват да ангажират вниманието на различни институции, занимаващи се с тяхната регулация. По време на така нар. „сексуална революция“ през 60-те години на нашия век силно отслабнаха ограниченията и върху говоренето във връзка с редица „естествени“ функции на организма. В много отношения общото хедонизиране на живота в западните „общества на потребление“, стремежът да се използват за печалба всички възможни човешки потребности и страсти става фактор за засилваща се публичност в обсъждането и информацията, отнасяща се до различните органични потребности на човека. В крайна сметка обаче това не спира общата тенденция на свързване на тези проблеми преди всичко с частния живот на човека.

Разделението между публичен и частен, личен, интимен живот се запазва и в обществата, тръгнали по пътя на социализма. Но границите между едната и другата сфера сега са свързани не с частната собственост, а изразяват преди всичко отделеността на битовата от производствената сфера на човешки живот, както и процесите на засилваща се индивидуализация на личността. Човек има право на суверенни решения, избор, дейности в най-различни области на своя живот без ненужна намеса на определени институции или любопитния поглед на останалите. Решенията в сферата на потреблението са почти изцяло елементи на частния живот, а това в много отношения се отнася и до функционирането на органич-

ните потребности. В същото време чрез своята социална политика по отношение на здравеопазването, екзистенциминимума, семейството и пр. обществото се старее да създаде предпоставки за оптимално развитие и възпроизводство на човешкия организъм, на човешки биологичното.

Личността има право сама да решава проблемите, свързани със състоянието на нейния организъм, с развитието на неговите способности, с удовлетворяването на различните организмични потребности. Но ситуацията на избор са нерядко твърде сложни, а и самото удовлетворяване на потребностите в крайна сметка е социален акт, извършва се в обществото и с помощта на определени обществени предпоставки и средства. Самият индивид дори не винаги може, не винаги е готов за оптимални решения по проблемите на своя частен, личен, интимен живот, като в същото време моралните бариери може да му пречат да търси помощ. Оттук и немалко остри проблеми в частния, интимния живот на съвременния човек. Той притежава определени морални и юридически граници за неприкосновеност на този живот (например забраната да се проверява и чете частна кореспонденция, да се подслушват лични телефонни разговори, тайната на болестта в медицинската етика и пр.), но този живот в крайна сметка е определена форма на осъществяване на социални закономерности, защото „частната сфера“ и индивидуалността са социалноисторически продукти. Затова и под определена форма обществото може да подпомага индивида във вземането на оптимални решения в неговата частна, интимна, лична сфера (чрез учрежденията за семейно-брачни консултации, чрез медицински услуги, „телефона на доверието“, хранителната промишленост и общественото хранене, чрез различни просветни форми, насочени към повишаване на компетентността и умението на човека да взема решения в своя интимен живот, и пр.).

4. Нормално (естествено), неестествено и извратено

Понятията „нормално“ (естествено), „неестествено“ (ненормално) и „извратено“ не са осмислени категориално от марксистката етика, макар че активно функционират във всекидневния морален език, срещат се и в медицината, психиатрията и сексологията. Те изглеждат като че ли твърде натуралистични, останали в някои отношения още от реквизиата на домарксовата етика. Всъщност това са понятия, отразяващи явления, имащи в значителна степен социалноисторически характер, носещи със себе си социокултурните особености на съответната „природа“ на човека във всяка епоха¹².

Тези понятия са свързани с моралната регулация на проя-

вите на органичните потребности, представляват превод на такива основни етически категории като добро и зло, тяхна конкретизация в сферата на моралната регулация на биологичното. Нормалното, естественото е свързано с определени морални (не само морални, разбира се) граници на развитие и удовлетворяване на органичните потребности, на развитие и удовлетворяване на биологичното. Всяка епоха и култура притежават свои граници в това отношение. Отклонението от тях се възприема като неестествено и извратено, предизвиква негативни морални чувства и оценки. Във всекидневната словоупотреба неестествено и извратено поведение най-често съвпадат и това е допълнителен израз на моралната натовареност на тези понятия. Същевременно те могат да бъдат и медицински, и психиатрични понятия, притежават междудисциплинарен характер, служат като „концептуални мостове“ между различни науки за човека.

Сложността и междудисциплинарността на тези понятия дава отражение и върху техните интерпретации. В тях преобладава една или друга дисциплинарна крайност. Нека да се спрем на няколко такива интерпретации.

Една от тях отива в посока на *натурализация и биологизация на тези понятия*. Тома Аквински смята за извратено това, което е противно на природата¹³. Според Сара Рудик нормално при удовлетворяването на половата потребност е само онава поведение, „което може да доведе до възпроизводство“¹⁴. Към този род схващания може да се отнесе и това разбиране в нашата литература, при което проблемът за така нар. „разумни потребности“ се свежда до медицинско-санитарните му аспекти и като „неразумно“ се разглежда всичко, което е биологично нецелесъобразно, излиза извън съответни норми на потребление, които би трябвало да се изработят от институтите за хранене, хигиена, медицина¹⁵. Тук „разумното“ се схваща като аспект на „нормалното“ в сферата на потребностите, а „неразумното“ — като аспект на „ненормалното“.

Подобна натурализаторска и биологизаторска позиция трудно може да се приеме както поради това, че в реална съществуващите човешки култури поведението на хората винаги е било в една или друга степен различно от това, което изглежда биологично целесъобразно, но и защото в най-основни сфери на поведение човек е редуциран до чисто биологичната му, природната му страна като мяра на поведението му.

Съвсем противоположна — може да се каже, *етиизирана* — е позицията на Чарлз Фрийд, според който извратено е това поведение, при което един човек използва друг човек като средство, за да достигне цел, а другият човек не може да достигне в този процес своя собствена цел¹⁶. Недостатъкът на това разбиране е, че е твърде широко и пренебрегва специфици-

ката на моралното регулиране на биологичното у човека, пренебрегва това биологично.

Трети вид е схващането на Доналд Леви, което може да бъде характеризирано като *индивидуалистично*¹⁷. Той свързва категориите нормално, неестествено (или ненормално) и извратено с основните човешки блага, без които е невъзможно съществуването на човека като човек. Това са съответно животът, здравето, контролът върху телесните и психичните функции на организма, способността да познаваш и да обичаш. Неестествено е това действие, което е в конфликт с едно или повече от тези основни блага на личността, като в същото време този конфликт не е в името на някое друго от тези основни блага.

Към позицията на Д. Леви могат да се отправят две основни критични забележки. Първата е, че той твърде много ограничава основните човешки блага. Основни блага са всички така нар. общи способности на човека — способността да говориш, да ходиш изправен, да виждаш, да използваш крайниците си за трудова дейност и пр. Без тях също не е възможно нормалното човешко съществуване. Втората забележка е, че от неговото схващане следва, че отказът на личността от свои основни ценности в името на големи обществени ценности е неестествено. Оказва се, че да жертваш, да речем, живота си в името на свободата на отечеството или на една революционна идея става неестествено, ненормално поведение. Изобщо жертвата на основни личностни ценности в името на основни обществени ценности се превръща в неестествен и в този смисъл и в неморален акт. Такова пренебрегване на обществените отговорности и задължения на човека прави подобна нормативно-етическа позиция твърде индивидуалистична.

За да определим понятията нормално, неестествено и извратено, не трябва да пренебрегваме ценността на човека, но не трябва да пренебрегваме и ценността на обществото, защото това са оценъчни понятия и регулатори на обществото, а не на отделната личност. Не трябва също да се пренебрегва биологичният момент, защото в случая говорим за морална (социална) регулация и отношение спрямо биологични процеси. Но не трябва да се забравя и социалното, защото човешки биологичното търпи социални въздействия и е подложено на морална регулация от страна на обществото

Нормалното е свързано както със социалната, така и с биологичната целесъобразност на определени действия. То не е нищо друго освен социалноисторически и културно определени граници в проявите и функционирането на човешкия организъм в обществото, граници на развитието и удовлетворяването преди всичко на органичните потребности.

За да се появи и действува определен исторически тип личност, за да изпълнява своите исторически задачи, е необходимо и съответно биологично, съответни условия и проявления на човешкия организъм, на заложените в него възможности. Необходимо е развитието и удовлетворяването на органичните потребности, развитие на общите способности, на здравето. Става дума за специфични биосоциални ценности, доколкото и развитието и удовлетворяването на органичните потребности, и общите способности, и здравето имат не само биологичен характер, но и съответни социално-културни измерения. Например далтонизмът в твърде много общества и съвременни професии не представлява недостатък, не се забелязва дори. Различаването на цветовете се превръща в особено значима биосоциална ценност за определени професии и неговото поддържане е изискване за съответно *нормално* поведение.

Нормално е поведението, което не е насочено към унищожаването или пренятствието на биосоциалните ценности В този смисъл нормалното е съответстващото на определени биосоциални норми.

Два типа отклонения от тези норми са морално оправдани и в този смисъл поведението при тях остава в границите на нормалното. *Първият* е при ситуации, при които човек е принуден да прави избор между основни биосоциални ценности, да речем, между здравето и удовлетворяването на потребността от хранене. Жертвуването на едната в името на удовлетворяване на другата не означава излизане извън нормалното, не се възприема като ненормално. Не е ненормално умиращият от глад да почне да дъвче например кожата на обувките си (да си спомним знаменития филм на Чаплин), въпреки че това е вредно за здравето. *Вторият* е при ситуации на конфликт между определени биосоциални ценности и значими за съответната социална група, класа, епоха ценности. Тогава жертвуването на някоя от биосоциалните ценности не е ненормално. Човек може да жертвува живота си за свободата, здравето за любовта, за достигането на важни познавателни резултати, удовлетворяването на половата потребност за сметка на „служенето на бога“, да се откаже да се храни, обявявайки гладна стачка в името на определена кауза, и т. н., без това да бъде ненормално

Неестествено (ненормално) е това поведение, което води до унищожаване на биосоциални ценности, без такива действия да са нужни, за да могат да се реализират други биосоциални ценности или значими социални ценности. Тук е нужно също едно уточняване. Отхвърлянето и противодействието на определени биосоциални ценности трябва да се схваща като съзнателен акт, при който последиците са повече или по-малко предвидими. Има ситуации, опасни за човешкото здраве, живот, за нормално удовлетворяване на органичните потреб-

ности, изобщо за определени биосоциални ценности, при които човек действа в условия на риск, без да е сигурно, че ще загуби тези ценности. В подобни условия поведението му още не е неестествено. Такова е поведението на пушача или консумирация алкохол, защото последствията от неговото поведение не могат да се предвидят със сигурност. Затова и морално негативната оценка на общността в такива ситуации е сравнително ниска.

Между неестествено и извратено поведение съществува известна разлика. *Извратеното е вид неестествено поведение. То е такова неестествено поведение, при което мотивът е личното удоволствие.* Това е хедонизиран вариант на неестествено поведение.

Извратеното във всекидневната словоупотреба най-често се свързва с половото поведение. Но то може да се проявява и в редица други случаи. Извратен е човекът, който убива за удоволствие, или този, който се наслаждава от това, че друг човек гладува, и т. н.

Приведените дефиниции на нормално, неестествено и извратено са, от една страна, *нормативни*, т. е. те предписват определено разбиране за нормално, ненормално, извратено, а не дескриптивни, описващи какво се разглежда като такова в една или друга нормативноценностна система. От друга страна, те са *категориално обобщаващи* и за да се обхванат конкретните действия, е необходимо да се операционализират и свържат с основните ценности в една или друга социална група и общество.

Седма глава

МОРАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА УДОВЛЕТВОРЯВАНЕТО НА СЕКСУАЛНАТА ПОТРЕБНОСТ

Сексуалността на човека никога не е била само биологичен, нито само личен, частен проблем. Тя е сложно социокултурни явление, чиято същност може да бъде разкрита само при междудисциплинарно изследване, в което наред с различни биологични дисциплини се включват всички обществени науки. Етическият и аксиологическият анализ са свързани със системата от ценности и норми, регулиращи социалното отношение към сексуалната потребност през призмата на доброто и злото, на положителното и отрицателното в поведението от ценностна гледна точка. За да видим как тези ценности и норми влияят върху половото поведение и какви са факторите, от които се обуславя поведението в половата сфера, ще се спрем на два проблема, специфичните особености на сексуалната потребност като вид органична потребност и връзката им със

съответни ценности и норми; въздействието на определени икономически и политически фактори върху половия морал и половото поведение.

1. Етически значимо своеобразие на сексуалната потребност

Особеност на сексуалното поведение е, че много от неговите прояви са като че ли съвсем слабо рационализирани, голяма роля в тях играе стихията на емоциите. Това всъщност е присъщо на поведението, свързано изобщо с удовлетворяване на органичните потребности. Определени норми и ценности започват да действуват ефективно, когато се превърнат в нрави и обичаи, утвърждавани в продължение на поколения, ставащи неразделна част от „втората природа“ на човека. Затова, когато една система от ценности и норми във връзка със сексуалното поведение се заменя с друга, лесно може да възникне своеобразна ценностна криза. Надали има друг ценностно-нормативен комплекс, чиято промяна — особено когато това става твърде бързо — да е така болезнена, защото става дума за интимна човешка сфера, в която социално одобрените схеми на поведение се срастват особено органично с биологичните процеси, с цялата емоционална сфера, с онова, което се разглежда като самата същност на човешката субективност. Утвърдената ценностнонормативна матрица на поведение свързва интимността, субективността, емоционалността с начина на протичане на съответните физиологични процеси, приписва съответните значения на определени анатомични органи, създава своеобразна ценностна топография на отделните участъци на човешкото тяло. Когато всичко това е сведено до равнището на наличните нрави, то изглежда като разбиращо се от само себе си — свят, в който човек живее.

Промените на ценностите, нормите, поведението в сексуалната сфера оказват определено влияние върху останалите норми и ценности, имат значение за цялостното поведение. Безотговорността в сексуалната сфера може да бъде признак за процеси на ерозия в цялостната ценностна сфера. Особената сила на връзките на сексуалното поведение с цялото социално поведение се основава на единството между свързания със сексуалността ценностнонормативен комплекс и самия фундамент на личността, онова, което се преживява особено дълбоко и интимно, „вътрешно“ и лично. Емоциите, възбудата, привличането между половете са свързани с определена социална матрица на поведение, но засягат и твърде древни биологични пластове на човешкия организъм.

Това, че в сравнение с другите биосоциални ценности и норми тези, които регулират сексуалността, са особено силно интегрирани с цялостното поведение на личността, с ценности-те и нормите на групата и обществото, е обусловено в опреде-

лен смисъл от особеностите на сексуалната сфера. Тя се различава в няколко съществени отношения от останалите социално регулирани инстинкти, органични потребности, процеси в човешкия организъм".

Първото различие се състои в това, че *между непосредственото удовлетворение на сексуалната потребност и биологичната видова цел — възпроизводството на човека, съществува твърде голяма дистанция във времето*. Неслучайно в редица примитивни култури връзката между сексуалната дейност и продължението на рода остава неизвестна за хората. Поради това сексуалната наслада и целият комплекс от емоции и действия, съставляващи любовта, могат да се развият и като нещо съвсем независимо от онази първоначална биологична цел, за която те са своеобразно средство — „примамка“. Характерно за механизма на действие на част от органичните потребности е, че осигуряването на условия за нормално функциониране на организма се постига, като активността на индивида се стимулира чрез съответните неврофизиологични „примамки“, създаващи положителни и отрицателни усещания и емоции. Колкото в по-висока степен е необходимата такава активност, толкова по-силни са тези „примамки“. При сексуалната потребност обаче крайната биологична цел особено лесно може да бъде отделена от непосредствения механизъм, подтикващ индивида към постигането ѝ. В това отношение особено характерно е различието между сексуалната потребност при човека и отделните животински видове¹. Докато женските екземпляри при всички животински видове с изключение на някои маймуни проявяват сексуално влечение само в дните, когато е възможно това да доведе до забременяване, то при човека удоволствието е еманципирано от репродуктивния цикъл, от периода, когато това е биологично необходимо с оглед възпроизводството на вида. Това намира израз и в моралната сфера. Ценностите и нормите, отнасящи се до сексуалните отношения, могат да бъдат рязко отделени от ценностите и нормите, регулиращи раждането и възпроизводството на човека.

Второ Сексуалната потребност е свързана със сложен, засягащ цялата човешка чувственост биологичен механизъм. Същевременно *тя е най-„социалната“, в смисъл на предполагаща, изискваща определени отношения между индивидите органична потребност*. Ироничната бележка на Хайне, че за добродетелта е достатъчен един човек, а за греха са нужни поне двама, е

^{*} Не е случайно, че фройдизмът и свързаните с него течения виждат именно сексуалната сфера обяснения на цялостното човешко поведение. Своеобразието на тази органична потребност за разлика от другите може да бъде предпоставка, „гносеологически корен“ за раздуване на нейната значимост.

по-приложима по принцип към функционирането на сексуалната в сравнение с всички други органични потребности, инстинкти, влечения на човешкото тяло.

а) Крайната цел, с която тя е свързана, не е просто нормалната жизнестойност на индивидуалния организъм, а популацията като цяло. Чрез нея се запазва не индивидът, а родът, тя е, така да се каже, „популационна необходимост“.

б) Сексуалната необходимост изисква двама. Взаимовръзката между мъжа и жената с природната диференциация на техните функции е онова естествено отношение, с което започва социалното разделение на труда в историята на човечеството.

в) Не някакви външни вещества, енергия, условия, а организъмът на другия индивид е това, което се „потребява“ при сексуалната необходимост.

Трето. Сексуалната необходимост притежава най-развития биологичен механизъм, стимулиращ активността на индивида чрез особено високата интензивност на позитивните чувствени преживявания. При другите органични потребности по-развит е биологичният механизъм, предизвикващ неудовлетвореност, страдание, чувствена болка при незадоволеност на необходимостта. Силата на страданието при глада е относително по-голяма от удоволствието при удовлетворението на съответната необходимост. И това е обяснимо — става дума за потребности, които, ако не бъдат удовлетворени, отделният организъм ще загине. Когато говорим за чувствената опозиция удоволствие — страдание като биологичен механизъм, чрез който се осигурява индивидуалната активност по удовлетворяването на органичните потребности, то характерното за сексуалната необходимост е, че тя се реализира повече чрез удоволствието, отколкото чрез страданието. Тя насочва поведението преди всичко чрез чувствени „награди“, а не чрез чувствени „наказания“. При останалите органични потребности е обратното — по-висока е интензивността на страданието, а не на удоволствието. Именно затова в определен смисъл може да се каже, че по самия си биологичен механизъм *сексуалната необходимост е най-хедонизираната необходимост*. Затова хедонизмът в степента, в която фаворизира чувствените удоволствия и търси най-„ценните“ от тях, които могат да му дадат максимум удоволствие за минимум време, в крайна сметка изтиква на преден план сексуалната чувственост. В преклонението към сексуалното удоволствие намира кулминация култът към телесната чувст-

* Непосредственото, естествено необходимо отношение на човека към човека е *отношението на мъжа към жената*. В точа *естествено* родово отношение отношението на човека към природата е непосредственото му отношение към човека, както отношението към човека е непосредственото му отношение към природата собственото му *природно* предназначение ... от ношението на мъжа към жената е най-естественото отношение на човека към човека" (Маркс, Енгелс. Съч. Т. 42, с. 108).

веност. Глобализацията на това удоволствие се превърна през 60-те години от маркузианството в „принцип на удоволствие“, подчиняващ цялото човешко поведение и противопоставен на „принципа на реалността“, свързан със социалните взаимоотношения. За потребителско-хедонистично ориентирания индивид сексуалното удоволствие може да стане мяра за всички други чувствено-телесни удоволствия.

Четвърто. Удовлетворяването на сексуалната потребност може да бъде отложено за дълъг период, докато отлагането за повече време на удовлетворяването на останалите органични инстинкти и потребности е невъзможно, защото ще доведе до смърт на индивида.

Пето. Реалното удовлетворяване на сексуалната потребност може да бъде замествано, компенсирано чрез други форми на поведение, чрез активност в други сфери, чрез фантазията, фанатичната отдаденост на определени цели и идеи — бога, абстрактните принципи, водача и пр. Тази заменяемост може в редица случаи да изиграе важна роля в личния и обществения живот. За разлика от сексуалната потребност другите потребности не могат да бъдат потискани и удовлетворени с коренно различни способности, а изискват конкретни, реални повече или по-малко еднотипни средства, за да може да се поддържа нормалното състояние на организма. Вярата в бога може да потисне и замести за цял живот удовлетворяването на сексуалната потребност. Но тя не може да замести и удовлетвори например гастрономическата потребност — гладът може да се задоволи в края на краищата само с храна.

Всички тези специфични характеристики на сексуалната потребност дават отражение върху особеностите на регулиращите я ценности и норми. В определен смисъл тя е „най-биологичната“ и същевременно „най-социалната“ органична потребност. Оттук и мястото ѝ като фактор в човешкото поведение. Тя винаги е била свързана с такова количество забрани, предписания и предразсъдъци, каквито не ще открием при нито една друга потребност.

В процеса на социализация сексуалната потребност се свързва със специфичните социални потребности на човека, „обраства“ с различни символи и значения. Нейното удовлетворение активизира не само базисните ѝ физиологични механизми, но и огромно количество чисто човешки усещания, емоции, представи, които се надстройват върху тях. Както *силата*, така и *формата* ѝ на удовлетворение се оказват социално обусловени.

Силата на сексуалната потребност не е постоянна величина. Тя е зависима от различни фактори от социално и личностно естество. Централната нервна система е звено, опосредстващо регулацията на човешкото поведение. Затова всеки фактор, който потиска централната нервна система и влияе вър-

ху човешкото съзнание, може да влияе и върху сексуалната потребност. За разлика от своите животински предшественици човек може да засилва или потиска свързаните със сексуалността невропсихични процеси, а чрез тях и съответните вегетативни и хормонални процеси. Тяхното състояние зависи и от отношенията в микрогрупата, както и от цялостната социокултурна динамика.

Подобно е състоянието с потребността от храна. Човек може да чете за храната, да си я представя. Това усилва потребността и именно затова човек може да притежава по-голяма безмерност в удовлетворяването на органични потребности в сравнение с животното, да отива в крайности, които при естествено протичащите процеси в животинския свят са невъзможни.

С различни средства — еротични стимулатори — обществото може да активизира сексуалността, като привличащо внимание физиологично влечение — чрез пропаганда, реклама, порнография и пр. Допълнителен фактор в това отношение може да стане и превръщането на сексуалните отношения в заместител, компенсатор на несполуките на личността в една или друга дейност.

Фройдистката теза за репресираната сексуалност тръгва от идеята за неизменната по своята сила сексуална потребност, пренебрегвайки факта, че при социализацията на индивида в различните общности и исторически периоди самата потребност се променя, променя се сексуалността като биосоциална характеристика на човека.

Ролята на сексуалността в живота на индивида, формите и силата на нейните прояви зависят от особеностите на очоначаването на биологичните влечения в неговото развитие. Сексуалността представлява и биологично, и социално явление и нейните характеристики могат да бъдат разглеждани в своеобразна система. Отслабването ролята на социалните характеристики в тази система се проявява като своеобразна „биологизация“ на човешкото поведение. И, обратно, тяхното извънмерно засилване отдалечава човека от неговата биологична основа.

В обяснението на особеностите и развитието на сексуалността е особено важен фактът, че на сексуалната система е свойствено определено съотношение между актуално и потенциално равнище на активност, определен род функционален резерв. Тяхното развитие в проявите и формата на реализация на сексуалното влечение не е само „естествен“ процес на зависимо единствено от физиологичните изменения съзряване на организма. В хода на животинската еволюция се изменя ролята на опита, на онова, което се научава в индивидуалното развитие за формирането и проявите на сексуалността. По този начин се изменя и съотношението между потенциално и

актуално равнище на сексуалност, на сексуална активност и чувственост, а оттук и мястото на сексуалността в цялостното поведение. Така например при мишки и морски свинчета, израсли в изолация, има само определени аномалии в половото общуване. При повечето от кученцата обаче, израсли в изолация от себеподобните си, това по-късно се оказва невъзможно. А при израсли отделно от себеподобните си маймуна имаме след това не само неспособност за нормално копулативно поведение с партньор от другия пол (и този дефект не се поддава на корекция), но и нарушения в цялостното репродуктивно поведение — ако забременеят по някакъв начин, женските екземпляри са неспособни да изпълняват своите функции по отношение на родените от тях малки. Качествено по-значима е ролята на социалния опит в развитието на сексуалната потребност при човека.

Още при животинските общности се наблюдава вариране и във *формата* на проява на сексуалната потребност. Съществува определена зависимост между характера на сексуалните отношения и особеностите на природната среда. Така например полигамни отношения между животните се наблюдават преди всичко в хетерогенна природна среда, където самката може без помощта на самца да осигури изхранване на малките². Половото поведение на животното зависи от условията на развитие. Изследванията показват, че птица, отгледана от човек, проявява общителност и полово влечение само към индивида, който я отгледал. Паун, израснал с костенурка, разпуска опашка пред нея и остава безразличен пред самките от своя вид³.

Развитието на сексуалната потребност е пряко свързано с дейността на главния мозък. Разрушаването на определени участъци на мозъка лесно може да доведе до хиперсексуалност или до импотенция. Различните функционални системи на мозъка, чрез които се реализира половата потребност, претърпяват едно или друго развитие в зависимост от външните условия.

Изследванията показват коренни различия в ролята на хормоналния фактор в сексуалното поведение при човека и животните⁴. Човекът е много по-малко зависим от сексуалните хормони в сравнение с маймуните, а последните от своя страна са по-независими в това отношение в сравнение с по-низшите животни. За сметка на увеличаване ролята на мозъчната кора в хода на еволюцията хормоналният контрол върху сексуалното поведение относително отслабва и човешкото поведение е по-независимо от него. Това намира израз във все по-голямата вариативност при различните човешки групи в сравнение с поведението на който и да е животински вид. То много повече е обусловено от обучението и социалните условия, защото е тясно свързано с най-развитите части на мозъка. Особеностите на взаимовръзката между физиологични, пси-

хични и социокултурни фактори определя съответно най-интензивните прояви на сексуалния живот на човека.

Факторите, от които зависи сексуалното поведение на човека, образуват определена система. В тази система се включват хормоналните процеси, еротизиращите стимули на външната среда, влечения и желания с определена степен на интензивност, нервнопсихичният самоконтрол, развитието на мисловните, волеви, емоционални процеси, знанията по половите въпроси, сексуалният опит и цялостният социален опит и социални значения, които се приписват на сексуалността, ценостната система на личността и свързаните с нея представи за мъжественост и женственост, за мъжка и женска красота и привлекателност, за полово приемливо и неприемливо поведение. Най-висш елемент, присъстващ в най-развитите и цялостни системи, е строгата избирателност, персонификацията и индивидуализацията на сексуалното влечение, устойчивото му насочване към строго определен индивид от другия пол. Така влечението престава да бъде сляпо, то придобива строго определена личностна насоченост, придобива онези значения, които го превръщат в любов.

Отделните елементи на сексуалната система, включително и различните елементи на физиологичния ѝ механизъм, не съзряват едновременно. Някои нейни елементи се появяват веднага след раждането на човека, други се развиват след това, но преди още човек да е годен да се възпроизвежда, а трети — едва с достигането на определена социална и морална зрелост. Елементите на сексуалната система се развиват по различен начин в сравнение с елементите на други физиологични механизми в поведението на човека. Макар и да е нужен определен период, за да достигнат зрелост, те функционират от момента на раждането на човека. За разлика от тях достигането на сексуална зрелост е такъв тип постепенен процес, при който различните органи и системи стават функционални на различни стадии от живота на индивида.

Сексуалността представлява система, която съзрява отначало във вид на необединени в единно цяло елементи, и това, как ще се развие всеки от тях и каква ще бъде цялостната системна, която те ще образуват, зависи от социалната среда. Тази цялостна система се формира и организира в крайна сметка от социалните и психичните елементи и това става в значителна степен окончателно не само със завършването на определени физиологични изменения, но и с достигането на социална зрелост на човека. Именно тогава се формира в основни линии не само човешкият организъм, човешки биологичното, не само човешката личност, но и специфичната сплав между едното и другото — снемането, проникването, вкореняването на социалното в биологичното и устойчивото влияние на биологичното върху социалното поведение на индивида.

Централна роля за формирането на особеностите на сексуалната система на човека, на биосоциалното единство, характеризиращо неговата сексуалност, има пубертетният период, когато най-интензивно протичат процесите на физиологично и нравствено съзряване на индивида. Това е своеобразен сензитивен, най-оптимален период за социално въздействие върху физиологичните елементи и за формирането на определен тип сексуалност. Изследванията например на отношението на различните възрастови групи към такива явления като хомосексуализма, извънбрачните и предбрачни връзки, порнографията показват, че това отношение е много силно зависимо от определени социални условия на развитието на отделния индивид в юношеската му възраст⁵. По-сетнешното сексуално поведение и оценки са в значителна степен обусловени от формирането на личността в този период.

През четиридесетте години П. П. Блонски установява интересни зависимости между развитието на детската сексуалност и особеностите на средата, главно присъствието на еротизиращи фактори в нея⁶. Възможни са два крайни варианта на такова развитие – много ранни (още в предучилищна възраст) и сравнително късни прояви на сексуално влечение. В зависимост от това и от характера на еротизиращите стимули на средата сексуалността ще се проявява като примитивно чувствено поведение или в стремеж към любовен романтизъм. Прекомерно ранното развитие на детската сексуалност според Блонски е вредно психично. Основната вреда се състои в това, че се задържа по-нататъшното психосексуално развитие и индивидът през целия си живот остава на стадия на примитивното полово влечение, не достига стадия на любовта, т. е. влиза в живота с това, което на езика на морала нерядко се нарича „развратник“. Явно е, че при съответно формирането на сексуална система на личността, своеобразие на нейната сексуалност, социалните елементи и самоконтрол играят относително по-малка роля.

Именно защото представлява цялостна система, сексуалността предполага определена организация, определена структура на човешкото поведение, отразява не само хормонално-физиологични подтици, но и определени социални изисквания. Прекаленото външно стимулиране на човешката сексуалност през определен период на човешкото развитие може да формира тази сексуалност така, че тя да бъде сравнително слабо съобразяваща се със съответни социални изисквания, подчиняваща се във висока степен на непосредствените хормонално-физиологични подтици.

В това отношение от особено значение е цялостното формиране на личността, на определена организация на поведението ѝ. Стимулирането на потребителските ориентации на личност, която свиква да получава, но не и да дава, във вид на

определени действия, отношение и полезни резултати за другите, за обществото формира цялостни потребителско-хедонистични ориентации, които се проявяват и чрез сексуалното поведение.

Въпросът е как ще се формират, ще получат съответни граници непосредствените органични подбуди, влечения, импулси на детето от най-ранна възраст. Когато току-що научилото се да говори дете крещи „дай!“ на смутените родители, които бързат да удовлетворят всяко желание, когато татковци, майки, баби и дядовци се стараят да осигурят на деца и внуци съществуване без грижи, при което нищо не се отказва, формираните по този начин вече по-късно възрастни хора ще страдат повече или по-малко от несдържаност на влеченията, от неспособност да удържат своите вътрешни импулси. Именно в самоорганизацията на поведението, а конкретно и на сексуалното поведение тук ще има определени деформации. Личността ще страда от инфантилност, от недостатъчна овладяност на своята телесност. Сексуалността ще бъде повече биологична, отколкото биосоциална система, емергентен резултат на която е любовта, а това ще намира отражение в определена социална дезорганизация на човешкото поведение, в сблъсъци между подтиците на биологичното и социалните изисквания.

От всичко казано дотук можем да направим извода, че сексуалността на човека и конкретно сексуалната потребност *не е някаква субстанциално неизменна характеристика на организма, която обществото репресира*. Тя е една социализирана потребност, зависима от определени неврофизиологични и психични звена, от особеностите на индивидуалното развитие и социокултурната среда на индивида.

От тази гледна точка може да се каже, че изследванията на Фройд отразяват самосъзнанието и поведението на определен социокултурен тип личност. Той се появява в социални условия, в които пуританските, налагащи цял ред сексуални забрани социални норми влизат в противоречие с реалните еротизиращи въздействия на социалната среда, която стимулира ранно, но прикрито, външно неизявявано развитие на сексуалната потребност и влечения. При това положението съответните социални норми наистина може да репресират сексуалната потребност, да изтласкват определени социално неприемливи влечения в подсъзнанието. *Изобщо конфликтът между изпълненото с определени сексуални влечения подсъзание и функциониращите на равнище съзнание сексуални забрани се появява в общности, в които съществува своеобразно сексуално лицемерие, и начинът, по който под влиянието на разнообразни социални фактори се развиват сексуалната потребност и влечения, противоречи на съществуващите официални норми и ценности, регулиращи социалното поведение на индивида.* Фройдизмът придава надисторически

измерения на една съществена особеност в развитието на сексуалната сфера — противоречието между социокултурното и индивидуално-лично развитие на сексуалната потребност, от една страна, и функциониращите в групата, в обществото (нравствени, правни, политически, религиозни и пр.) норми и ценности, регулиращи сексуалното поведение, от друга страна. Това противоречие е проекция в сексуалната сфера на определени социални противоречия. То изразява отчуждението между ценностнонормативната сфера на обществото и индивидуалната жизнестойност на човека. Именно в такива условия се появява индивидът, чието съзнание и поведение, думи и дела започват като че ли твърде много да си противоречат.

Зависимостта на степента, формата на развитие и проява на сексуалната потребност, на индивидуалните ориентации в сексуалната сфера от определени външни за човека фактори намира косвен израз в различните юридически системи, в които се предвиждат наказания за „развращаване на малолетни“, т. е. за преждевременно стимулиране развитието на сексуалната потребност и по-специално на определени елементи на тази потребност. Изкуственото и деформирано развитие на сексуалността под влияние на външни еротизиращи фактори може да се използва от пропагандата за целенасочена психична обработка на хората. Подобна обработка дестабилизира цялостния механизъм на сексуалната потребност, „биологизира“ тази потребност, способствайки за отслабване на контрола върху нея от страна на висшите психични звена, допринасяйки за снемането на придружаващите я човешки знания, социални емоции и чувства.

2. Социални корелации на морала и поведението в сексуалната сфера

Сред различните социални корелации водещо място имат икономическите и политическите, на които ще обърнем по-специално внимание. Прогресът в отношенията между половете в историята е процес и на изменения в развитието на сексуалната потребност. Тя е свързана с комплекс от културологични фактори — характера и диференциацията на половите роли, стереотипите за мъжественост и женственост, половия символизъм, институтите, обредите, обичаите, нормите, регулиращи междуполовите отношения, различни естетически, нравствени, религиозни ценности. Класически анализ на формите на взаимовръзка между социалноикономически и полови отношения ни оставя Енгелс в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“.

Съществуват повече или по-малко устойчиви въздействия на едни или други социални фактори върху половите нрави и поведение на хората в половата сфера. *Икономическите фактори* влияят върху тях по различен начин.

Първо. Те влияят чрез особеностите на производството и организацията на труда, които имат основополагащо значение за формата и функциите на семейството — па първо място неговите икономически функции. Това от своя страна определя здравината на семейната единица и строгостта в моралната регламентация на сексуалното поведение. Семейството е в продължение на хилядолетия най-важният посредник, чрез който обществото или класата формират определен тип сексуалност на човека. Чрез него икономическите условия действуват върху съответни биологични дадености, върху психофизиологичната структура на индивида и те се приспособяват, развиват, формират, модифицират.

Второ. Въздействие върху половото поведение и морал се осъществява чрез обусловените от икономическите фактори социалнокласови ценности и норми. С това са свързани и особеностите на нормите, ценностите и поведението в половата сфера при различните класи. Така например при класи, общества, индивиди, при които господстващо положение заемат утилитарните ценности, гонитбата на ползата, ценностнонормативният комплекс, регулиращ сексуалните отношения, придобива съответните измерения, любовното чувство се утилитаризира, партньорът в сексуално отношение се възприема като средство. Крайната форма на такова утилитаризиране е, от една страна, превръщането на секса в предмет на покупко-продажба, в стока, за която са валидни стойностните отношения. В общности, в чиито ценностнонормативни системи и реално поведение на хората, отношенията на полезност не заемат такова значимо място, както това става, да речем, в буржоазната епоха, се придобива по-голямо значение на безкористната любов. Характерна в това отношение е средновековната рицарска любов.

Трето. Възможни са различни форми на *сексуална експлоатация* като израз изобщо на икономическите отношения на експлоатация и подчинение в обществото.

а) Превръщането на икономическото господство и подчинение в сексуално господство и подчинение. „Фабрикантът — отбелязва Енгелс — ... е господар на тялото и прелестите на работничките си. Уволняването е достатъчно наказание, за да се сломи в девет случая на десет, ако не в деветдесет и девет на сто всяка съпротива у момичетата... неговата фабрика е едновременно и неговият харем...”.

б) Социалнокласовите бариери служат като бариери и в междуполовите отношения между различните класи. Затова и сексуалната „победа“ може да се превърне в средство за преодоляване от индивида па социалнокласови граници. „Най-сетне аз, нещастният селянин, получих любовно признание от една високопоставена дама!“, си казва с гордост Жюлиен Сорел, завоювал маркиза Дьо ла Мол. Така любовта, привличането между двама души става средство за изкачване на социална-

та стълбица между класите. Литературата от XIX и XX век е изпълнена с истории от този род.

в) Отчуждаването на сексуалното чувство и свобода, превръщането им в стока, в нещо, което може да се купи и продаде.

г) Използването на голото тяло, на сексуални символи, значения, дразнителни като средство, стимулиращо продажбата на различни стоки. Такава е тяхната функция в рекламата и разнообразните продукти на масовата култура днес. Човешките влечения се експлоатират, за да се продадат артикули, които нямат никакво отношение към секса. Така половото влечение става добро пресметнат фактор в икономиката на определени общества.

д) Социалното неравенство между мъжа и жената, водещо до различия в изискванията към тях в сексуално отношение, до доминиране и по-голяма свобода на мъжа в половата сфера в редица общества. Една от съвременните форми на това отношение е прехвърлянето от мъжа на последиците (детето, аборта) от собственото му сексуално поведение само върху жената, отказът да се носи отговорност.

Четвърто. Различни форми на потискане, ограничаване, репресиране на човешката сексуалност, превръщането ѝ в отдушник, в компенсатор на невъзможността човешката активност да се реализира в други сфери. Източниците на тези процеси могат да бъдат открити в социално-икономическите отношения, водещи до остри противоречия между индивида и обществото, между биологичното и социалното у човека. В най-развита форма тези противоречия са представени в съвременното буржоазно общество, в различните форми на отчуждение на индивида от обществото. В сексуалната сфера този конфликт се проявява или чрез репресията над сексуалността на един изпълнен с комплекси за виновност и дори страх от собствените му чувства индивид, или чрез разюзданата сексуалност, чрез търсенето на „чисто“ физиологичната наслада на същия този индивид, „биологизиран“ от характера на социалните отношения, в които е включен. От една страна, е „оголеният“ като че ли от социални отношения, притежаващ своята органична потребност индивид, чийто сексуален нагон изисква непосредствено удовлетворение, изисква удоволствие веднага, сега, в момента, от друга страна, е обществото, което със своите изисквания, необходими действия потиска и отлага или стимулира удоволствията*.

* „Нашите нужди и наслади се пораждат от обществото; затова ги мерим с обществена мярка, а не с предметите на тяхното задоволяване. Тъй като те имат обществен характер, те са относителни“ (Маркс, Енгелс. Съч. Т. 6, с: 445—446).

„Насладите на пролетариата — поради дългия работен ден, в резултат на което потребността от наслада беше доведена до най-висока точка, от друга страна, поради качествената и количествената ограниченост на достъпните за пролетариите наслади — придобиха своята сегашна груба форма“ (Маркс, Енгелс. Съч. Т. 3, с 407).

Това, което буржоазното общество превръща в стока, е именно освободеното от социалните си значения физиологично удоволствие. В същото време обаче на едни етапи от своето развитие то ограничава, репресира това „чисто“ физиологично удоволствие. Това е преди всичко периодът на първоначалното му развитие и господство на аскетичния „дух на протестантската етика“, утвърждаваща модела на ограничаващия своите телесни влечения, живеещ аскетично индивид, конто трябва да реализира себе си в труда, в производството и в крайна сметка в трупането на капитал. И това е разбираемо. Без самоограничения не е възможно утвърждаването на една нова форма на социален живот. Този модел съответствува на епохата на класическия капитализъм, на първоначалното натрупване на капитал от милионите дребни собственици, които се стремят да забогатеят чрез труд, самоограничения, пестеливост. Късният капитализъм с неговия неудържим култ към потреблението създава противоположен модел на отношение към насладите. Снемат се значителна част от ограниченията им. Това намери израз в „сексуалната революция“ на Запад през 60-те години. И в единия, и в другия случай обаче действува едно и също „биологизирано“ сексуално. Знаменателно е, че идеологическото осмисляне на тази ситуация става в сходни концептуални модели. В началото на века в работите на З. Фройд намира израз още репресирият статус на органичните потребности, характерен за „духа на протестантската етика“. През 60-те години, когато на Запад се извърши своеобразен ренесанс на фройдистките идеи и издигнаха лозунгите на „позволяващото общество“, това бе израз на умонастрое-нията на човека, притежаващ същия тип противопоставена на социалното сексуалност, но този път освободена от формални юридически и морални ограничения. Същият този пласт на човешкия живот, който преди това се крие от излишна откровена вербализация, започва трескаво да се излага на показ.

Още в началните етапи на отчуждението на труда от личността, на превръщането на труда само в средство към някаква друга цел на личността, в отделянето му от удовлетвореността и удоволствието възникват в определено отношение подобни противоречия. Така трудовата дейност, а и останалите обществени дейности в степента, в която са отчуждени от личността, се превръщат в пречка на стремежа ѝ към непосредствено удоволствие, към непосредствено удовлетворяване на определени потребности, включително и на органичните потребности, на свързаната с тях наслада. От тази гледна точка именно развитието на трудовата дейност може да се окаже в една или друга степен ограничение, репресия на стремежа към непосредствено сексуално удоволствие, отлагане на това удоволствие.

Пето. Икономическите фактори въздействуват върху сек-

суалното поведение, индивидуалните и групови обществени норми и ценности и чрез мястото, което заема потреблението в начина на живот на обществото, чрез отношението между производство и потребление в ценностните ориентации на хората. Самоограничението при удовлетворяването на потребностите изобщо, аскетизмът в ценностните ориентации намират израз и в сексуален аскетизъм. И, обратно, разширяването на потребителските възможности и утвърждаване на насочени към потребление ориентации, а оттук и на хедонистичния момент в начина на живот постепенно хедонизира и поведението на индивида, а след това се отразява в нормативноценностната система, в отношението към семейството, към регламентиранияте форми на проява на сексуалност. Тази зависимост съществува в индивидуален план. Формирането на потребителски ориентирана личност, неангажирана достатъчно в позитивна социална и производствена активност или възприемаща тази активност само като средство в потреблението, е формиране на хедонизирани ориентации и в начина на живот, на отслабени способности за самоограничение и в проявите на органичните потребности.

Зависимостта на нормите в сексуалната сфера, на силата на семейните взаимовръзки като форма на социална регламентация на сексуалността от икономическите възможности, от разширяването на потреблението съществува и в обществен план. По време на Първата световна война и 20-те години например в САЩ се наблюдава бързо нарастваща свобода в сексуалните отношения и известно отслабване на ролята на семейството в тяхната регламентация. През време на голямата икономическа криза в 30-те години се появяват отново процеси на връщане към традиционните ценности на моногамния брак и сексуално поведение, като тези установки се запазват до 50-те години⁸. През 60-те и 70-те години с бързото нарастване на потребителските възможности, с хедонизирането на начина на живот настъпват промени, намерили израз в „сексуалната революция“. С икономическата криза през последните години обаче се наблюдава и обратната тенденция — нарастващата вълна на консерватизъм и повишаване ценностите на традиционното семейство за сметка на отшумелите експерименти с комуните и други подобни форми.

Шесто. Социалноикономическите условия са важен фактор, обуславящ механизмите на социализация на младите поколения. В индивидуалното развитие „очовчаването“ на сексуалната потребност, т. е. вътрешното ѝ свързване с определени социални норми и ценности, със съответстващите на тези норми и ценности чувства и преживявания, характерни за това, което се нарича любов, зависи от характера на факторите, под влияние на които се развиват различните функционални звена на детската сексуалност и след това на сексуалността

на юношата. Несвоевременно, твърде рано с оглед естествено развитие на организма еротизиращо стимулиране на сексуалната потребност създава условия за противопоставяне, за конфликт между „сляпото“ физиологично влечение и сексуалните норми на групата. Ако социалните значения, предписвани от ценностите и нормите в сексуалната сфера, противоречат на останалите компоненти в тази сфера и същевременно са свързани със силен контрол от страна на обществото, сексуалната сфера на човека може да изглежда като нещо репресирано, потискано и съответните значения са изтиквани в подсъзнанието. Това е характерно за изследваните от Фройд пациенти, чието поведение той неправомерно обобщава*.

Когато предписваните чрез социалните норми и ценности значения противоречат на останалите компоненти на сексуалната сфера, но същевременно не са свързани със силен социален контрол, то „биологичното“ изплува на равнището на съзнанието и индивидуалните ценности ориентации на личността. В половото отношение другият индивид встъпва като чисто физиологичен обект. Казва се, че в такива общности господства сексът, за любовта няма място. Такава е в някои отношения ситуацията, при която се формира сексуалното поведение в някои западни страни през последните десетилетия, където поради крайните размери на свободата на порнографията човек от най-ранна възраст може да се окаже евентуално включен в силно наситена с еротизирани фактори среда, деформираща развитието на различните компоненти на сексуалната потребност и влечение.

* Ето как С. Цвайг описва половите нрави във Виена от времето, когато Фройд прави своите изследвания: „Не можеше и да се помисли, че млади хора от едно и също съсловие, но от различен пол биха могли да предпочетат някой излет, без да бъдат под надзор — първата мисъл на всички беше, че може да се „случи“ нещо... Би било скандал, ако дори през най-горещото лято младите момичета играят тенис с къси рокли или голи ръце. Ако една добре възпитана жена кръстосваше краката си в обществото, „моралът“ намираще, че това е ужасно и противно, защото глезените може да се покажат под ръба на роклята... Старите дами умираха, без някои друг освен акушерката, съпруга или прислужника при погребения да е видял нещо повече от тялото им освен най-много раменете или коляното им. Този страх от всичко телесно и естествено беше проникнал от най-високите слоеве до самия народ с буйността на същинска невроза. В действителност нищо не засилваше и не разгорещаваше така много нашето любовитство, както онази несръчна техника на прикриване... У младежта сред всички слоеве можеше да се долови една подземна свръхвъзбудителност, която се проявяваше по детински безпомощен начин. Трудно би се намерила някоя ограда или затулен навес, които да не са оплескани с неприлични думи и рисунки... Навсякъде спяването си създаваше странични пътища и изходи. Така това поколение, на което отказваха всякаква просвета и всяко непринудено общуване с другия пол, беше хиляди пъти по-еротично, отколкото днешната младеж с нейната по-висша свобода на любовта“ (Ц в ай г, С, Светът от вчера. С, 1945, с 89—91).

Сексуалният морал и поведение са многофакторно обусловени не само от икономическата, но и от *политическата сфера*. Бих отбелязал следните по-характерни зависимости:

Първо. Политическите условия, ограничаващи свободата на индивида, стесняващи възможността за избор, с ниска степен на толерантност спрямо отклоненията от нормативното поведение, обикновено имат и строго ограничаващи личността норми и ценности в сексуалната област. За тези норми е присъща своеобразна ригидност, изразяваща се в това, че дават малко свобода на избор и отклоненията от тях са силно санкционирани

Въз основа на сравнителен анализ на множество общества и институции К. Дейвис установява силна корелация между строгите сексуални табута и строгите етнически, религиозни, институционални или някакви други нормативни граници между личностите и между групите⁹. Относително по-слабите нормативни граници по принцип са свързани със сравнително по-голяма свобода и в половата сфера.

Десните и консервативни политически режими, ограничаващи изобщо индивидуалната свобода, са склонни да ограничават човека и в половата сфера, като увеличават по този начин антагонизма между разум и чувства, етика и сексуалност. Опасенията са, че свободата в едната сфера може да повлияе върху поведението на личността и в другата сфера. Ако сексуалността е осъдена на забрана, на мълчание, простият факт, че се говори за нея, може да означава отиване отвъд границите на съответната нормативна система и известно разстройване на установени закони. Показателен е случаят с известния американски сексолог А. Кинзи и неговите сътрудници, автори на фундаментално двутомно съчинение върху сексуалното поведение на американеца. През 50-те години прословутата комисия на Маккарти ги привлича към отговорност и обявява труда им като нямащ научно значение, оскърбяващ американския народ, подкопаващ неговите морални устои и с това способствуващ за завземането на властта от комунистите.

Интересното е, че по-късно през 70-те години, изхождайки от представи за социализма като общество, в което липсва демократия, някои американски теоретици се опитаха да открият сексуално оръжие срещу Съветския съюз и неговата политическа система. Томас Хана смята, че с такива средства може да се унищожи социализмът „Съветските ръководители — добри и набожни марксисти, които са изключителни в разбирането на всичко с изключение на човешката сома — се опитаха да формират своите хора тотално в рационално съзнателно усилие, като потискаха всяка следа от еротизъм Но в технологичното общество не можеш да имаш едновременно чувствена торта и да не я ядеш: трябва да вършиш и двете неща. А така съветското общество е много нестабилно и към

това то е малко подготвено да се приспособи. Понастоящем неговият „морален“ климат е около тридесет години след този на Съединените щати. . . Твърде лошо е, че американските десни са така пуритани като съветските хора, иначе те биха могли да осъществят своята грандиозна мечта да разрешат Съветския съюз всичко, което е необходимо, е тонове първокласна порнографска литература и снимки да бъдат хвърлени из целия Съветски съюз. В продължение на година страната ще бъде може би дълбоко променена”¹⁰

Можем да оставим настрана подобни смехотворни заявления. По-важен е реалният проблем, върху който те паразитират. А той е, че политическата диктатура и консерватизъм корелират с ограничения и в половата сфера, както и, обратно — в едно демократично общество съществува по-голяма свобода и толерантност и в половата сфера, свързано с по-голямата свобода и развитост на индивидуалността изобщо

Второ. При морални и политически системи, налагащи строги граници и санкции върху сексуалното поведение, които същевременно не създават условия за нормално развитие на сексуалността като цялостна биосоциална характеристика на отделния индивид, социалните ограничения се превръщат в репресия върху неговите влечения. Той се чувства ограничен в своята сексуална свобода, която най-често възприема просто като възможност за определена биологична функция. Същевременно той може да страда от комплекса на виновност и да се стреми да компенсира преживяванията за своето несъвършенство, заемайки позицията на строг морален съдник над другите. В крайна сметка тази репресия над сексуалността може да помогне за функционирането на съответната недемократична структура. Това са някои реални зависимости, които В Райх и някои представители на франкфуртската школа превърнаха в централни закономерности на социалния живот. Потиснатата чувственост на човека, комплексите му за виновност могат да намерят — в съчетание с определени икономически и политически фактори — компенсация в поддръжката на авторитарната политическа система. Подобни явления са, които дадоха храна на Адорно и други теоретици да опишат т нар. авторитарна личност през 30-те години, дала масовата база на фашизма. Потиснатите влечения се компенсират от екстаза към вожда, от прехвърлянето на своите собствени сили и възможности върху друг човек

Трето. В общности и периоди, в които нараства политическата активност на масите, преследват се директно големи обществени идеи, частният, интимният живот на човека, а заедно с него и удовлетворяването на различните органични потребности се оставят на заден план в поведението, ограничават се. Между сексуално и политическо поведение съществува своеобразна реципрочност. Така е по време на революция, войни, по-

литически върхове за една нация моменти. Тогава прекалено то внимание и свобода в половата сфера пречат на пълното отдаване в особено нужни на обществото дейности, дейности на групата или класата.

Когато отминат периодите, изискващи крайно напрежение на обществото, директна саможертвена защита на основни обществени ценности, а на преден план започнат да излизат специфичните потребности, интереси, влечения на личността като фигура, относително обособена от обществото, това дава отражение и върху тематиката и структурата на жанровете в литературата. Вместо героичния епос или наред с него силен акцент се поставя на интимната лирика, темите, занимаващи се с частния живот на човека, включително и с любовно-еротичните му преживявания. Когато противоречията между личността и обществото нараснат, тогава личността започва да се затваря в „малкия свят“ на частните отношения и политическото безразличие. В такива периоди или при такива обществени групи, при които се чувства особено силно това противоречие, то и любовно-еротичната тематика, жанровете, занимаващи се с нея, получават по-силен акцент. По време на разложението на Римската империя Овидий — този най-ярък представител на древната еротична поезия — ще каже, че за него да пише за любовта е по-важно, отколкото да пише за битки и сражения. Така ще бъде много пъти в подобни исторически ситуации след това

Но щом възникнат тежки за обществото периоди, щом се появят ситуации, изискващи лична всеотдайност, стимулиращи значителна обществена активност, любовно-еротичната сфера отива на по-заден план. През двадесетте години, непосредствено след революцията, в своята „Заповед №2 до армията на изкуството“ Маяковски говори с презрение за любовната тема в изкуството*. В бурните години на гигантски обществени преобразования това изглежда „домашна работа“, „из-

* Там той казва „Кому это интересно,
что — „Ах, вот беденький!
Как он любил
и каким он был несчастным . . .?“

По подобен начин у нас Ботев говори:
„Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова —
млад съм аз, но младост не помня,
пък и да помня, не ровя
туй, що съм ази намразил
и пред тебе с крака погазил “

За времето на подготовката на Априлското въстание Захари Стоянов отбелязва „През цялата зима (1875—1876 г) едва ли могат да се наброят до десетина сватби, станали между българите. Общото патриотическо течение беше турило ръка на всичко“ (Стоянов, 3. Записки по българските въстания С, 1969, с 127).

лишен разкош". Същото е и в годините на войната и на десетилетието след войната, когато на фона на родените от нея гигантски катаклизми, на не по-малко гигантските усилия по преодоляването им любовната лирика изглежда нещо относително дребно и второразредно, като бягство от сериозните обществени проблеми. В прозата, доколкото съществува, най-често любовта не е интимно, притежавашо самостоятелност чувство, а средство, помагашо на изоставащия работник да се превърне в челник, да започне да преизпълнява плана, да повиши производителността на труда. Любовно-еротичното отношение директно обслужва големите обществени задачи, служи като лост на производството. В редица работи именно в тази си функция на производствено или политическо отношение тя е достойна за внимание.

За активните участници в един революционен поврат, в една политическа промяна е характерно формирането на полови нрави, морални норми, изтикващи на задно и твърде второстепенно място половата сфера. Същевременно в периоди на големи революционни преобразования се рушат най-важни предходни условия на живот, норми на поведение*. В сексуалната сфера старото също се руши, но ново още няма установено. Затова сред определени социални слоеве, неангажирани активно в политическа борба или склонни повече към революционна риторика, вместо изискваните от времето самодисциплина и ограничаване на реализацията в частната сфера за сметка на осъществяване на големите обществени цели промените могат да намерят израз преди всичко в падането на предходните ограничители в личната област, в призови за сексуалната свобода. Такива умонастроения се срещат във времената на буржоазни революции. Те могат да се срещнат и в борбите за преобразуване на буржоазното общество. Така през 20-те години в Съветския съюз се среща теорията за любовта като „чаша вода“, свеждаща сексуалното поведение до свободно удовлетворяване на съответната потребност, така както се утолява жаждата.

Реципрочната зависимост между политическа и полова активност се проявява и в структурата на ценностните ориентации на личността. Тези, които придават висока ценност на политическата активност по преобразуването на обществото, по защитата на значими обществени идеали, поставят относително ниско в ценностната йерархия сексуалните ценности, пред-

* „ ... Един любопитен факт: във всяко голямо революционно движение въпросът за „свободната любов“ излиза на преден план. За едни това е революционен прогрес, освобождение от старите традиционни основи, престанали да бъдат необходими; за други — драговошно приемано учение, удобно прикривашо всякакъв род свободни и леки отношения между мъжа и жената“ (Маркс, Енгелс. Съч. Т. 21, с. 10).

писват сравнително силни ограничения па силата и формата на проявление на сексуалността. Емпиричните изследвания на нравствения облик на младото поколение у нас разкриват много силна взаимовръзка между обществената активност на личността и отношението ѝ към сексуалните проблеми. Сред представителите на пасивна обществена позиция — с конформистки, скептични и потребителски настроения — два пъти повече се ценят уменията да се печелят бързи успехи сред другия пол¹¹. Анвин, изследвайки осемдесет култури, установява, че съществува строга корелация между добраната и брачната полова въздържаност и половата свобода, от една страна, и политическата активност па общността, от друга¹². В епохи на упадък, в стари култури, клонящи към залез, в политически системи, които са загубили първоначалната си спартанска суровост, нараства значението, което се отдава на личните интереси, индивидуалния живот и свързаната с тях полова любов.

Така липсата на политическа активност за сметка на едностранно раздуване на половата сфера в поведението на индивида може да бъде индикатор за:

липсата на големи цели и идеали в обществото или сред съответната класа (група), за липсата също на организационен механизъм, който да подтиква към политическа активност;

нарастващи противоречия между лични и обществени (групови) интереси, живот, реализация;

съзнателно използване от господстващата класа на сексуалната сфера като отдушник на определени социални противоречия, за отклонение от опасна за господстващите отношения политическа активност.

Четвърто. Развитие на сексуалната потребност е един от моментите на цялостното формиране на индивида, включително и на неговото политическо поведение. Емоционалната увереност и психична устойчивост в половата сфера, способността за контрол спрямо такава особено афективна потребност като сексуалната има значение за цялостното формиране на личността, за цялостното ѝ участие в обществения живот. Връзката между политическото поведение и поведение между половете именно от гледна точка на такива качества на личността, на необходимостта от самодисциплина, съдържаност и дори самоограничение през революционни периоди специално се изтъква от Ленин: „Самообладанието и самодисциплината не са робство; те са необходими и в любовта“¹³.

Пето. В една или друга степен обществените отношения проникват и в „биологичното измерение“ на човека, в структурата на неговите инстинкти, телесни реакции, органични потребности. Затова тяхното възпроизводство е възпроизводство и на съответния тип общество. Освобождането от съответното общество означава и променени потребности, влечения,

реакции и на тялото и на духа. Политическата революция, която открива пътя към нова общественно-икономическа формация, води до промяна и в социалните условия и социалните регулатори на функциониране и развитие на биологичното у човека в обществото. Променят се начинът на живот и човешката чувственост, променят се факторите, от които зависи определено развитие на човешката сексуалност, специфичното социално историческо единство на биологично и социално в нея, появява се нова биосоциална култура.

Антагонизмът между социалните групи и класи, между личност и общество, които се развива в условията на всяка прединна общественно-икономическа формация и в крайна сметка води и до политическа революция, се проявява в определена форма и като изострено противоречие между биологично и социално в човешкия живот, между сексуални потребности-влечения, желания у представителите на различните класи, от една страна, и социалните обстоятелства и норми, от друга страна. Изострените външни противоречия могат да се проецират и като изострени противоречия в природата на самия човек. Те се проявяват също и в нарастваща диференциация и в икономическите и политическите предпоставки за сексуална активност у различните класи.

Затова и социалната революция носи със себе си промени и в биосоциалната природа на човека, в структурата на неговите влечения, в развитието и проявите на неговата сексуална потребност и чувственост. Реорганизацията на обществото означава промяна не само в неговата икономико-техническа структура, нито само в отношенията на собственост и разпределение. Тя е промяна и в сферата на семейно-сексуални отношения, в биосоциалното битие на сексуалността. В степенята, в която органичните потребности, инстинкти, чувственост на човека са резултат не само на биологично, но и на социално развитие, политическата революция носи нови неща и в тях. Организмът, структурата и проявите на неговите потребности, без които не е възможно съществуването му, особеностите на интеграцията на сексуалния момент в целокупното човешко битие могат да бъдат не само резултат, но и една от предпоставките за човека на едно ново общество.

На определен етап от развитието на обществото новият тип сексуално поведение може да бъде индикатор на големи социални и политически промени. Средновековието донесе ново отношение към човешкото тяло и неговите потребности, нов тип сексуалност на човека. Освобождането на човека от новото време от средновековните вериги хиляда години по-късно беше освобождение и в междуполовите отношения, носеше със себе си ново, друго отношение към човешкото тяло и органичните човешки влечения. Призвана да даде нов начин на живот, ново отношение между индивид и общество, между биологич-

но и социално, нова социалноикономическа основа на еманципирани семейно-брачни отношения, социалистическата революция също създава нови възможности и в сексуалната сфера в целия чувствен живот на човека.

Исторически дългият период на изграждане на комунистическа обществена формация, на създаване на действителна хармония между личност и колектив, между личност и общество би трябвало да завърши наред с всичко друго и една действителна еманципация на сексуалната чувственост, освободена както от предходни репресии, потиснатост, скритост, така и от разгула на дехуманизираната, освободена от социални, от човешки, от морални значения физиологична сетивност.

Осма глава

МОРАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА УДОВЛЕТВОРЯВАНЕ ПОТРЕБНОСТТА ОТ ХРАНА

1. Ценностнонормативни регулатори на храненето

Потребността от хранене е една от основните органични потребности, която, включена в жизнейността на обществения човек, придобива всъщност биосоциален характер. Затова нейното формиране и удовлетворяване е неотделимо от определени биосоциални ценности и норми, включително и морални ценности и норми.

Моралните ценности и норми, регулиращи отношението към храната, процеса и резултатите на хранене, са между най-първите норми и ценности, съпровождащи възникването на човека. Появата на морала е свързана с табутата, отнасящи се до удовлетворяване на основни органични потребности. Запазването на храна за по-дълъг период е между първите актове на очовечаване на маймуната, а трудовата дейност по доставянето на храна е основа за развитие на всички останали дейности и потребности на общността и индивида. Целият спектър на морални взаимоотношения в относително по-простите общества може да се проявява чрез храната и храненето — на взаимопомощ и алтруизъм, на дистрибутивна и ретрибутивна справедливост в разпределителните процеси, на самоконтрол и дълг. Изборът между вегетарианство и месоядство винаги е бил свързан и с морални дилеми. Пропагандата на вегетарианството активно използва два основни морални аргумента: нормата „не убивай“, която се пренася и в отношението към животните; твърдението, че растителната храна благоприятства нравственото развитие на личността. Тези обосновки

можем да срещнем от Питагор, Платон и Плутарх до Лев-Толстой.

В сферата на удовлетворяване потребността от хранене поведението на човека се обуславя от четири основни типа фактори, всеки от които в една или друга степен определя и особеностите на ценностнонормативните регулатори на това поведение:

1. Биологичната целесъобразност на храненето или приемането в определена последователност на съответни органични и неорганични вещества от организма, за да може той да функционира нормално. В ролята на ценностнонормативен регулатор този фактор встъпва във вид на *биологично рационални норми на хранене*.

2. Потребността от хранене като психичен фактор, подбуждащ активността на индивида в търсенето и консумацията на определени хранителни продукти. Непосредственото и продължително взаимодействие на физиологичните механизми на организма с определено количество и състав на храната води до изграждането на хранителния динамичен стереотип, който характеризира устойчивостта на хранителния режим на човешкия организъм. Той предизвиква съответната активност и избиращелност в поведението при хранене, като психически това намира израз в определени *влечения и желания*, а аксиологически — в *ценностните предпочитания при храненето и подбора на храните*.

3. Традиции, обичаи, ритуали, човешки значения, норми при храненето, представляващи определени *обществени (групови) ценностнонормативни регулатори*, действащи при удовлетворяването на гастрономическата потребност.

4. *Обективни природни и социални възможности* да се произведат и разпределят определени хранителни продукти. Ценностнонормативен израз на тези възможности са съответните социални *регулатори* на производство и разпределение на хранителни продукти.

Тези фактори и съответните ценностнонормативни регулатори си взаимодействуват и се обуславят един друг, но същевременно си и противоречат в различна степен. Тези противоречия са постоянният източник на динамика на тази сфера на човешкото поведение; те пораждаат съответни конфликти и съответен стремеж към преодоляването им, от тях зависят зоните на съвпадение на дължимо и съществуващо в тази сфера. Проявата на потребността от хранене във вид на влечения и желания, на ценностни предпочитания при храненето и подбора на храните от индивида е проявата ѝ като *съществуващо*, характеризира това, което човек е, което непосредствено обуславя подтиците за активност, действащи сякаш с природна необходимост. Това съществуващо може да противоречи на биологично рационалните норми на хранене и противо-

речието е преодолимо, като се има предвид и ценностнонормативното регулиране, при което се предпочита по-високата ценност на рационалните норми. Така противоречието между тези два фактора се трансформира в отношение между дължимо и съществуващо (биологично рационални норми, с които човек се съобразява, и психофизиологична потребност). Биологично рационалните норми се превръщат в нещо, което човек си налага, така да се каже, „отвън“, като нещо различно от собствените подтици на организма.

Другите два фактора — груповите ценностнонормативни регулатори и обективните природни и социални възможности да се доставят, произведат и разпределят необходимите хранителни продукти — действуват като нещо „външно“, като нещо, което не е свързано непосредствено с потребностите на организма. Но те не са само дължимо, не са само налагани отвън. Тяхната интериоризация ги превръща в ценностни ориентации на личността, които в една или друга степен съвпадат или противоречат с обусловените от потребността от хранене нейни влечения и желания. Най-честото противоречие тук е между стимулираната от хранителната потребност активност и естетическите изисквания на групата, на обществото към държанието на човека и неговия външен вид. Груповите ценностнонормативни регулатори на храненето в значителна степен зависят от природните условия на производство на определени храни и конкретните социално-исторически фактори на производство и разпределение на хранителни продукти.

„Външните“ групови ценностно-нормативни регулатори и реалните възможности да се консумират определени храни от своя страна могат да въздействуват върху такъв „вътрешен“ фактор, какъвто е хранителната потребност, и да формират отговарящ на тях хранителен динамичен стереотип, да породят съответни вече модифицирани влечения и желания. Процесите на непрекъснатата взаимобусловеност, на противоречия между отделните фактори и тяхното преодоляване обуславят динамиката на възпроизводството на индивидуалния организъм и влияят върху производството, разпределението и консумацията на хранителни продукти. В различните исторически периоди и тези взаимодействия и противоречия може да имат една или друга специфика, при която в индивидуалното поведение да се чувства повече доминирането на единия от факторите. През последното столетие биологично рационалните норми на хранене са факторът, които се намесва активно в индивидуалното поведение.

Биоетическите аспекти на храненето са свързани преди всичко с определени социални (групови) ценностнонормативни регулатори. В никое общество няма такава нормативна база, която да позволява на хората да ядат всичко, навсякъде, с всички, при всякакви ситуации. Храните и тяхната консумация

навсякъде са „обрасли“ с различни социални значения, свързани са със символи и метафори, предполагат едно или друго поведение в различни социални контексти. При това съответните социални значения и ценностнонормативни регулатори са тясно преплетени с цялостната система от ценности и норми, с начина на живот на съответната общност. Разпределението и консумацията на храна изразява разнообразието от социални отношения, дистанцията между отделните индивиди, статуса и субординацията им, различни ритуали. Храната символизира и регулира социални отношения, човешки чувства, често пъти служи като индикатор на най-важни за съответна група характеристики. Така по табуто, забраняващо да се ядат определени животни, можем да съдим за тогава на първобитните общности, в които се вярва, че човек ще умре, ако яде табуирана храна. Консумацията на определена храна символизира и регулира съответни обществени отношения. В кастовите общества членовете на различните касти не могат да се хранят заедно и начинът на хранене изразява формалната дистанция между тези групи. Правилата за разпределение на храната в дадена общност изразяват и утвърждават съществени за тази общност ценностни ориентации.

Почти във всяка общност едни храни се разглеждат като годни за консумация в определени ситуации, а други — не. Например храните, които се свързват със забавленията, веселбите, се схващат като неподходящи в редица ритуални или церемониални ситуации. Хляб и сол у нас се поднасят само в строго определени ситуации. Изразът „мед и масло“ се асоциира с по-висока степен на благоденствие. Различните социални класи консумират много често специфични за тях напитки и храни. Така храната служи като символ и регулатор на социални и нравствени отношения между групите в обществото.

В семейството жената домакиня разпределя храната и начинът, по който прави това, отразява и морални взаимоотношения. Статусните връзки в семейството се проявяват в правилата, които нормират дали жената да яде с мъжа си или отделно, дали мъжът да се храни съвместно с децата и кога да става това и т. н. Храната винаги е символизираща и регулираща в една или друга степен родствените отношения в семейството. Поведението във връзка с храната в семейството варира в зависимост от разделението на ролевите дейности. Намалването на различията в ролевите дейности тук намира израз в тенденцията да се сведе до минимум и заличи разделението на труда във връзка с подготовката и разпределението на храната в него.

От всичко казано дотук следва, че ценностнонормативното регулиране на храненето има две основни измерения. От една страна, социалните общности регулират чрез ценностите и нормите процеса на задоволяване на потребността от хранене. По

този начин органичната потребност се включва в определен социален ритъм, започва да „живее“ социален живот. От друга страна, различните храни и начинът на употребата им символизират, изразяват, носят със себе си определени социални значения и чрез тях оказват регулиращо въздействие върху социалните взаимовръзки. *Производството, разпределението и потреблението на определени храни, по определен начин, в определени ситуации е средство не само за социално регулиране на потребността от хранене и нейното удовлетворение, но и важен фактор за утвърждаването или отхвърлянето на съответни социални отношения.*

Храните и процесът на хранене са свързани с различни типове ценностнонормативни регулатори и зависят от различни типове социални взаимовръзки. Освен с нравствените те са свързани с утилитарните, религиозните, идеологическите и политическите, естетическите, националните норми и ценности. Операционен регулатор на процеса на хранене са правилата, свързани с *етикецията*. Те фиксират преди всичко характерната за дадена общност технология на този процес, начина на използване приборите за храна, поведението на хората*. Етикецията фиксира какво е прието и какво не е в процеса на хранене, какво се смята за „добър тон“ или за липса на култура. Нейните правила имат преди всичко технологичен характер, но в един или друг контекст се свързват и с останалите ценности и норми. Доколкото отделните социални групи имат различни маниери на хранене, тези маниери могат да носят със себе си социално стратифициращи функции и идеологически значения, да служат като „пропуск“ за приемането или отхвърлянето на дадена личност от определена група. Отсъствието им може да предизвика насмешки и нравствено негативни реакции.

2. Традиционни и съвременни измерения на нравствената регулация на храненето

Нравственото регулиране на процесите, свързани с храненето, се извършва в две основни направления. При *първото* от тях чрез храната се проявява отношение, имащо нравствена значимост към другите хора: да помогнеш на гладния, да нахраниш госта, да разпределиш храната според съответни морални принципи на справедливост, да се отнасяш грижовно и да цениш храната и пр. Тук съществен проблем са проявите на разпределителна справедливост чрез храната. Храната е

* „Гладът е глад, но гладът, който се задоволява с варено месо, ядене с вилица и нож, се различава от оня глад, който гълта сурово месо с помощта на ръце, нокти и зъби“ (Маркс, Енгелс. Съч. Т. 12, с. 716).

първата форма на човешка собственост и регулирането на разпределението ѝ в първобитната общност е свързано с някои от най-първите норми на дистрибутивна справедливост — в началото това става преди всичко по полово-възрастов признак. В съвременния свят този проблем възниква особено остро в глобален план като отношение между бедни (гладуващи) и богати страни, като отношение Север — Юг, като справедливост в разрешаването на продоволствения проблем и пр. Така че разпределителните процеси и справедливостта в разпределението на храната са свързани със запазването на такива биосоциални ценности като живота и здравето на човека.

Второ направление на нравствено регулиране па процеса на хранене е свързано с отношението на личността към себе си. Храненето е израз на отношението на човека към неговото здраве, на стремежа му към самосъхранение, на желанието да спазва някакъв телесен канон (норми на красиво тяло), стремеж към определено удоволствие и пр. В това отношение се проявяват и морални измерения. Доколкото индивидът се отнася към своето здраве и самосъхранение не само като към лична, а и като обществена ценност, която е необходима на близките му и обществото, той проявява чрез храненето и определено морално отношение на дълг към самия себе си, който е в края на краищата и дълг към другите. Степента на контрол на човека над процеса на хранене е израз и на способностите му за самоконтрол, за владене на своите органични потребности, на своя организъм.

Храната и храненето са носители на съответни нравствени значения. Определен начин на подготовка и консумация на храната може да служи като нравствен регулатор на поведението. Хранителната потребност, интересите в тази сфера и съответно кулинарните дейности притежават определен престиж, стоят на определено място в ценностната система па обществото. Те могат да се възприемат като „низши“, второстепенни в сравнение с други — например духовните потребности и съответните на тях интереси и дейности. В тази йерархия на ценности става и нравствено съизмерване, съпоставяне на значимостта на хранителните потребности и поведение. В съвременните общества гастрономическите потребности, поведение, дейности се разглеждат като второстепенни за човека, като стоящи твърде ниско в ценностната му система, а кулинарните професии — като прозаични и непрестижни. Тук се наблюдават специфични процеси на взаимодействие между различните равнища па личността и обществената йерархия от ценности. За да повдигне ценността на хранителните продукти и на заведенията, които ги предлагат, рекламата използва значенията, свързани с висши нравствени и изобщо духовни ценности, които се стреми да прикрепи към тях. Така се появяват кръчми и сладкарници, закусални, аперитиви, бонбони, шоколади „Родина“, бозаджий-

ници, мекичарници и кебапчийници „България“, „Червено знаме“, „Оборище“, суха паста „Дружба“ и т. н. Ценностната дистанция обаче е толкова голяма, че като обективен резултат се стига до профанацията, десакрализацията в съзнанието на личността на най-висши за обществото нравствени ценности. Вместо да одухотворят нравствено непрестижния, прозаичен, схващан като ценностно низш гастрономически контекст, да го направят по-привлекателен, каквато е целта на рекламата, се получава обратното — висшите нравствени значения се принижават, дискредитират. Едно от съществените противоречия между сферата на храненето и ценностнонормативните регулатори и значения у нас днес е свързано с опасността от профанация и загубване на представата за реалното място на определени нравствени ценности в йерархията от ценности на личността и обществото.

Значителната дистанция между висшите духовни ценности и ценността, която се приписва на храненето, на отношението към него, създава предпоставки за ценностни конфликти в съвременните общества. Много по-различно стоят нещата в традиционните селски общности. Там дистанцията между социалните значения, които се придават на гастрономическите явления, и най-висшите нравствени ценности е почти незабележима. В много отношения патриархалната нравственост се проявява външно чрез формите на общо потребление и свързаните с това веселия и общи радости.

При традиционните патриархални общности, „селски култури“ ценностната дистанция между гастрономическите значения и най-висшите духовни същности не съществува, те са ценностно почти едноразредни явления и затова едното може да служи като заместител, изразител на другото без опасност от профанацията му и от евентуално загубване на представа за истинското му място в съществуващата ценностна скала. В съвременните общества отношението между органичните потребности и свързаните с тях дейности, от една страна, и духовните потребности и съответните дейности, от друга, е свързано със значима ценностна дистанция, с изразена опозиция „низше—висше“ и тяхното преплитане крие сериозна опасност от ценностна дестабилизация, от загубване на ясните ориентири в поведението на личността.*

* За сравнение с традиционното единство между нравствено и гастрономично нека да видим как Иван Хаджийски описва неговите проявления при патриархалния българин „Когато четете любовните песни на нашия народ, там прави неотразимо впечатление начина, по който селякът описва своята любима Той не казва—
— Ти си моят идеал, моята мечта, моята съдба Аз искам да слея душата си с твоята, да намеря там утеха, подкрепа и възновение
Селската любима е една реализувана гастрономия—нейните очи са черни череша, нейните бузи са червени ябълки, нейната кожа е бяло мляко, ней-

Нравствени измерения притежава и поведението на преяждащия пълен човек, който винаги, когато си позволи по-обилно хранене, си казва, че това е за последен път, но вътрешно изпитва и срам, и яд, и остро недоволство от себе си, от слабата си воля, а тези нравствено-психични преживявания се отразяват и във взаимоотношенията му.

Подготовката и консумирането на храната са средство за общуване, утвърждават ценности и норми, свързани с общуването, като от своя страна зависят от тези ценности и норми. В традиционното партиархално семейство всички се хранят заедно, като пръв започва най-възрастният и целият процес изразява най-характерни отлики на родово-патриархалната нравственост. Напротив, относителната егалитарност в съвременното семейство, ангажираността на отделните му членове на различни места и по различно време на денонощието, относителната му нестабилност намират израз и в това, че храненето много по-рядко става едновременно семеен акт, повод за редовно общуване в семейството.

По анализа на общуването в процеса на храненето можем да получим представа за това, как се изменят изобщо неформалните взаимовръзки между хората, техните качества, ценностни ориентации. Общите трапези — курбани, поноси, задушници — в традиционните патриархални общества са показател на интензивни взаимовръзки в рамките на рода, селото, съседската общност. Общата трапеза поддържа и утвърждава тези взаимовръзки. Когато факторите, свързани с развитието на капитализма и урбанизацията, ерозират някогашните отношения, кръгът на включваните в обща трапеза лица и традиционният

ната душа е шекер и любимият чисто и просто иска да „изруча“ всички тези прелести. . .

. . . На езика на читателите, които добиват своите *схващания за морала* от историята на етичните системи, вече отдавна стои въпросът

— За бога, каква нравственост търсите вие в думите на дядо Първан? Къде са тук понятията за „висше благо“, за „нравствен идеал“, за „дълг“, за „нравствени норми“? Не виждате ли, че той говори само за общ труд, за общо ядене, за взаимопомощ и веселие, за доволство от хората и живота' *Нима трудът и еастрономията са нравственост?* . . .

. . . Когато чорбаджи Марко от „Под игото“ вижда Кралича, сина на своя приятел, народния герой и революционния мъченик, той не му държи приветствена реч от рода на днешните:

— Ти си велик син на племето ни, ти записа името си в историята; ти влезе приживе в пантеона на безсмъртните. . . Той му казва:

— Седни, гладен ли си?

Но с това „гладен ли си?“, произнесено с цялата си развълнувана душа той го скътва в нравствена атмосфера, която свързва баща и син, брат с брата, приятел с приятеля“ (Хаджийски, И. Оптимистична теория за нашия народ С, 1966, с 114, 103, 115). Гастрономическата сфера се оказва централна за проявленията на нравствените отношения у патриархалния българин до новото време — възможен основен обект на етическо изследване на неговата история на морала.

тип общи трапези с характерната за тях трапезна култура на личността се стеснява и заличава. Поведението в храненето започва да отразява новите условия на живот, ценностните ориентации на съвременния човек. Увлечен в бързия ритъм на урбанистичните отношения, този човек „няма време“ — той не може да си позволи разкоша да предвиди в бюджета на времето си отделяните от неговите деди часове за приемане на гости или за общуване „на маса“ с приятели и съседи, с нескончаеми разговори, речи и тостове, които са изглеждали източник и на здраве, и на задължения. Новият тип общи трапези, заменящи традиционните курбани, поноси, задушници и пр. — банкетите, пиршествата, коктейлите, се *формализират*, извършват се много често от името на определена институция — предприятие, ведомство, масово-политическа организация, и много често са място на отношения, на контакти, имащи съвсем делови контекст.

Проявява се тенденция на десемантизация на храненето от традиционните му нравствени значения, намаляване на символната му натовареност. За това допринасят две важни обстоятелства: човек често пъти няма достатъчно време, храни се набързо, при това нерядко сам или установявайки случайни контакти с други хора. Развитието на столовото хранене, на различни обществени бюфети и закусвални индустриализира процеса на хранене и намалява индивидуалните измерения в него. Днешният индустриален работник отива в стола, поглеждайки нетърпеливо в часовника поради кратката обедна почивка с нагласата често пъти, че трябва да се реализира почти механически една физиологична необходимост.

В съвременните развити общества задоволяването на потребността от храна не е проблематично. Това съществено намалява ценността на храната и храненето като фактори в човешкото поведение. Те отиват на второ място, заемат сравнително ниско място сред ръководещите поведението на човека фактори.

3. „Гладни“ и „сити“ култури

Наред с естествените потребности на организма от определено количество и състав на храната (биологично рационални норми на хранене), с развитието на начина на проявление на потребността от хранене, което намира специфичен израз в определен динамичен хранителен стереотип, вкус, оценъчни критерии, влечения, желания, както и с взаимодействируващи си с тях ценностнонормативни регулатори и значения, отнасящи се до храната и храненето, фактор в гастрономическото поведение на личността са и обективните възможности да се произведат и разпределят съответни хранителни продукти. Именно тези обективни възможности оказват от своя страна въздействие и вър-

ху останалите фактори и особено върху проявленията на гастрономичната потребност и ценностно-нормативните регулатори на една или друга социална група.

Обективните възможности да се произведат, разпределят, консумират определени храни имат природен и социално-икономически характер. Природен, защото, всеки географски район е благоприятен за строго определени растения, животински видове; социално-икономически, доколкото развитието на производство на хранителни продукти зависи от развитието на производителните сили, а разпределението и консумацията им — от съответните социални отношения. Това от своя страна дава отражение върху цялостния начин на живот.

Като оставим настрана конкретното социално разпределение на хранителни продукти и вземем предвид преди всичко производството и възможностите за консумация на по-голямата част от населението, бихме могли да разграничим два типа култури, които ще наречем условно, имайки предвид степента на абстрактност на такова деление, съответно „*гладни култури*“ и „*сити култури*“. Те се различават по своя начин на живот, ценности, норми и идеали за хранене, на гастрономическо поведение на хората.

При „*гладните култури*“ по голямата част от населението най-малкото през определени периоди на годината не си дояжда или гладува. При неурожайни години настъпва и масов глад. Когато годината е „добра“, трапезата най-често е изключително бедна по своя асортимент*. Такова е било състоянието в така наречените сега „развити страни“ до XVII—XVIII век. И до днес в голяма част от страните на третия свят хората масово гладуват, милиони умират от глад. Основанието те да бъдат характеризирани като „гладни култури“ се състои в това, че недоимъкът дава отражение върху целия начин на живот и поведение на хората в обществото, върху характера на ценностите и нормите на хранене, цялостната йерархия от ценности, върху най-основните стремежи и идеалите за по-съвършено общество и физически еталонна личност.

Изследванията на историческата демография например разкриват незадоволеността на основните физиологични потребности на личността — независимо от мястото ѝ в социалната йерархия — почти през цялото средновековие. Месо, мляко обикновеният човек яде изключително рядко. Захарта, чайт, кафето, канелата са нечуван разкош и започват да влизат в употреба едва от края на XVII век с усвояването на колонии-те¹. Става дума за продукти, имащи особено важно значение

* Ето едно описание на менюто на българина от края на миналия век- „А какво беше това меню? Обикновено едно единствено ядене Днешният гастроним е свикнал със супа, ордьовър, с второ, трето ядене, с десерт .. Някогашният софиянец беше чужд на такава пищност на своята софра.

за развитие на вкусовия анализатор, играещи ролята на вкусов еталон в гастрономическата култура на съвременния човек. Друга особеност на храненето е отсъствието на твърдо разпределение в приемането на храната. Недождането и гладът се сменят с пиршества и преяждания — съвсем редки у бедните и по-чести при богатите. Ежедневен спътник на човека, гладът му дава сравнително краткотрайни почивки. Това мятане на човешкото поведение между постоянното недождане и краткотрайните пиршества с преяждания намира израз в съответната светогледно-нравствена обосновка. Възникват два различни типа такива обосновки. Единият от тях е *християнският аскетизъм* с неговото пренебрежение към органичните потребности на тялото. Това е светоразбиране на гладния човек, който се примирява с това състояние, със съществуващото и го превръща дори в еталон, в нещо, което трябва да бъде. Образът на „идеалния човек“ при него придобива безплътен вид. Нормативни изисквания на аскетизма стават ограничаването на нуждите на „плътта“, освобождаването от стремежа към ядене, пиене, удобства, разкоша. Този гастрономически аскетизъм, фаворизиращ съществуващото състояние на глад или недохранване, е характерен в по-ново време и за пуританизма. В традиционните ритуално-обредни системи той се възпроизвежда чрез продължителни постения, особено в периодите, когато натрупаните преди това запаси са изчерпани. Самоограничавашата „протестантска етика“ от първоначалните етапи на развитието на капитализма също носи в себе си подобни нагласи. На първо място между своите станали класически за „духа на капитализма“ 13 добродетели Б. Франклин поставя *въздържанието*, което конкретизира по следния начин „Не яж до затъпяване, пий, но не преливай.“ На тази основа според него могат да се формират всички останали добродетели².

Противоположният тип поведение и светогледно-нравствена обосновка, характерна за „гладните култури“, е своеобразният *гастрономически максимализъм*, издигането в култ на храната и гастрономическите удоволствия, достъпни през кратките празнични периоди на преяждания, оргии, веселия. Тези жизнено-нравствени възприятия си имат своя физически еталон на индивид. Физически едрият и пълен човек е израз на богатство и благополучие. Такъв тип поведение, превърнат в „ежедневна философия“, се описва от Бахтин, който анализира пиршестве-

Пред него се сервираше или само чорбичка, или само някаква яхнийка. Най-често яденето беше кисело мляко или парче сирене с чушчица и чеснов лук. Ако е кисело мляко, нищо друго не се ядеше. Ошафтът също представляваше един вид ястие, което се консумираше с хляб. Хлябът всъщност беше основата на всяко ядене. . . Трънчаните — дърводелци и зидари, които бяха всеизвестни строители на столицата, почти всеки ден се хранеха с глава лук и хляб“ (Костенцева, Р. Моят роден град София. С., 1979, с. 89).

ните образи у Рабле. Това са фигури на лапането, пиенето поглъщането, изпълнени с хиперболизъм и тържествено-весел тон, начин на живот, за чието описание основно значение имат метафори и епитети, взети от сферата на храненето. Яденето, поглъщането стават център на всяко действие. В своите глобални светогледни измерения като „жизнена философия“ пиршеството, храненето се превръщат в празнична победа на живота над смъртта*.

Гастрономическият максимализъм на „гладните култури“ се различава от ситото доволство на заможния буржоа, за който битовата лакомия е всекидневен являние, а гастрономическата консумация е преди всичко индивидуален акт, а не изпълнено със социални значения трапезно поведение. Гастрономическият максимализъм е светогледът на гладния човек, който не иска да се примири със своето състояние. За него пиршеството не е индивидуален акт на удовлетворяване на организична необходимост, а празнично издигане над обичайното състояние, при което цялата действителност се пречупва през призмата на неговите мечти и желания и запълва с весело-тържествени измерения. Това е поведението, което отхвърля наличната действителност и търси нейния антипод.

В „ситите култури“, при които съществуват големи възможности за набавяне на значителни количества храна и гладът е непознато явление, гастрономическото поведение на човека е зависимо от специфични фактори и ценностното отношение към храната и храненето се променя тотално. Такова е положението на по-голямата част от населението в така нар. „развита страни“. Научно-техническият прогрес и новите форми на организация дадоха възможност за рязко увеличаване на продуктите на селското стопанство. Хранителни продукти, които са били по-рано рядкост, сега стават всекидневие.

Производството и потреблението на продукти струват много по-малко усилия на човека, изискват по-малко време. Затова и те не заемат вече толкова голямо място в неговия живот и световъзприятият, разтоварват се от редица ценностни значения. Развитието на науката, художествената култура, образованието, разделението на труда водят до ускорено развитие на различните духовни потребности. Това, което по-рано е заемало от-

* „... Пиршествените образи в народно празничната традиция (и у Рабле) рязко се различават от образите на частнобитовото ядене, на битовата лакомия и пиянство в раннобуржоазната литература. Вторите са израз на наличната възможност и ситост на индивидуално егоистичния човек, израз на индивидуалната *наслада*, а не на общонародното *тържество*. Те са откъснати от трудовия процес и борбата, те са отчуждени от народния площад и са затворени в рамките на дома и стаята („домашно изобилие“), това не е всеобщ пир, в който участвуват всички, а домашен гуляй (Бахтин, М. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на средновековието и Ренесанса С, 1978, с 327—328).

носително висока стойност в ценностните му ориентации, сега отива на по-задан план. Представителят на „гладната култура“ се отнася благоговейно към храната, защото му струва много труд и често липсва. Поверия, сентенции и обичаи утвърждават това отношение. Днес обаче тонове хляб се изхвърлят като отпадъци и това не прави голямо впечатление. Умението да се готви не се включва вече в родителските възпитателни традиции. За падането на ценността на храната в индивидуалните възприятия допринася и здравната просвета, заплашваща непрекъснато с преяждането като една от „болестите на цивилизацията“.

Възниква нов еталон на физическо съвършенство, утвърждаващ атлетичната, но слаба фигура. Спадането на ценността на храненето, на удовлетворяването на първичните потребности за сметка на появата и развитието на множество нови потребности понякога може да не се съпровожда със съответната промяна на поведението. При много бързите, едва ли не внезапни промени в тази област продължава да действа инерцията па характерното за „гладните култури“ поведение. Привичката за пиршествено поведение като нещо празнично и необичайно може да се превърне в ежедневен битов хедонизъм на пресищания се и угаждащ си човек. При това положение, ако по-рано човешкият организъм се е приспособявал към недостига на храни, сега възниква необходимост той да се приспособява към прекаленото хранене. А на сегашните празници често пъти приготвеното, закупеното, изяденото по трапези и веселби превишава неколkokратно и размерите на ежедневното битово преяждане. Преяждането става най-безобидният и масов хедонизъм.

В „ситите култури“ човек често пъти се сблъсква с остър конфликт. От една страна, ценностнонормативните регулатори на обществото и ценностните ориентации на индивида утвърждават относително ниска ценност на храненето и храните сред останалите индивидуални ценности. От друга страна, в своето поведение човек се държи по точно противоположен начин, всеки ден консумира така, както неговите деди са консумирали само в празнични дни. Конфликтът е между ценностни ориентации и гастрономическо поведение. Този конфликт непрекъснато присъства и в оценките и самооценките на личността, в отношението ѝ към другите, в тавана на амбициите ѝ, в някои интимни измерения на човешкото „аз“.

Конфликтът между гастрономически ценности и гастрономическо поведение на човека на настоящия етап явно се нуждае от съответно социално регулиране и от целенасочени мерки за преодоляването му.

Промяната в това отношение би трябвало да дойде, първо, от промени в асортимента на хранително-вкусовата промишленост и заведенията на обществено хранене, пускащи сега в

огромни количества сладкарски и тестени продукти с висока калорийност, като в същото време витамините, микроелементите и други необходими вещества в тях са съвсем малко. Така „индустрията на храненето“ не подтиква достатъчно към спазването на биологично рационални норми на хранене. Утвърждаването на потребление, съответстващо на тези норми, е още по-необходимо, като се има предвид, че при съвременния начин на живот се променят и естествените потребности на човека от определени хранителни вещества и енергетични ресурси. Научно-техническият прогрес снижава равнището на полезния ефект на доставяната чрез храната енергия. Това трябва да намери отражение и в развитието на хранителната промишленост и рационалното хранене на населението.

За промяната на реалното поведение при удовлетворяване на потребността от хранене от значение е и възпитателната дейност в тази сфера, по-нататъшната активна здравна просвета, възпитанието на потребности от физическа култура и спорт. От тази гледна точка може да се постави въпросът за *гастрономическото възпитание* на личността, така както се поставя въпросът за сексуалното възпитание. Органичните потребности на човека имат характера на биосоциални потребности и следва да бъдат формирани и развивани в съответствие с определени социални норми и ценности.

Възпитателният заряд на гастрономическата сфера би могъл да се използва при формирането на цялостното поведение на личността. Високата символна натовареност на храната в празнично-обредната система може да я превърне в средство за пренасяне на нравствени значения, за регулиране на поведението в най-различни ситуации. За всеки празник в нашата традиция се предвижда различна храна. Това индивидуализира празника и носените от него значения дори гастрономически — чрез вкуса, миризмата, външния вид на определена храна: Великден предизвиква асоциации с козунак и червени яйца; Гергьовден с печено агне; Заговезни — с халва и т. н. В случая дадено идейно значение получава и определена физиологична проекция, възприема се чрез всички анализатори, става едва ли не неразделна част от организма на човека. Религията е превръщала своята система в личностен, в интимен свят, интегрирала е тази система дори с органичните потребности на индивида, надстройвайки се над тях. Съществена задача на нашата идейно-възпитателна дейност, на съвременните механизми за нравствено формиране на човека е използването и на подобни средства. Нравствената и идеологическата семантизация на храните и храненето не само ще утвърди съвременната празнична система, тя дава съществени възможности и в нравственото формиране на личността.

ТРЕТА ЧАСТ

НАПРАВЛЕНИЯ НА БИОЕТИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

В собствено етическите изследвания обикновено се разграничават три равнища на научно познание: обща теория на етиката, приложна етика и дескриптивна етика. Общотеоретичното етическо познание има за предмет на изследване специфичната същност и социалните функции, структурата и закономерностите на развитие и функциониране на социалната система като единство на нравствено съзнание и нравствено поведение. Теоретико-приложното етическо познание има за предмет на своето изследване възможностите, механизмите и средствата за целенасочено изменение на съществуващия морал. Емпирико-дескриптивното познание има за свой предмет емпиричното обосноваване на общата и приложната теория на етиката. В рамките на приложната етика се разграничават професионалната етика, служебната етика, етиката на семейството и бита, педагогическата етика. От своя страна съвременното биологично познание днес се дели на десетки отделни дисциплини, всяка от които може да има различни равнища на изследване.

Възниква въпросът, каква би трябвало да бъде вътрешната структура на биоетическото познание? То ще притежава общотеоретичното и теоретико-приложното равнище, характерни за научното познание изобщо. За някои от общотеоретичните проблеми на биоетиката стана дума досега. Каква би трябвало да бъде структурата на едно по-ниско равнище на изследване? Завършени отговори на този въпрос надали могат да бъдат дадени. Безспорно е, че разграничението би трябвало да се прави по линията на определени типове биосоциални ценностнонормативни комплекси, които се характеризират с относителна самостоятелност при ценностната регулация на биологичното. Разграничението на тези комплекси не може да стане на базата на някаква чисто биологична класификация, защото различни са степените и възможностите за социално ценностно въздействие върху биологичното. Затова и собствено биологичните деления не съответствуват на относително обособени ценностнонормативни комплекси. Разграничението на тези комплекси не може да стане и по „чисто“ социални критерии, защото става дума за социално регулиране, но предмет на такова регулиране е биологичното.

Имайки предвид реално значимите биосоциални ценности и норми, ще използваме два типа критерии за тяхното разграни-

чаване — единият е различието между развитие и функциониране, другият е разграничението между взаимовръзката социално-биологично на равнището на отделния индивид и на равнището на обществото като цяло.

От гледна точка на различието в развитието на биологичното в индивидуален и общественно-исторически план, във филогенезиса и онтогенезиса, като се имат предвид моралните явления, свързани с това развитие, можем да говорим за *еволюционна етика* и *възрастова етика*. Имайки предвид моралните проблеми на функционирането на биологичното в обществото, можем да разграничим *медицинска етика*, отнасяща се към функционирането на биологичното главно през призмата на категориите здраве—болест; *демографска етика*, отнасяща се към функционирането на биологичното през призмата на категориите живот—смърт (производство на живота, смъртност и баланса помежду им); *екологична етика*, отнасяща се към функционирането на биологичното през призмата на отношението човек — природа. Тук е и проблемът за *моралните аспекти на биотехнологиите*, свързан със съвременните целенасочени и промишлено-индустриални способности за въздействие върху биологичното. Разбира се, тези разграничения са относителни, както и границите и деленията между критериите, на основата на които те са направени. Както делението на функциониране и развитие, така и на общественно и индивидуално равнище са в редица отношения методологична абстракция. Получените чрез тях отделни направления са *именно направления*, а не *някакви самостоятелни етики*. В рамките на настоящата работа ще очертаем само някои техни основни аспекти.

Възможно е да възникне възражението дали е оправдано в рамките на биоетиката да съществуват като направления толкова много отделни етики. Тук например опираме до въпроса за общото, особеното и специфичното в контекста на проблемите, създавани от научното познание. В случая не става дума за някаква плурализация на биоетическото познание, а за определени направления на взаимоотношения между биологично и социално, които имат етически измерения.

Възможни са и въпроси от рода на този, дали посочените направления на биоетически изследвания са всички възможни. Не може ли например сред тях да се постави и „полова етика“. Доколкото половата етика, половите роли, половите взаимоотношения са свързани с фундаментални биосоциални характеристики на човека, които подлежат и на нравствена регулация. Така е, но в случая някои от най-важните проблеми на нравствената регулация на половите взаимоотношения бяха поставени в раздела на органичните потребности. Иначе надали може с лека ръка да се каже, че определена класификация е изчерпателна за което и да е направление на научно изследване.

ЕВОЛЮЦИОННА ЕТИКА

Традиционно еволюционната етика се схваща като етическо направление, изясняващо произхода, природата и предпазването на нравствеността през призмата на биологичния еволюционизъм. Развитието на морала се разбира като неотделимо от еволюцията на живота. Тук ще се опитаме да вложим ново съдържание в това понятие, като го свържем с историческия процес на развитие на определени взаимоотношения между биологичното и онези елементи на обществената нравственост, които регулират отношението на индивида към това биологично. Нека да кажем в началото няколко думи за традиционно разбраната еволюционна етика.

1. Еволюционна етика и антропосоциогенеза

Еволюционната етика изминава два етапа. Първият от тях е свързан с влиянието на Дарвиновата теория за еволюцията през втората половина на XIX век. Моралът се схваща като един от еволюционните механизми, създавани от живите същества за по-доброто им приспособяване към съществуващите условия, за индивидуално и групово оцеляване. Формират се две противоположни от ценностна гледна точка направления на свързване на морала с биологичната еволюция — моралистично и аморалистично. Най-ярки представители на *моралистичното* направление са П. Кропоткин и К. Кауцки. Те считат, че основните човешки добродетели, като честност, солидарност, доброжелателство и взаимопомощ, са резултат на еволюцията и благодарение на тях съответните групи от индивиди са устояли в борбата за съществуване. Участвайки в борбата за съществуване, първобитните общности се различават, макар и незначително, помежду си по степента на своята нравственост. По-голяма възможност за просъществуване и предаване на своята нравственост притежават групите с по-голяма вътрешна сплотеност и развита взаимопомощ. Така благодарение на естествения отбор от поколение на поколение се засилват и успяват да оцелеят онези групи от индивиди, които имат по-развита нравственост. Еволюцията наказва неморалните с поражение в борбата за съществуване. Така усъвършенстването на морала е еволюционна необходимост.

Противоположна е позицията на *аморалистите* в еволюционната етика, чийто най-ярък представител е Хърбърт Спенсър. Според него именно защото законът за борбата за съществуване изисква оцеляване на по-силния и загиване на по-слабия, помощта към по-слабите, безкористното отношение към тях не може да бъде морално. Затова той се обявява против социалните помощи, които дава държавата на нуждаещите се — та-

ка се запазват индивиди с по-малка ценност, по-слаби и се противоречи на еволюцията. По същата причина Спенсър се бори срещу даването на политически права на жените, защото смята, че с техния майчин инстинкт те ще бъдат склонни да дават помощ в борбата за съществуване на слабите и еволюционно непригодни човешки индивиди¹.

Основната слабост и на моралистите, и на аморалистите е, че не отчитат качествените различия на закономерностите в живата природа и обществото. Друга такава слабост е, че не се отчита многофункционалната роля на морала, че той може да благоприятства съществуването на определени групи и индивиди, но в редица случаи като че ли действа в точно противоположна посока. Именно затова и изводите на моралистите и аморалистите се опират на Дарвиновата еволюционна теория, но имат противоположен характер, защото вземат предвид различни факти. Затова и еволюционната етика, която завоюва популярност през втората половина на миналия и началото на нашия век, беше впоследствие изтикана встрани от останалите етически учения.

В наши дни откритията в биологията, както и допълването на Дарвиновото учение с изследванията на генетиката, появата на синтетичната теория на еволюцията отново подхраниха съвременни еволюционни разбирания за етиката. В тях има стремеж да се избегне вулгарното биологизаторство, отхвърлят се идеите за принципното тъждество между биологичната и социалната еволюция. Така е например в работите на Дж. Хъксли, К. Уодингтън, Тейар дьо Шарден. Съвременната етология, изучаваща поведението на различните животински видове, дава също немалко поводи за разгръщането на еволюционистични възгледи в етиката. Според Волфанг Виклер съвременните данни позволяват етиката да бъде заменена с етологията. Етологията ни дава реалните морални основи на човешкото поведение, „биологията на десетте божии заповеди“². Подобни крайности отразяват в определен смисъл биологизаторските умонастроения, характерни за буржоазното идеологическо мислене изобщо. Неслучайно Виклер се опитва да докаже, че собственическият инстинкт е нещо, което човек наследява още от своите животински прадеди.

В по-внимателна форма през последните години редица съветски изследователи се опитват да обосноват определени биологични качества у животните като една първоначална предпоставка, върху която по-нататък се развива човешкото поведение³. „Системата от биологични норми па поведение — отбелязва Т. Д. Тополина — играе ролята на биологичен аналог, предшественик и предпоставка за нравствеността като специфична социална форма на регулация. Нравствеността възниква и се развива от системата на биологични норми на поведение под влияние на възникващия процес на трудова дейност“⁴

Етологичните данни са твърде разнородни и противоречиви, за да бъде обоснована някаква биологична еволюционна предпоставеност на човешката нравственост. Както в резултат на онаследени качества, така и с относителното придобиване на някакъв опит живеещите групов, съвместен живот животински индивиди проявяват цял ред реакции, в които основното е запазването на вида, а не на отделния индивид. Тези „алтруистичноподобни“ действия благоприятствуват оцеляването на групата, но в тях липсва съзнателността на нравственото поведение, която е характерна за човека. В същото време етологията ни поднася и противоположния тип реакции, свързани със запазването на отделния индивид. При животните тези различни реакции са свързани със строго определени ситуации, действуват като повече или по-малко еднозначно програмирани за повтарящ се случай схеми на поведение. За разлика от тях човешкото поведение, в което също могат да се открият противоположни действия — насочени към удовлетворяване на потребности на индивида и такива, които се извършват в името на социалната група, — не е строго програмирано. В едни или други ситуации отделните индивиди може да действуват съвсем различно от нравствена и операционална гледна точка. Този факт е особено важен. У човека можем да открием най-различни с оглед индивидуалната им и обществена ценност форми на поведение. Нито една от тях не е еднозначно детерминирана за всички индивиди и за сходни ситуации.

Не трябва да се отива обаче в социологизаторска крайност и да се отхвърля всякаква връзка между развитието на човешката нравственост в антропосоциогенезиса и нравствено-подобните, насочени към запазването на вида действия на нашите животински предшественици. Определени форми на групов живот и поведение, взаимната търпимост между възрастните индивиди и отсъствието на ревност са били съществена предпоставка за съвместна трудова дейност и постепенното превръщане на животното в човек. Утвърждаването на обществени отношения в първобитното стадо е предизвикало потребността от развитие и усилване на онези свойства на нервната система и поведението, които най-добре биха адаптирали индивида към социалните норми. Тези свойства на нервната система и поведението са били важен предмет на естествен отбор и мощен фактор на еволюцията. Постепенно се е формирало човешки биологичното с неговите особености, които са били адекватни на нормите на поведение на първичните човешки колективи. Най-съществен фактор в това отношение са задръжните процеси на нервната система, подвижността на нервните процеси, съотношението между възбудни и задръжни процеси. Във всички случаи обаче става дума за развитие на психофизиологични предпоставки, без които не са възможни нравствени действия,

а не на определени нравствени качества сами по себе си. В резултат на естествения отбор по време на антропосоциогенезиса отпадат евентуалните биологични предпоставки, които могат да се окажат съществено препятствие за нравствени действия

Стадните чувства, инстинктивните форми на сътрудничество в първобитната група са благоприятна предпоставка за очовечаването, за развитието на първобитната система от табута за разгръщане на сътрудничеството в трудовия процес*. С развитието на човека обаче тяхното значение все повече отслабва и в поведението на човека се проявява действието на очовеченото, промененото от обществото биологично. В процеса на антропосоциогенезиса рязко се изменя самото биологично — анатомичната конструкция на човека, неговият нервно-мозъчен апарат. По този начин наследствеността на човека е все повече очовеченото в процеса на антропосоциогенезиса биологично. И висшите животни могат да бъдат обучавани на определени форми на поведение, да се формират у тях определени условни рефлексии. Очовеченото биологично създава предпоставка обаче за едно в определен смисъл безкрайно по своите степени на свобода поведение. Природата оставя свобода на действие на човека от морална гледна точка. Неговите нравствени действия зависят от повторното — в онтогенезиса, в индивидуалното развитие на отделния индивид очовечаване на човешката природа. Друг е въпросът, разбира се, че в зависимост от различията в хормоналните и неврофизиологичните предпоставки един индивид може да овладява по-леко определени форми на човешко поведение в сравнение с друг. Но и тук не можем да говорим за еднозначна биологична детерминация, защото в крайна сметка поведението ще бъде проява на формираната в резултат на разнообразие от фактори личност, при което самите първоначални предпоставки може да се окажат променени, „очовечени“. Освен това липсата на еднозначна детерминация е свързана и с факта, че това са вариации в рамките на вида човек, а не някакво общо за целия вид непрекъснато действащо начало. Всичко това дава възможност за многовариантност на човешките действия, позволява на индивида да *избира* различни алтернативи на своето поведение. Тази възможност на индивида да избира е съществена и необходима предпоставка на нравствеността. Той може да избере, но може и да се откаже от определени действия. Именно затова той за разлика от животното е свободен от своята наследственост.

* „... Нашите маймунски прадеди са били обществени животни, и очевидно невъзможно е човекът, най-общественото от всички животни, да бъде изведен от някой необществен близък праядо“ (Маркс, Енгелс, Съч. Т. 20, с. 478)

2. Биосоциални култури и развитие на биосоциалните нормативноценностни системи

Еволюционната етика е възможна, като се имат предвид две основни предпоставки. Първата от тях е, че с развитието на обществото претърпява определени промени биологичното у човека, променят се и формите на взаимодействие между обществото и природата⁵. Втората предпоставка е, че съответна еволюция претърпяват и определени елементи на морала, свързани с ценностнонормативната регулация на социалното функциониране на биологичното. Спецификата на биосоциалните норми и ценности определя в редица отношения съответна историческа форма на социално въздействие върху биологичното, като от своя страна самите норми и ценности се формират в резултат на общите усилия на жизнедейност на човека и поспециално спецификата на производствените отношения, на социалните отношения изобщо, на степента на развитие на производителните сили на обществото.

С историческите изменения на социалното се изменя и историческата феноменология на биологичното у човека. Всяка съвкупност от обществени отношения е свързана с някаква система на организация и функциониране на биологичния живот на човека. Връзката между биологично и социално у човека се реализира като исторически процес на развитието на неговата природа. Биологичното във все по-висока степен се вълчва в процесите на социално движение, разгръща съществуващите в него възможности.

Характерът на дейността и отношенията на хората в различните исторически периоди влияят върху развитието на човешката сетивност. Различни са изискванията към физическите характеристики (ловкост, сила, издръжливост, физическа структура), различни са социалните въздействия и главно производствената дейност, които ги формират. Исторически се променя човешката патология и отношението към външния органичен свят. Променят се в една или друга степен и въздействията върху нервнофизиологичните характеристики, условията за тяхното развитие и формиране като характеристики на определен социалноисторически тип личност.

Съществуващите в обществото форми за социално усвояване на биологичното характеризират неговата биосоциална култура. *Биосоциалната култура е определена сфера от наличната обществена култура, отнасяща се до това, доколко дълбоко и разностранно обществото е включило биологичната природа на човека в социално значимо функциониране.* Тя е система от материални и духовни средства за социално възпроизводство на биологичното, за удовлетворяване и развитие на органичните потребности на човека. От биоетическа гледна точка биосоциалната култура може да се разглежда през призмата на

определено единство между биосоциално съществуващо и биосоциално дължимо. Проследяването именно на това единство на изискуемото от биосоциалните ценности и норми функциониране и развитие на биологичното и неговото функциониране и развитие като нещо съществуващо е една основна задача на еволюционната етика като направление на биоетическо изследване.

Критериите за разграничаване на основните типове биосоциални култури са свързани с диференциацията на най-общите етапи на развитие на човешкото общество. Вземайки такъв основен критерий като характера на социалните отношения, Маркс прави известното си разграничение на три най-основни периода в развитието на човечеството — период на отношения на лична зависимост, обхващащ добуржоазните общества период на отношения на вещна зависимост, характерен за развитието на буржоазните общества; период на развитие на свободната индивидуалност, който той отнася към бъдещото комунистическо общество. Всеки от тях се характеризира с действието на някои съществени фактори, определящи най-значимите особености на биосоциалните ценности и норми, на биосоциалната култура на обществото.

В добуржоазните общества социалните отношения се проявяват непосредствено преди всичко като лични взаимовръзки, лична зависимост между хората. Личната зависимост се отнася до най-важните, основните отношения в тези общества, те характеризират специфичния тип социалност, чрез която се усвоява и сменя биологичното. Личната зависимост създава предпоставки цялото разнообразие на социалните отношения да се сведе до отношения между конкретни лица, да се възприема като устойчива характеристика на тези лица, неотделима от тях, като нещо различно и независимо. За това допринася и устойчивостта на тези отношения на зависимост, предавани по наследство. Така социалните отношения функционират като обособени наследствени характеристики, природа на отделните индивиди, нещо неотделимо от техния организъм, тяло, телесност, „естествено състояние". Свойството роб или феодален собственик е така „естествено" и онаследявано, както и всички останали свойства на индивида. То не се придобива, защото не функционира като нещо отделено и независимо от индивида. Изглежда свързано с него като цвета на очите или брадата. В този смисъл термини като „синя кръв" не са просто метафора, а реално възприятие на индивида в условията на отношения на лична зависимост. Това създава доминираща тенденция най-характерното за човека да се схваща като природно, да се интерпретира като природно, социалните му свойства да се анализират като немного различни от природните, от „естествените", да се търси съответствие на тези свойства от ценностна гледна точка с природното. Този стил на мисле-

не ще накара Аристотел да схване робската зависимост като естествена, неотделима от роба, и на тази основа да изключи „говорящите оръдия“ от човешкото общество.

Това господство на природното като схема на интерпретации на човека и реално функциониране на определени биосоциални ценности и норми е свързано с факта, че на първоначалните етапи от развитието на човешката история мащабите на социално въздействие върху биологичното са относително по-слаби в сравнение с по-следващите етапи на разрастващи се и усложняващи социални връзки.

Максимална степен на господство на природното откриваме в родовото общество. Там една голяма част от социалните отношения и социалните деления почиват на разграниченията съобразно определени биологични характеристики — кръвно-родствено отношение, пол, възраст, телесна сила. При това положение „възниква едно естествено разделение на труда въз основа на разликите по пол и възраст, т. е. на чисто физиологична основа“⁶. Различията в естествените условия, в „чисто“ природните характеристики диктуват различията и в човешките отношения. Тези отношения се проявяват чрез пола, възрастта, физическата сила и издръжливост и биват закрепвани нормативно чрез система от табута. Именно те реализират функциите на биосоциалния ценностно-нормативен комплекс. Обществено организираната чрез него форма на функциониране на биологичното е във висока степен свързана с това биологично. Ценностите и нормите изразяват, от една страна, необходимостта да се запази възникналата общност, а, от друга — това запазване е нужно само за да осигури съществуването на индивидите като обществени същества. Това намира израз в такива най-първи биосоциални табута като забраните на канибализма и убийството на хора от своя род или племе. Табуто пречатства определени склонности, организира функционирането по съответен начин и на групата, и на биологичното, поставя началото на социално регулиране на това биологично, на неговото нормиране.

Кои са най-съществените особености на първобитната биосоциална култура? *Първо*. Социалните взаимовръзки в нея не просто са персонифицирани. Те се реализират чрез определени телеснобиологични качества. Социалното се представя чрез тях, маскира се от тях. *Второ*. Биосоциалните ценности и норми заемат особено значимо място в цялостния ценностно-нормативен комплекс. Табутата, свързани с разпределението на храната и удовлетворяването на потребността от храна, с половете взаимовръзки, опазването на живота, полово-възрастовата диференциация, играят изключително важна роля в живота на общността. *Трето*. Дължимото е почти неотделимо от съществуващото. Така както социалните качества изглеждат неотделими от характеристиките на организма, така и социално изис-

куемото функционира като нещо естествено, разбиращо се от само себе си, като всички естествени процеси. Почти не се чувства разделението между влеченията на „естествената природа“ на отделния индивид и изискванията на нормативната система*. Социално регулиращото въздействие встъпва като естествена необходимост.

Цял ред фактори обуславят доминирането на „естественото“, на природното и в античните и средновековните общества. Маркс отбелязва, че в робското и крепостническото отношение „част от обществото третира другата част просто като *неорганично* и *природно* условие на своето собствено производство. . . в редицата на другите природни същества наред с добитъка или като придатък на земята”⁷. До новото време характерът на обществените отношения налага възприятия на социалното във вид на природно, на естествено отношение. Естественото, природното у човека се възприема като тяло, защото това е сетивната, физическата форма на проява на човешкия организъм. Телесността е модел на възприемане и усвояване на действителността. Както изтъква А. Ф. Лосев, отпечатъкът на непосредствена телесност присъствува дори когато древните гърци поставят най-висши, като че ли имащи духовен характер проблеми⁸.

В средновековното съзнание единството на биологично и социално се отразява чрез представата за плътта. А доколкото самата плът се схваща като телесната природа и нейните изяви, то социалното, както в античността и в първобитното съзнание, остава скрито зад тази телесна природа, репрезентирана се от нея. Дори самият бог се възприема чрез телесно-плътската му външност и страдания, същото се отнася и до цялото божествено обкръжение.

Биосоциалните ценности и норми в средновековното християнско съзнание функционират на две равнища. *Първото*, „висшето“ равнище е ограничаващата удовлетворението на органичните потребности християнска етика. *Второто* равнище е предполагаемият от тази етика плътски свят, в който човек се отдава без ограничения на изкушенията, удоволствията, изискванията на своето тяло. Ако на първото равнище християнски дължимото е противопоставено на плътски (биосоциално) съществуващото, то на второто равнище едното и другото са неотделими. Тези две равнища на биосоциалните ценности в определен смисъл се реализират функционално спрямо поведението на различни социални слоеве. Аскетизмът, безбрачие-

* Когато изследователят на първобитните африкански култури И. Бьоре задава на един старец бушмен въпроса „А как постъпвате, ако някой не иска да събира плодове или да участва в лова?“, последният свива в недоумение рамене и отговаря: „Такова нещо не се е случвало“ (Вж: Проблема потребностей в этике и эстетике. Л., 1976, с. 53–54).

то, плътското ограничаване и самобичуване функционират преди всичко сред многобройното духовенство, докато „мирското“, „суетното“ единство на дължимо и съществуващо е в по-висока степен свързано със светския свят на феодалите и крепостните селяни.

Това разграничение, разбира се, е относително. Специалните изследвания на начина на живот, поведението, психиката на средновековния човек показват, че в тях непрекъснато се преплитат духовноаскетичното и „плътско“ равнище на био-социалните ценности⁹. Поради ограниченото производство неудовлетвореността на основните органични потребности е повсеместно явление и аскетичната етика само санкционира нейната правомерност, поставя ѝ положителен оценъчен знак. Затова, когато е имал възможност, средновековният човек е отивал в противоположната крайност. Недождането тласка към оргии и преяждания. Дългите ограничения се сменят с пресищане и пиянство по събирания, народни тържества и църковни празници.

С буржоазната епоха отношенията на лична зависимост се заменят с вещни отношения. Вещният свят на стоковото производство опосредства междуиндивидуалните връзки. Зависимостта на личността от останалите се превръща в зависимост от определени вещи и техните характеристики. Само чрез тях се осъществява социалното му битие. Без тях е физически индивид, „оголен“ от социалните си свойства.

Вещната зависимост създава принципно противоречие между личното, частното, изглеждащо чисто физическо функциониране на определен организъм, битие на човека и неговото социално битие. Различните форми на обществена взаимовръзка встъпват спрямо него като външна необходимост, която може да се използва като средство за едни или други частни цели, но изглежда отделена и вътрешно несвързана с тях. Исторически резултат на буржоазното обществено производство е антагонизмът между индивида и обществото, отчуждението на индивида. Трудът, най-съществената негова характеристика, е отчужден чрез своите продукти, превърнат в отделена от него действителност, която той чувствава като външна, наложена му, несвързана необходимо със своеобразието от качества, притежавани от неговото индивидуално тяло. Различните продукти на културата стават носители на законите на движение на капитала, на отчуждения вещен свят, спрямо който отделният индивид изглежда нещо външно, случайно, лесно заменимо. В труда индивидът се чувствава човек. Човешкото се оказва не в социално организираната дейност, в която се създава отделният от индивида, движещ се по свои закономерности свят на вещните продукти, а извън границите на тази дейност. Той „се чувствава като свободно действащ само при животинските си функции — ядене, пиене и размножаване, най-многого

още жилището, украшенията и т. н., а в човешките си функции се чувства само повече като животно. Животинското става човешко, а човешкото — животинско¹⁰. Индивидът се разцепва па две — на принадлежащ на човека организъм със съответните потребности, способности и физически сили, от една страна, и социални условия, зависимости, дейности, от друга страна, които са нещо отделено и външно на организма и индивидът може да ги използва евентуално само като средства за удовлетворение на потребностите на този организъм. Но тези външни средства, които той е принуден да използва, за да удовлетвори своите естествени потребности, са в много отношения чужди и враждебни, противопоставящи се на тези потребности, разрушаващи ги, деформиращи ги. Крайната специализация и разделение на труда нарушават неговата цялостност, развиват едни негови природни предпоставки за сметка на други, а трудът често превишава физическите му възможности.

Със специфичния за него антагонизъм между индивид и общество *капитализмът създава предпоставки за противопоставянето на човешки биологичното и социалните характеристики на индивида*. Предишното единство на едното и другото чрез тялото, чрез плътта е разкъсано. От една страна, съществува обособеният биологичен индивид, а, от друга — външната социална действителност, която се стреми да го подчини на себе си, да подтисне собствените му желания, потребности, влечения и да интериоризира в него своите изисквания. Подчинявайки всичко на логиката на капитала, обществото започва да експлоатира природните инстинкти и влечения на човека, превръща свързаните с тях удоволствия в средство за печалба и ги раздува до неузнаваеми размери. Всичко това създава един постоянен конфликт на частния, индивидуалния живот на индивида, който, оголен от социалните взаимовръзки, не е нищо друго освен реализация на определени биологични функции, с тези социални взаимовръзки, които с враждебна необходимост искат да го подчинят на своя ритъм и форми на поведение.

Така особеностите на социалните отношения и дейности на буржоазния индивид формират биосоциална култура, която изглежда като чужда и външна репресия на индивидуалния организъм. Това е един непрекъснато възпроизвеждащ се конфликт, защото личността може да съществува само приемайки законите, правилата, регламентациите на социалното цяло, а същевременно нейните собствени цели, желания, влечения се противопоставят на тези закони, правила, регламентации. Посъщия начин налаганата от обществото култура противоречи на вътрешния духовен свят и интимно-личностни връзки на индивида. Външният предметен във вещи и устойчиви форми на социална дейност ценностен свят на човешката култура е противопоставен на един индивид, който без определенията на

културата на обществото, без социални характеристики остава само физически организъм. Социалните норми и ценности се оказват културно средство, противоречащо на този физически организъм. Те са в много отношения една или друга социална роля, която в съответната ситуация се „прикрепя“ към неговия организъм, подчинявайки го на своите изисквания.

Противопоставянето на биологично и социално е същностна характеристика на буржоазната биосоциална култура и съответни ценностнонормативни комплекси. Това разцепление преминава на всички равнища на буржоазното съзнание. Двете най-съществени *идеологически отражения на този факт са биологизмът и социологизмът в интерпретацията на човешкото поведение*. От една страна, се противопоставя общото, социалното, рационализираното, обективното, а, от друга — индивидуалното, биологичното, ирационалното, субективното. Биологичното изглежда като ирационална субективна стихия, която трябва да бъде преодоляна чрез социално организираните форми на нейното функциониране, съставляващо съответната биосоциална култура. Това е социализирано биологично, което непрекъснато се възпроизвежда като нещо, влизашо в опозиция на буржоазните форми на културата. Това е биологично, чиято противопоставеност на социалното, общото, рационализираното е създадена от наличните социални способности на взаимовръзка. От една страна, буржоазните обществени отношения създават ирационализираното, субективистко, стихийно биологично, а, от друга, му противопоставят такива биосоциални ценностнонормативни комплекси, които ги репресират, ограничават, смазват. Възниква алтернативата: или да се фаворизира ценността на стихийното, ирационалното, съответстващото на субективните влечения на индивида, или да се наблегне на външните, подтискащи тези влечения ценностнонормативни комплекси. Възпроизвеждайки антагонизма между индивид и общество, буржоазните обществени отношения непрекъснато създават предпоставки за „враждебност“, антагонизъм на биологично и социално, на „естествена природа“ и социални изисквания. В методологичната канава на идеологическото мислене това намира израз във факта, че анализът на човека и неговото поведение се извършва или като вниманието се съсредоточи върху изолираната от обществото телесна организация и нейните проявления, в които човек трудно може да открие някаква социална същност, или като на преден план се поставят социалните взаимовръзки, но при техния анализ индивидът като нещо автономно и специфично се оказва ненужен, както изглежда, ненужен и в реалните социални отношения.

Дилемата социално — биологично можем да проследим в цялата история на буржоазното идеологическо самосъзнание, което служи за основа и изразява най-важните особености на съответните норми и ценности, които регулират биологичното

Класическите буржоазни мислители говорят за необходимост да се промени обществото и възпитанието, противопоставена на „естествената природа“ на човека. Същата тази дилема се възпроизвежда в една традиция, водеща началото си от Хобс и от противоположна гледна точка — като необходимост да бъде обуздана социално „естествената природа“ на човека. У Дюркхем ценностнонормативните комплекси са средство за контрол върху всичко, свързано с биологичната природа на човека. Отслабването на този контрол в един или друг период от развитието на обществото дава възможност в човешкото поведение на преден план да излязат индивидуалните желания, произтичащи от неговата биологична природа, само до аномия и до дезинтеграция на обществото. Само постоянният външен натиск върху индивида позволява социално приемливо поведение. Социалното не трансформира „естествената природа“ на човека, то подтиска само съдържащите се в нея антисоциални импулси. Затова и дори „усвоени“ от индивида, социалните норми и ценности си остават външни, чужди, своего рода завоевател, разположил се в завладяна, но непокорена страна. Върху този непреодолим антагонизъм на биологично и социално и интерпретацията на културата като репресия спрямо организма се основават целият фройдизъм, а и неофройдизмът, съвременните теории за агресията, биосоциологията и пр.

На всички равнища и проявления на биосоциалната култура на буржоазното общество се забелязва една тенденция на противопоставяне на биологично и социално. При това положение, така както основно проявление на социално неограничаваната човешка природа е насилието, ирационалната агресия, егоистичните импулси, то и противодействието от страна на ценностнонормативния комплекс на обществото е репресията, нормативният терор над „естествената човешка природа“. Схващането на функциониращите в буржоазното общество ценности и норми като „цензор“ на биологичните импулси се проявява дори когато тези импулси получат положителна морална оценка и се разглеждат като предпоставка, на която трябва да се гради съвременният човешки морал.

Формите на социална детерминация на биологичното се променят с глобалната промяна на обществените отношения. Премахвайки антагонизма между индивид и общество, социализмът премахва най-важните предпоставки за противопоставянето на биосоциалния ценностнонормативен комплекс на обществото и „естествената природа“ на човека. Възникват възможности за нарастване на вътрешното единство на биологично и социално.

Засилващото се единство на биологично и социално се проявява както на равнище съществуващо, така и в отношението между съществуващо и дължимо изискуемо от биосоциалните ценности. На равнище *съществуващо* „естествената“ човешка

природа, проявяваща се в едни или други влечения, желания, интереси, представлява такова, развило се в резултат на социалните въздействия биологично, при което индивидуалните цели, потребности, интереси не са антагонистично противопоставени на наличната социална система. Липсват предпоставки за възникването на масови и крайни форми на егоизъм и отчуждение. Общественият отношения възпроизвеждат индивид с интереси и потребности, в които проявите на биологичното не са враждебно и стихийно противопоставени на социалното.

Определено единство възниква и на равнище *дължимо* и съответното му *отношение със съществуващото*. Докато *съществуването е онова преобразувано биологично, което се развива и функционира в индивидуалната жизненост с развитието и функционирането на личните потребности и интереси, то дължимото е съответстващото на общите потребности нормиране на биологичното*. Съществуващото и дължимото в биосоциалните ценности, норми и култура изразява различията във формирането и функционирането на биологичното, от една страна чрез индивидуалните, а, от друга, чрез общите условия на социалната жизненост на човека.

Промяната на социалните отношения създава предпоставки за нов тип биосоциално дължимо. В това отношение могат да се отбележат цял ред норми в трудовото законодателство, насочени срещу опасността от деформиращо и разрушаващо въздействие върху организма, свързана с трудовия процес, дейностите, отнасящи се до професионалната ориентация, и ликвидацията на професионалните заболявания. Премахването на социално-имуществените бариери създава възможност за повишаване на културното и образователното равнище, за развитие на способностите на много по-голямо число хора, за появата на ограничавани преди това естествени потенциали на човешкия организъм. Коренно се променя отношението към медицинските норми на функциониране на различните биологични характеристики. Тук същественото е социалистическата система на здравеопазване като средство за социално въздействие върху биологичното развитие и здраве на човека. Става дума за биосоциална култура, която обръща особено внимание на знанията за реалните възможности, с които разполага човек, на човешкия организъм, на природните ресурси за хармонично развитие на човека. Това повишава социалната потребност от знания за реалните възможности, с които разполага човек, за да се формира като цялостен физически и духовно здрав индивид, необременен с професионална ограниченост и заболявания, реализиращ максимално своите сили и способности*.

* „... Ако се смъкне ограничената буржоазна форма, какво друго е богатството освен създадената в универсалната размяна универсалност на потребностите, способностите, средства за потребление, производителни сили и т. н. на индивидите? (Какво друго и освен) пълното развитие на човеш-

В степента, в която личните потребности и интереси съответствуват на обществените потребности и интереси, се появяват възможности за единство в една или друга степен на съществуващо и дължимо при регулацията на биологичното със социални средства. *Утвърждаваният от социализма идеал за цялостно и хармонично същество включва в себе си и единството на социалната и биологичната страна на неговата природа.* Биосоциалиният момент е съществена характеристика на социалистическия идеал за човека.

Със социализма възникват предпоставки обществената природа на човека да се реализира не само във външните спрямо индивида обстоятелства. Колкото по-развити стават неговите връзки, толкова повече възможности възникват за развитие на наследствено съдържащите се в неговия организъм възможности. Изменението на характера и съдържанието на труда, преодоляването на деформиращото и едностранно развиващото природно предпоставки на човека разделение на труда има най-съществено значение за универсалното развитие на всички системи на организма.

Развитието на естествените науки и производството създават предпоставки да се оптимизира биосоциалното взаимодействие. От една страна, например с помощта на науката се изработват рационални норми на хранене, съответстващи на потребностите на организма, а, от друга — разширеното производство и продажба на хранителни продукти, свързаната с тях политика създават възможности за по-оптимално потребление. До голяма степен във връзка с удовлетворяването на първичните потребности, имащи и определена органична основа, днес се използват такива нормативни категории като „разумни потребности“ и „нравствено оправдани потребности“. Установяването на оптимални биологични и социални граници на удовлетворяване на органичните потребности на човека е едно от най-съществените направления на оптимално развитие и функциониране на биологичното, за хармонизиране на отношенията между биологично и социално. На тази основа се изменят, развиват и изискванията, съдържащи се в биосоциалните ценностнонормативни комплекси. Това, което по-рано се е извършвало стихийно, сега може да бъде прецизирано и чрез строги научни критерии.

При тези условия съществен става и въпросът за *личната отговорност на индивида за оптималното развитие и проявление на възможностите на неговия организъм.* Голяма е ролята

кото господство над природните сили, както над тези на така наречената природа, така и на тези на неговата собствена природа. (Какво друго освен) абсолютно разгръщане на творческите му заложби без друга предпоставка освен предшестващото историческо развитие, което превръща в самоцел тази цялост на развитието..." (Маркс, Енгелс Съч. Т. 46, ч. I, с. 411).

и на силата на човешкия характер, способен да противостои на напрегнатостта на социалния живот, да насочи индивида към определен режим, физическа тренировка, здравословен личен начин на живот.

Създаването на социални предпоставки за една много по-хуманна биосоциална култура, за оптимизиране съдържанието и действието на биосоциалните ценности и норми, за преодоляване на резките различия между дължимо и съществуващо не означава изчезването на всички противоречия в социалното функциониране и развитие на биологичното. Взаимоотношенията между биологично и социално са исторически динамични и тяхното развитие не изключва противоречията. Всяко хармонизиране, всяко равновесие е определен етап в развитието им, но в резултат на взаимодействията им и на цялостното развитие на обществения организъм те непрекъснато се изменят. Появяват се нови пропорции и противоречия, които трябва да бъдат преодолявани. В случая обаче не става дума за антагонизъм в отношенията им. Когато говорим за хармонизиране на взаимовръзката биологично — социално при социализма, това означава преди всичко разширяване на социалните възможности за реализация на максимума на съдържащите се в човешкия организъм възможности, преодоляването на едностранчивостта в развитието на тези способности, осигуряването и поддържането на научнообосновани норми на удовлетворение на най-важните първични, базисни, органични потребности.

Най-важните противоречия между биологично и социално и необходимостта от целенасочено социално преодоляване на онова отрицателно, което носят със себе си, като за това се използват и съответните биосоциални ценности и норми, са свързани с бурно развиващата се научно-техническа революция и бързите изменения, които тя внася в начина на живот па хората, в заобикалящата ги среда. Възниква противоречие между бързо изменящия се ритъм на социален живот и природните ритми, адаптационните възможности на човешкия организъм, формирали се в продължение на хилядолетия в една относително устойчива, бавно изменяща се социална и природна среда. Това дава отражение върху патологията на съвременния човек. Сред нея съществено място заемат сърдечно-съдовите и нервнопсихичните заболявания. Друго съществено противоречие е свързано с рязкото намаляване на физическите натоварвания в труда за сметка на психическите, което изисква от човека специализирана дейност за поддържане на оптимално физическо състояние на своя организъм — става дума за превръщане на физкултурата, спорта, туризма в нещо неразделно от начина на живот на отделния индивид, а оттук следва и утвърждаването на нови биосоциални ценности и норми, на нови привички в поведението. Промени изисква и отноше-

нието към храненето, към природната среда, към сексуалната сфера. В съвременните условия нови изисквания се предявяват към психомоторните и сензорните реакции на индивида и в цял ред случаи днес се наблюдават противоречия между социално потребната и реално осъществяваната от личността реакция. Така много от катастрофите с моторни превозни средства са свързани с недостатъчната приспособяемост на човека в сензорно отношение към големите ускорения.

Определени промени в биологичното също стават основа за противоречия. Акцелерацията създава противоречия между темповете на социално, физическо, полово узряване. Това от своя страна изисква промяната на цял ред биосоциални норми, регулиращи сексуалното поведение в различните възрасти, и пр.

Б различни области съвременният човек е изправен пред необходимостта да промени своя начин на живот. Характерен пример в това отношение е стресът като вегетативна, хормонална и нервнопсихична реакция на организма, когато индивидът се сблъска с емоционално опасни или конфликтни ситуации. Първобитният човек бързо е реагирал физически на подобни ситуации с бягство или агресия. Именно затова са били бързите вегетативни и хормонални изменения. За разлика от дивака цивилизованият човек израства в съвсем друга ситуация, възпитан е в духа на норми, изискващи независимо от конфликтната ситуация да съдържа външно чувствата си, да проявява спокойствие и търпение. Но неразредената емоция става опасна. „Вегетативната буря“ с цялата си мощ се стоварва върху механизма, регулиращ дейността на вътрешните органи¹¹. Съвременният човек непрекъснато се сблъсква с подобни стресови състояния и това има разрушително въздействие върху неговия организъм. В определен смисъл нормите и ценностите, диктуващи му съдържаност, се оказват недостатъчно оптимални от биосоциална гледна точка за организма. Как трябва обаче да се променят нещата, тъй като ние не бихме могли да се откажем от тези формиращи в продължение на векове норми, в детайли все още не е ясно. Най-големи възможности се съдържат в по-нататъшното развитие изобщо на социализма и хармонизирането на обществените отношения.

Д е с е т а г л а в а

ВЪЗРАСТОВА ЕТИКА

1. Хронологическа възраст, биологична възраст, морал

Индивидуалното развитие на човека е проява на противоречивото единство на социалното и биологичното *във времето*. Това противоречиво единство във времето се характеризира с

категорията *възраст*. Човешкият живот, схванат в развитие, се състои от различни възрастови етапи. Възрастта е комплексно, системно явление, свързано с промените на различни взаимозависими компоненти — биологични, психични, социални. Затова тя може да бъде обект на различни дисциплини — възрастова физиология, възрастова психология, възрастова педагогика, педиатрия, ювентология, геронтология и пр. Към тях би могла да се добави и *възрастовата етика*, занимаваща се с промените на моралните характеристики на човека в различните възрасти и със зависимостите между тези промени и останалите възрастови характеристики, по-специално биологичните характеристики. Разбира се, взаимозависимостта между биологично и морално във възрастта е опосредствувано от цялата система от елементи — на първо място, социални — на възрастта.

Темповете на различните промени в човешкия индивид може да бъдат различни, да се наблюдава хетерогенност например между отделните страни на биологичното развитие, интелектуално развитие, социално развитие, морално развитие и пр. Затова не винаги датата на раждането може точно да даде представа за възрастта на човека. Можем да разграничим *хронологичната възраст*, свързана с обективното физическо време, изминало от деня на раждането, от *биологичната възраст*, която в отделните случаи може да се колебае и да бъде по-голяма или по-малка. Така човек може да бъде хронологично на 15 години, но развитието на организма му да бъде като на човек на 18 години, докато социалното му и морално развитие да бъде на равнището на възрастта на тринадесетгодишен. Това означава, че между отделните елементи на възрастта може да има различия и противоречия. Установяването на стандарти, нормативи за различните видове възрасти на човека и съотношението им с хронологичната възраст става обикновено чрез емпирични и статистически проучвания на определени съвкупности от хора, като нормите се определят от статистическата разпространеност на определени характеристики. Така например се създават нормативи за нормално интелектуално развитие на всеки етап от хронологичната възраст. Не е задължително обаче среднестатистически установената разпространеност на определени възрастови характеристики да е тъждествена на възрастовите норми. Нормата изразява и обществената необходимост от определено съотношение между хронологична възраст и възрастта на останалите елементи, характеризиращи човешкия индивид.

Такива норми на възрастово развитие могат да бъдат фиксирани от възрастовата етика след емпирични проучвания и за степената на морална развитост. Сега завършващият стадий на нормално морално развитие се характеризира като *морална зрелост*. Моралната зрелост е тясно свързана със степента на

включеност на индивида в социални отношения и осъществяването на типа дейности, които са характерни за възрастния индивид. Способността за осъществяването на такива отношения и дейности характеризира социалната *зрелост на индивида*. Бивайки тясно свързани обаче, социалната и моралната зрелост не винаги може да съвпадат. Единството или противоречията между различните видове възрасти са социалноисторически определени, свързани са с различията между културите. Хетерогенността в различните процеси на възрастови изменения може да води на един или друг етап от индивидуалното развитие до затруднения, проявяващи се като критически периоди.

Биологичното развитие на човека се извършва през целия чуживот. На различните етапи от това развитие се проявяват нови възможности, а други, които са се проявявали силно преди това, бележат тенденции на упадък. Това развитие е обществено опосредствувано. Природното, преобразувайки се, започва да се използва в една или друга степен и за определени обществени цели. Разчленяването на процеса на индивидуално развитие на възрастови етапи позволява да се разкрие динамиката на взаимоотношенията между биологично и социално, на снемането на биологичното от социалното в индивидуалната жизнедейност, на засилващата се опосредствуваност между биологично и морално с прехода от детство към младост и зрелост. С процеса на остаряване се разкрива все повече и единството между конструктивни и деструктивни процеси, проявите на различни възможности за единство между биологично и социално, между биологично и морално. Диференцираното изследване на възрастовите фази на индивида и социално-демографските групи през призмата на социокултурната и социоприродната среда показва, че прогресът на обществото води до промени в продължителността и съдържанието на възрастовите фази¹.

Моралното развитие на човека е свързано тясно с възрастовото развитие, т. е. с определено преплитане на биологични и социални процеси. Наистина моралът е социално явление, той възниква и действа само в обществото. Но неговото усвояване и прояви в поведението на отделните индивиди е зависимо и от определени биологични предпоставки, включително и от предпоставки, свързани с възрастта. Развитието на човешкия организъм е развитие и на определени физически възможности (сила, ловкост, издръжливост и пр.) за извършване на определени социални дейности. Това е развитие и на човешките сетива, промени във физиологичните способности, в проявите на органичните потребности, във възбудните и задръжни процеси, кората на главния мозък, а от това също зависят възможностите за определени социални дейности и съответно и за морални прояви, доколкото моралът е измерение

на всяка социална дейност на човека. В своето развитие човешкият организъм преминава и определени сензитивни периоди, през които биологичното проявява особена пластичност и повишени възможности за развитие на негова основа определени социални качества у човека. Развитие претърпява и социалното у човека — доминиращите социални дейности и социални роли, променят се и нормативните, в частност нравствените изисквания към различните възрасти. На всеки етап могат да бъдат изследвани и единството, и противоречията между различни биологични и морални характеристики на човека.

Степента на зависимост и взаимовръзка между тези характеристики също се променя. Специалното изследване на двойки близнаци показва, че самата структура на наследствените качества варира с възрастта². Проучването на еднояйчни и двужайчни близнаци на 16 години, а след това, когато достигат 28 години, показва, че съществуват много изменения, разкриващи своята генетична природа на едната фаза на развитие и неоткривани на другата. Така 16-годишните еднояйчни близнаци били статистически по-близки един до друг по скалите на общителност, интелект и психопатология, отколкото техните двужайчни връстници; у 28-годишните разликата между еднояйчните и двужайчни близнаци в тези качества, свързани с тяхната наследственост, изчезва. Затова пък други скали, например на емоционална устойчивост и увереност, показват генетична зависимост на 28 години, докато при 16-годишните тя не се наблюдава.

Явно биологичното може да се проявява с различни свои страни на отделните етапи от човешкия живот. Същевременно у юношата то има по-силни проявления, отколкото при хората на зряла възраст. С възрастта се увеличава количеството взаимовръзки между невродинамичните свойства на личността и нейните социални и психични качества. Едно и също невродинамично свойство може да влиза във взаимовръзка с по-широк диапазон от такива качества. Поради това и ролята на моралните въздействия на групата, на обществото се увеличава, придобива доминиращо значение.

Съществуват различни класификации на възрастта на човека, основаващи се на различни критерии. По тези въпроси съществуват множество спорове, на които няма да се спирам тук. За целите на беглото очертаване на проблемите на възрастовата етика ще обърна внимание на три различни етапа на възрастовото развитие. Първият е детският и младежкият, през който биологичното у човека се развива особено бързо, като това е свързано със съответно социално и морално развитие. Вторият е етапът на зрялата възраст, когато се наблюдава една относителна устойчивост на характеристиките на индивида и той проявява в максимална степен по-голямата част

от своите възможности; на този етап, доколкото съществува устойчивост, няма значимо развитие на корелациите между биологично и морално. Третият етап е този на старостта, когато се наблюдават значителни инволютивни промени в организма и човек променя доста неща и в социалната си дейност, в степента на социална активност. От биоетическа гледна точка особено важни са първият и третият етап, защото са свързани със значителни промени и в биологичното, и в социалното, а това в крайна сметка дава определени отражения и върху моралните характеристики на индивида.

2. Биоетически проблеми на детската и младежката възраст

На всеки етап от развитието на човешкия индивид в неговите възрастови особености намира израз определена интеграция на биологично и социално, на биологично и морално. Свързаното с генетичната уникалност и възрастова особеност биологично по специфичен начин се преплита с моралните въздействия на обществото, а моралът се превръща в характеристиката на индивидуалните ориентации и поведение. С развитието на организма се променят и водещите социални дейности на индивида, а това влияе в една или друга степен върху моралното му развитие. И, обратно, различните възрасти на индивида, степента на развитост и на определени биологични потребности са подложени на определени социални въздействия, включително и на влиянието на определени морални норми и ценности.

Още на първоначалните етапи от развитието на индивида *биологичното изпитва въздействието на тези норми и ценности*. Между първите възпитателни, формиращи въздействия на социалната среда, е въвеждането на регулярност и спазване на съответни изисквания в действието на органичните потребности — в асимилацията и дисимилацията. Стремешт е детето да се научи на определена дисциплина на удовлетворяване на потребността от хранене, а това са първите уроци по дисциплина изобщо на човешкото тяло. Наред с това се създават нагласи тази потребност да се удовлетворява със специфични по своя състав и вкус храни. По-късно храненето се свързва с чувството за справедливост, с отношение към другите хора и пр. (Срв. напр. възпитателни увещания от типа: „Гошко, изяж си кашата, защото ще я дам на баба ти!“) На социално регулиране се подлагат и процесите на дисимилация, които от най-ранна възраст се свързват с чувствата за срам и неприличие. Хронологичната и биологичната възраст се свързват с различни нрави и обичаи — при навършване на първите 40 дни, при прохождане, при навършване на три години, при появата

на първия зъб, при произнасяне на първите думи, при първото подстригване и т. н.

Неразвитостта на биологичните, интелектуалните, моралните възможности на детето определя и неговите специфични права, норми за закрила от страна на обществото. Обществото го допуска в зависимост от възрастта му до определени дейности, позволява му и определена информация, докато други дейности и информация са забранени за него чрез различни социални, включително и морални норми. Колкото се връщаме в историята назад, тази възрастова диференциация на социалните роли, права и възможности, а чрез тях и на съответни граници на моралност е сравнително ясно очертана. Най-популярна форма на тази морална ограниченост на информацията в зависимостта от възрастта, от степента на развитие и на определени характеристики на индивидуалния организъм е известната до наши дни забрана „Филмът е забранен за ученици (деца до 16-годишна възраст)“. Развитието на средствата за масова информация и повишената толерантност на нормативните системи днес отслабиха забраните, свързани с възрастта, или по-скоро намалиха възможността за спазването па тези забрани.

От особеностите на моралното развитие на детето следват и особеностите на моралните изисквания към него, на отговорността, която то може да носи. Това са изисквания, различаващи се в една или друга степен от изискванията към възрастния човек. Те са съобразени с факта, че детето все още не може да бъде автономен субект на нравствени решения, който да носи отговорност за тях, както възрастният човек. На тази основа се поставят и съответни граници за юридическа възраст на индивида, за юридическата му отговорност. У нас до 14-годишна възраст се приема, че индивидът не може да носи достатъчно отговорност за постъпките си, и не се разглежда като автономен юридически субект. По тази причина и определени действия спрямо него са наказуеми, понеже се смята, че той не е готов да вземе рационално решение за тях — например действия, свързани с полови взаимоотношения. От 14- до 18-годишна възраст моралните и правните възможности на индивида нарастват. Това е периодът на непълнолетие. Според трудовото законодателство от 16 години нататък по своите физически възможности, способностите на своя организъм той е готов да се включи в социалнопроизводствена дейност и може да работи, но не може да заема материалноотговорни длъжности, защото се смята, че все още е недостатъчно морално-психично устойчив. Над 18 години се смята за пълнолетен, носещ същите права и отговорности като възрастния човек. Тези юридически граници днес в много отношения се нуждаят от специални емпирични изследвания за установява-

ле на това, доколко съответствуват на определени стадии на формиране на морална зрелост на индивида.

Моралните норми и ценности на отношение на обществото към биологичното у детето са свързани със социалноисторическото и културно определено отношение към детето и детството в различните общества. Според известния психоисторик Л. Демоз отношението към детството в историята на човечеството е претърпяло шест трансформации, всяка от които е свързана със свой стил на възпитание, морални изисквания и норми на взаимоотношения между родители и деца³. На един първи етап детето притежава ниска ценност, детеубийството, особено на слаби и хилави деца, е често срещано явление. Бащата на медицината Хипократ и родоначалникът на гинекологията Соран Ефески спокойно обсъждат кои новородени заслужават право на живот, а Сенека счита за разумно да се давят слабите и уродливи новородени. Това е нормална норма към детето, свързана с развитостта на неговия организъм и породена от ниските възможности на древните общества да се грижат за многобройно население. Убийството на дете започва да се смята за престъпление едва при император Константин в 318 година, а се приравнява по морална и юридическа отговорност на убийство на възрастен през 374 година. По време на средновековието, от IV до XIII век, случаите на детеубийство намаляват, но ценността на детето продължава да е ниска и нещо нормално е детето да се даде на отглеждане на кърмачка, да се прати в манастир или на възпитание в друго семейство. Между XIV и XVIII век съществува така нареченият „амбивалентен“ стил — на детето се гледа като направено от мек восък или глина, върху която трябва да се отпечати определен характер, и съпротивляващото се на такова отпечатване дете е безпощадно бито, за да се премахне злото начало на своеволието у него. През 18 век ценността на детето пораста още, ценностната му връзка с родителите се увеличава, като възпитателният стил се съпровожда с натрапчивия стремеж напълно да се контролират не само поведението, но и вътрешният свят, мислите и волята на детето. Деветнадесетият и първата половина на нашия век са време на „социализиращ стил“, който прави цел на възпитанието не толкова завоюването и подчинението на детето, колкото тренировката на неговата воля, подготовката му към бъдещия самостоятелен живот; детето се смята по-скоро за обект, отколкото за субект на социализация. Нашето време е период на „подпомагач“ стил — родителите се стремят не толкова да дисциплинират или „формират“ притежаващите много висока ценност деца, а да подпомагат индивидуалното развитие, разбирайки и съчувствайки на детето, стремейки се към емоционален контакт с него. Всички тези периоди на отношение към детето и детството са валидни с много уговорки за определени социални слоеве в Западна

Европа. Но същественото е, че те са неотделими и от определено развитие на биосоциалните норми и ценности, свързани с биологичното в определена възраст — норми и ценности, заслужаващи специално изследване.

Именно защото е биосоциално явление, в което се преплитат биологични и социални взаимодействия, *детството не е някакво състояние и период с исторически устойчиви и неизменни граници*. Освен време на биологичен растеж на организма то е и време на усвояване от индивида на социални знания и умения, необходими, за да може самостоятелно да изпълнява определени обществени функции, да носи съответни отговорности, да поддържа своето съществуване. Затова в някои племена с традиционна култура детето започва да се труди от четиригодишна възраст и да носи определени отговорности на възрастните. В нашето патриархално село това е ставало от шест-седемгодишна възраст и с него в много отношения са били свързани границите на детството. С увеличаването и усложняването на обществените дейности, със засилващата се специализация и интелектуализация на обществените процеси нараства потребността от по-дълъг период за усвояване на определени социални дейности. С това се разширяват и границите на детството, както и периодът, нужен за достигането на морална зрелост. В първата половина на XIX век в промишлено развита Англия детето на 12—13 години се смята вече практически за възрастен човек и към него се прилагат основните пунктове на тогавашното законодателство на труда. С развитието на количеството знания и сложността на уменията, необходими за нормалната дейност на възрастния човек, в последните стотина години тези възрастови граници съществено се вдигнаха. С това се променят и предпоставките за бързо достигане на морална зрелост.

Биологичното развитие на индивида влиза в корелация, опосредствувана от множество социални фактори, с моралното развитие. В анализа на тази корелация може да се смятат за преодолени двете крайности: схващането, че детето е „чиста дъска“ и какво и доколко ще се „запише“ върху нея, зависи само от обществото; схващането, че детето съдържа в своите физиологични структури предварително определени морални ориентации. Всъщност своите морални и изобщо социални особености детето получава от обществото, но определени физиологични предпоставки определят трудностите при усвояването и проявата на съответните особености, обуславят понякога и при противоположни морални и социални въздействия кое от тях би могло да има ефект. Възприемането на определена социална програма става чрез въздействие на тази програма върху процесите на развитие на индивид с уникална в определено отношение генетична програма, със своя норма на реакция на влиянията на социалната и физическата среда.

Корелацията между биологично и морално развитие е възможна само ако се има предвид строго определена стадиалност на моралното развитие, свързана с такива по-непосредствено влияещи върху морала фактори като психичното развитие и промените в социалните дейности на индивида. В тази област обаче още съществуват множество неуточнени проблеми⁴. Сравнително по-строги зависимости са установени между интелектуалното развитие и нравственото развитие (Л. Колберг) и между социална активност и нравствено развитие (Ж. Пиаже, Л. С. Виготски). Във връзка с това сравнителната яснота има и за ролята на сензитивните периоди в развитието на организма за формирането на съответни социални и морални качества.

Като особено биосоциално явление юношеската и младежката възраст са време на завършване в най-основни линии на усвояването на социалния опит и навлизане в период на биологична и нравствена зрелост. И докато биологичните граници на тази възраст се изменят по посока на по-ранно и бързо развитие, на акцелерация, то социалните граници отиват с усложняването на обществените процеси към все по-късна възраст. С въвеждането за най-широки обществени слоеве на средно, а за немалка част от младите хора и висше образование, с удължаването на социално необходимия период за подготовка на личността непрекъснато се увеличава и горната граница на младежката възраст.

Различните елементи от развитието на човека се променят с различни темпове. Настъпването на зрелост на човека по отношение на възможностите на неговия организъм в юридическо, интелектуално и нравствено отношение не става едновременно и това поражда немалко противоречия в юношеската и младежката възраст. Тези противоречия се засилиха през последните десетилетия. Научно-техническата революция ускори процеса на формиране на личността поради необходимост от все по-дълъг период на подготовка на човека за успешна трудова дейност, като в същото време съвременният начин на живот благоприятствува акцелерация, ускорено развитие на организма.

Такова е *противоречието между темповете на настъпване на полова зрелост и окончателно придобиване на социална зрелост*. Началото на половата зрелост е между 11- и 14-годишна възраст, докато професионалната и трудовата зрелост настъпват от 4 до 10 години по-късно. Това създава предпоставки за започване на полов живот доста преди човек да има готовност да създаде и поддържа семейство. Оттук следват коренни промени в половия морал, падането на някогашните бариери пред добратачната полова активност, значителното нарастване на случаите на извънбрачни раждания, при които младите хора не са готови социално и морално да носят от-

говорностите за новороденото. Именно по тази причина възниква и все по-остро се чувствава потребността от специална подготовка на младите хора за семеен живот, за компенсиране с възпитателни средства на това биосоциално противоречие.

Появява се *противоречие и между темповете на настъпване на физическа зрелост и, темповете на подготовка на човека за трудова дейност*. То води до сериозни затруднения при формирането на трудов морал и трудови качества на индивида. Днес в редица спортове върховете, световните постижения се достигат в периода между 12- и 16-годишна възраст, нещо, което е непостижимо по-късно. Но професионалнообразователната подготовка продължава доста време след като организмът притежава вече възможности за нормална трудова дейност. С това се изпуска важен период от развитието на трудови качества и трудов морал на индивида. Емпиричните социологически изследвания показват, че колкото по-високо е образованието и следователно по-късно са започнали да се трудят младите хора, толкова по-малко ценят те такава човешко качество като трудолюбието. Най-високо го ценят младите хора с основно образование, които рано са започнали своята трудова дейност, и най-ниско го ценят висшистите, които започват да се трудят много по-късно⁵.

Съществува *противоречие и между стремежа към социална активност и нравствена зрелост на човека*. Юношеството е време на бурно биологично съзряване, особено в т. нар. пубертетна възраст: на лесна възбудимост, на известен дисбаланс между задръжни и възбудни процеси в кората на главния мозък, на хормонални и анатомични промени. Това е биологично и социално преходна възраст, в която ферментират процеси на нравствено самоопределяне на човека. Възниква желанието да се опитат различни варианти на поведение, да се пристъпят граници, които преди това са изглеждали непристъпни. Този стремеж към нравствени „приключения“, необяснимото като че ли понякога при юношата желание да изпита страх и дори срам, да рискува е израз и на преходността на възрастта в социално отношение. Но този факт е неотделим от промените в организма, от физиологичното преустройство, от бързото нарастване производството на хормони, които, въздействайки на мозъчните структури, предизвикват у юношата непреодолим стремеж към физическа активност, към търсене на приключения и опасности, а в някои случаи повишават равнището на агресивност. В същото време още няма формирана нравствена устойчивост, защото социалното развитие далеч не е завършено. Така именно индивидът влиза в един период на т. нар. „трудна възраст“, породена от съответното биосоциално противоречие.

Могат да се посочат и други противоречия. Но съществено е, че биоетическите измерения на младежката възраст в най-висока степен са зависими от това, доколко успяваме да включим по-рано младия човек в трудово-производствена дей-

ност, в която да се формират най-ефективно и съответните морални качества, да се достигне съответната морална устойчивост и зрелост.

3. Биоетически проблеми на старостта

Старостта е закономерен биосоциален етап в човешкия живот, през който се засилват все повече определени деструктивни процеси в организма. Комплексната биосоциална дисциплина, занимаваща се с нея, е геронтологията. Същевременно обаче промените в биологичното и социалното, в Интегративните взаимодействия помежду им създават и морални проблеми, които заслужават етическото внимание. Промените в организма водят до социални промени, до излизането постепенно на човека от активен трудов живот, до изменения в социалната му позиция, а това в крайна сметка има и съответни морални следствия. От своя страна обществото си изработва съответни ценности и норми, свързани със старостта и стария човек. От тази гледна точка важни са два проблема.

Първият проблем се отнася до промените в ценностната система, в моралните ориентации и поведение на възрастния човек. С възрастта настъпват засилващи се инволюционни промени в човешката биология, редица функции на организма отслабват, физическите възможности на индивида не са, както в предишни периоди, увеличават се заболяванията, човешкото тяло често се променя значително външно, по-близко изглежда перспективата за биологичния край, за края на индивидуалното аз. Постепенно се снижава теглото на мозъка, съкращава се числото и деформира структурата на невроните, пада енергетичният и функционален „потенциал“ на церебралните образувания. Пенсионирането прекъсва активната трудова дейност и намалява кръга на социалните контакти, а това води до съществени промени не само в структурата на дейността, но и в посоките на целепологане.

Филогенетично новите отдели на централната нервна система стареят по-късно от филогенетично по-старите, което обяснява относителна независимост на съзнанието от процесите на стареене на организма. Това е характерно и за нравственото съзнание. Намаляването на потенциала на физиологична активност води до известно отслабване на интензивността на нравствените чувства.

Проведените у нас изследвания показват, че между отделните възрастови групи няма големи различия в структурата на ценностните ориентации. Същевременно с възрастта значимостта на една или друга ценност сред останалите претърпява известни промени. По-голямата част от възрастните (близо 70 на сто) посочват, че главна цел в живота им и след пенсионирането остава активното участие в труда, общественно-поли-

тическият живот и възпитанието на подрастващото поколение. В йерархията на целите на първо място се поставя „да бъдеш полезен на семейството (деца, внуци)“, на второ място — запазване на здравето, на трето място — труд и самоусъвършенствуване. Същевременно около 11 на сто от възрастните хора отговарят, че нямат цели, 1,81 на сто говорят, че близката им цел е очакване на смъртта, 2,35 на сто си поставят за цел просто „да поживея още“⁶.

На първо място сред ценностите на човека в активна дейност многобройните изследвания у нас поставят семейството или труда. С настъпването на старостта на челно място сред ценностите трайно излиза такава биосоциална ценност като здравето и жизнеността⁷. С остаряването нараства ригидността на психиката, появява се определено стесняване на интересите, известна консервативност по отношение на формата на нравствените норми. Към края на живота си човек плътно се приближава до необходимостта да разреши за себе си нравствения проблем за смъртта. И значима морална и хуманистична задача на обществото е улесняването на адаптацията на възрастния човек към обществото, създаването на условия да се чувства нужен и значим за своите близки и обществото.

Втори тип проблеми са свързани с ценностния статус на възрастния човек и моралното отношение към него.

Различните възрастови периоди от човешкия живот притежават различна значимост, различна полезност за общността и обществото на отделните етапи от развитието на човечеството. Колкото се връщаме в историята назад, толкова в по-висока степен ще открием придаване на висока ценност на положението на възрастния човек, на неговата роля в обществото. И това е обяснимо. В патриархално организирани общности, в които почти цялата социална мъдрост и традиция се предават устно, именно възрастният човек е в най-висока степен носител на социален опит, на знания, които предава на по-младите поколения. Оттук и своеобразният култ към старостта, послушанието и уважението към думите и изискванията на по-възрастния. От морална гледна точка старостта се възприема като даваща много повече основания за почитание и преклонение в сравнение с другите възрасти.

С ускоряването на обществения живот и масовото образование, с динамиката на новопоявяващата се в обществото информация, с изчезване на патриархалните структури, в които възрастният човек заема привилегировано място, култът към старостта започва да се променя по линия на нарастване на значимостта, която се отдава на младата възраст. Появява се култ към младостта за сметка на уважението, което се отдава в масовите взаимоотношения на старите хора. Отделният индивид в много случаи започва да възприема увеличаването на годините и перспективите на старостта със страх и неприязън.

Така възникват нагласите, особено у жените, след като минат тридесетте, да не съобщават годината си на раждане, а в неформалните взаимоотношения изглежда неприлично да питаш една жена за възрастта ѝ. Козметичната индустрия полага всички усилия, за да подмлади човека. Променят се обществените нрави в тази посока и все по-често от внучката се очакват обръщенията не „бабо“, а „стара майко“ или „мамичко“. Множеството подобни факти са израз на емоционална съпротива пред възрастта, която се възприема като движение в отрицателна от ценностна гледна точка посока, като изчезване на определени социални и лични възможности.

Промените в ценностния статус на възрастта в масовото морално съзнание са свързани и с измененията на взаимоотношенията на поколенията. По-възрастните не се възприемат вече като неоспорими източници на социален опит и морални напътствия, уважението към тях пада. При утвърждаването на нуклеарното семейство се появяват тенденции на промени в нравите, в отговорността на децата към възрастните родители. С процесите на урбанизация и жилищни затруднения обществото започва да се сблъсква с немалко случаи, когато младите не искат или не могат да гледат старите, нуждаещи се от по-специални грижи поради здравето си.

Тези проблеми са още по-значими, като се имат предвид успехите в медицината, в подобряването на начина на живот и удължаването на продължителността на живота на хората. Паралелно с намаляването на раждаемостта в развитите страни това води до увеличаване на броя на старите хора, до общо застаряване на населението. У нас днес около милион и половина, или една шеста от населението, е над 60 години. Относителният дял на възрастните хора в обществото никога не е бил толкова висок и това поражда в перспективи съответни икономически и етически проблеми.

Увеличаващото се количество възрастни хора, демографското застаряване на населението създава сред някои кръгове на Запад нагласи за възрастния човек като „баласт на обществото“, за появата на общество, изнемогващо под бремето на огромно количество стари хора. За предотвратяването на такава опасност се правят предложения за прекратяване на всяка медицинска помощ на хронично и неизлечимо болните възрастни, за въвеждането в практика на евтаназията⁸.

Вярно е, че социалната политика към възрастните хора е приложение на категорията справедливост, спрямо целия живот на човека и разпределение на ресурсите като се отчитат потребностите на различните поколения. Морално оправданото разрешаване на тези проблеми е свързано със създаването на условия, които да осигурят до по-късна възраст възможности за социална активност на личността, за да бъде полезна тя и за себе си, и за обществото, да чувствава и утвърждава своята социална ценност.

Демографията се занимава със законите на възпроизводство на населението. Основни проблеми, от които тя се интересува, са промените в плътността, чистеността, състава, пространственото разпределение на населението, раждаемостта, смъртността, възрастово половата, брачната и семейната структура. Това са демографски процеси, които имат социални и биологични измерения, защото зависят както от промените в обществото, така и от раждаемостта и смъртността, които са и биологични явления. Демографският процес на раждане и умирање, на така нар. „производство на хора“ е един от основните биосоциални процеси в обществото. Демографските връзки са свързани със сложни културни структури — демографски ценности, норми, образци на поведение, ритуали. Етиката обаче също има отношение към тези процеси, доколкото демографските процеси са свързани и с определени морални ценности и норми. Става дума за двустранно взаимодействие. Определено демографско състояние може да оказва влияние върху моралните ценности и норми. Същевременно определени морални ценности и норми регулират поведението на хората, което в крайна сметка води до промени и в демографските процеси. Доколкото демографските процеси се реализират чрез поведението на хората, в тях се отразяват техните цели и идеали, определени схващания за ценността на човешкия живот. Моралните ценности и норми непосредствено въздействуват върху раждаемостта, смъртността, движението, плътността, брачната и семейна структура на населението. Тези морални ценности и норми, свързани с демографската сфера, могат да бъдат характеризирани като *демографски морал* на определена общност. Разбира се, базисните фактори, обуславящи както морала, така и демографското поведение, са социално-икономическите. Същевременно обаче между демографски процеси и морал съществува взаимовръзка, чрез която се реализират и определени социално-икономически закономерности.

Раждането, болестите, смъртта са между най-важните събития в човешкия живот и затова ценностно те са силно натоварени. Доколкото демографските процеси се отнасят до „производството“ на човешки живот в обществото, то и *демографският морал възпроизвежда определени обществени разбирания за ценността на човешкия живот, на човешкия индивид*. Демографските процеси са в известна степен зависими от определени морални ценности. И, обратно, демографските процеси влияят върху нарастването или намаляването на ценността на хората като морални субекти, когато техният брой надвиши или не надвиши възможностите за оцеляването им и това особено непосредствено се проявява в първобитните общности. Те влияят

и върху моралните задължения на родителите да се грижат за децата си, върху разбиранията за брачните отговорности, предпазването от забременяване, абортите и пр Някои морални норми са свързани с наличието на диспропорции между полове в определени общности

Промените в демографските отношения предполагат промени и в ценностите и нормите Значение има *плътността* на населението Там, където има по голяма плътност на населението, възниква необходимост от увеличаване на нормите, отстраняващи търканията между хората, така както се увеличават нормите при по голямо улично движение и както са необходими допълнителни норми за жилищата, населени от няколко семейства, за да се осигури съвместно съжителство и предотврати кавгата за банята или кухнята¹

Съществуват връзки между *големината на групата* и морала Големината на групата има значение за действието на такъв силен механизъм, от който зависи функционирането на нравствеността, какъвто е общественото мнение То действа обикновено по-силно в по-малките и контактни групи

От различните проблеми на демографския морал ще се спрем, по специално на моралните въпроси на раждаемостта. Основанията за това са две *Първо* Раждаемостта е проблем номер едно за демографията и от нея на първо място зависи „производството“ на човешкия живот, проявата на демографските процеси Затова моралните проблеми на раждаемостта са ядро и модел на моралните проблеми в демографската сфера изобщо *Второ* Именно при моралните проблеми на раждаемостта имаме всъщност в най висока степен работа със социално регулиране на биологичен процес, това е биоетическата страна на демографската етика, която може да съдържа и норми и ценности, които да не се отнасят до регулация на биологични процеси

Биологичното възпроизводство на човека е подчинено и на действието на определени морални ценности и норми Раждането е един от основните центрове на човешкия живот за възрастните поколения, място, в което се преплитат действията на различни ценности и разбирания за целите и смисъла на човешкия живот Затова можем да говорим за *морал на репродуктивното поведение*, действащ във всяко общество, влияещ върху това поведение, върху мотивите и решенията на човека да има деца, регулиращ броя и дори отношението към пола на децата, определящ ценността, която се приписва на децата, начина на раждането и пр

В едни случаи моралът действа в областта на раждаемостта относително слабо, в други случаи много строго регулира този процес Понякога той предписва раждането на относително малко деца а друг път издига високо ценността на всеки нов човешки живот и изисква да се раждат колкото се

може повече деца, всеки зародиш да се износва и ражда (това е свързано със забрана на аборта). Така например непосредствено след Втората световна война, която взе много жертви, в страните, участвали във войната, възникна така нар. „бум“ в раждаемостта. Наред с многото фактори в случая от значение бяха и моралните нагласи и задължения пред нацията, пред отечеството да се възстановят загубите.

Системата от морални ценности и норми е насочена към регулиране поведението на хората по такъв начин, че да осигурява определено равнище на раждаемост. В това отношение на регулация са подложени три вида поведение: *материално поведение* — с него са свързани нормите, определящи началната възраст на встъпване в брак, честотата на разводите и повторните бракове, отношението към брака и безбрачието като ценности; *полово поведение* — с него са свързани нормите, определящи отношението към добрачните и извънбрачни полови връзки и регламентиращи половото поведение в брака; *репродуктивно поведение* — с него са свързани нормите и ценностите, отнасящи се до забременяването и износването на плода, разпространеността на изкуствените аборти, отношението към децата като към ценност. Репродуктивният морал регулира преди всичко този последен тип поведение, докато другите видове поведение са свързани с по-общата система на демографски морал.

Различните периоди от развитието на човешката цивилизация са свързани с различия и в демографското поведение на хората, съответно и в ценностите и нормите, насочващи това поведение, тези ценности и норми предписват, изключват или ограничават на определени етапи на историята детеубийството, кръвосмешението, прелюбодеянието, многоженството, аборта, контрацептивите, безбрачието, развода, повторния брак, бездетността и много други неща, които може да са възможни биологически, но да се окажат морално невъзможни. Още в най-примитивните общности репродуктивното поведение не е само биологически процес, а обрства със сложна система от ценностнонормативни регулатори — забрана на инцеста, табута, ограничавачи периодите на полови контакти, обичаи при кърменето на децата, ритуали, свързани с началото на половия живот, регламентация на правата и задълженията на различните полово-възрастови групи от гл. точка на тяхното участие във възпроизводството на населението и пр.

От гледна точка на особеностите на действащите морални ценности и норми най-общо могат да бъдат разграничени два основни типа демографски отношения.

Първият тип демографска ситуация е на висока раждаемост и висока смъртност. Тя е свързана с морал на репродуктивно поведение, осъждащ всяко ограничаване на раждаемостта, като в същото време съществуват не така силни нормативни ба-

риери, пречатстващи смъртността. Моралът всячески стимулира раждаемостта и слабо пречатства смъртността. За твърде дълъг период от историята на човечеството е характерна в общи линии определена стабилност в демографското поведение на хората, определена стабилност и в техния репродуктивен морал. За развитите днес страни този период продължава до XIX век, в нашата страна — до първите десетилетия на XX век, а в някои страни от третия свят той все още продължава.

Тази обективна ситуация намира отражение в съответните морални ценности и норми. Така възниква определено равновесие между броя на ражданията и на смъртните случаи, водещо до бавно нарастване на населението. Характерно за моралните ценности, свързани с него, е, че те не само не ограничават раждаемостта, а я стимулират под една или друга форма в рамките на максималното от гледна точка на биологическите възможности на съпруга и съпругата в семейството.

В същото време обаче мотивираща сила в процеса на раждаемостта има не толкова ценността на детето за родителите, а културните норми, налагащи висока раждаемост и функционалната полезност на детето, започващо да се труди от най-ранна възраст. Изследванията на Ф. Ариес показват, че поради това в средните векове още не съществува детството като особен етап в развитието на човека. Детето не се възприема като пълноценно човешко същество и много-много не се скъпи. В условията на висока смъртност загубата на детето не изглежда невъзвратима загуба в очите на родителите. Средновековната цивилизация по израза на Ариес е „цивилизация на възрастните“². Неслучайно в изобразителното изкуство на средновековието децата се рисуват като умалени по своите размери възрастни.

Друга особеност е отсъствието на свобода в сферата на демографското поведение³. Съществуващите норми по правило не признават автономно репродуктивно поведение. Това поведение в най-висока степен е свързано и неотделимо от матримоналното и половото поведение. Независимо от отклоненията от това правило, особено сред социално привилегированите слоеве на населението, в крайна сметка в огромното число случаи съществува почти „автоматическа“ връзка между полово поведение и раждаемост.

През този етап, продължаващ в една или друга степен до индустриалната революция в различните страни, до постепеното намаляване значението на аграрните общности, на селскостопанското за сметка на индустриалното производство, жизненият цикъл на човека по време съвпада с демографския цикъл. Това означава, че хората сключват брак и започват да раждат твърде рано, завършват раждането на деца твърде късно я след това живеят сравнително малко. Постоянен спътник

на живота на човека са раждането и смъртта. Скоро след встъпването в брак се появяват първите деца. Жената продължава да ражда в продължение на двадесет и повече години и средно ражда за това време девет-десет деца. Почти целият ѝ живот се съпровожда с раждания, износвания, кърмене, бавене на деца. Много от децата умират рано и nerядко раждалата цял живот деца е можела да остане без нито едно от тях. Процентът на детската смъртност в нашата страна до XVII век е между 16 п 51. Много висока е смъртността сред жените поради усложнения, настъпващи по време на бременност или раждания. Затова продължителността на живота на мъжете е от пет до осем години по-висока⁴.

Моралът, съответстващ на тази ситуация, *изисква висока раждаемост* и забранява аборта и половите отношения, при които хората се предпазват от забременяване. Типична в това отношение е християнската етика, която дори със специални теологични доводи се опитва да обоснове насоченото към максимална раждаемост репродуктивно поведение.

Същевременно моралните ценности и норми не благоприятствуват достатъчно намаляването на смъртността. Дори напротив, за прекалено много провинения за твърде дълъг период основно наказание е смъртното. За много първобитни общности са характерни така нар. ритуални убийства, убийствата при кръвна мъст, при накърняване на честта и пр. Често се среща убийството на хиляди новородени. По някои данни в примитивните общности обикновено се умъртвяват от 15 до 50 на сто от новородените, като особено често това са момичетата, което води до нарушение на пропорцията между половете⁵. В редица случаи излагането на живота на смъртна опасност е морално задължение — при дуел и пр. За смъртността допринася и фактът, че моралните норми не предписват изрично като задължение да се лекуват някои болни — стари и слаби или онези, които се смятат за неизлечими. В неразвитите и бедни общества nerядко се смята за неморално старите хора да настояват за лечението си, а понякога това важи и за децата. Преди тях се лекуват домашните животни, а след това възрастните хора или децата⁶.

Върху повишаването на смъртността през този период немалко влияе и пренебрежението към своето здраве, т. е. към ценността на своя живот. В много отношения християнският морал предписва такова пренебрежение към своето здраве.

Именно в този период у нас българската задруга създава моралната традиция на многодетното семейство. Два са главните социални фактори, формиращи тази традиция. Единият от тях е високата смъртност поради примитивните условия, ниската хигиена, недостатъчните медицински познания. За да се запазва и увеличава, макар и бавно, населението при това

положение, е необходима много висока раждаемост. Вторият фактор е особеността на аграрното производство в селската задруга. Това производство изисква повече работни ръце. Повечето деца, които от най-ранна възраст започват да се трудят, са икономически полезни, изгодни за материалното богатство на семейството. Именно затова и се предпочита детето да бъде момче, а не момиче, защото момичето твърде младо се омъжва и отива в друго семейство, с което се губи работна ръка. Семейството с повече деца притежава повече престиж, а „яловата“ жена е подложена на пренебрежение, насмешки, съжаление. Многого деца означават осигурена старост на родителите.

В крайна сметка демографският морал през този период допринася за осигуряването на такова съотношение между раждаемост и смъртност, което да запазва демографското равновесие, т. е. да осигурява просто възпроизводство или слабо увеличаване на населението. Високата раждаемост се компенсира от високата смъртност. Действието на ценностите и нормите, изискващи висока раждаемост, се балансира от действието на ценностите и нормите, благоприятстващи висока смъртност, предпоставящи относително по-ниска ценност на създадения човешки живот.

Втори основен тип демографска ситуация е на ниска раждаемост и на ниска смъртност.

Моралните ценности, характеризиращи тази ситуация, ограничават раждаемостта и смъртността. Раждането на много деца вече не е така престижно. На многодетността може да започне да се гледа с насмешка. Същевременно моралът всячески се стреми да охранява живота и ограничи смъртността, като се противопоставя на редица действия, които преди това са водели до смърт. Това означава и много по-висока ценност на човешкия живот в моралната система на обществото, много повече грижи за запазването на този живот.

С индустриализацията, с развитието постепенно на средствата, с които обществото разполага за запазване на живота на хората за по-дълъг период, изчезва предишната относителна стабилност и равновесие между броя на ражданията и броя на умираанията. Намаляването на значението на селскостопанското производство от традиционен тип премахва и потребността от много работна ръка. Напротив, при новите условия все повече притежаването на повече деца се оказва икономически неизгодно за семейството, свързано е с много разходи, намалява неговите доходи. При понижаване на смъртността на децата се изискват по-малко раждания, за да се достигне желаният размер на семейството. Повишаването на обществената роля на жената и включването ѝ в обществен труд извън семейството намалява възможността ѝ за отглеждане на много деца, повишава стремежа към контрол върху раждаемостта.

Развитието на индивидуалността, на стремежа към по-голяма свобода на избора също допринася за това. Намалява потребността на родителите от много деца.

При тази нова ситуация се променя и демографското поведение на хората. Старите културни норми, ценностни ориентации, морал на възпроизводството, действащи в предишния период, осигуряващи необходимото по-рано равновесие между броя на ражданията и умираанията, вече не са подходящи. Новата ситуация изисква демографско поведение, свързано с равновесие между ниска смъртност и ниска раждаемост. Иначе броят на населението ще нараства изключително бързо и ще създава сериозни проблеми на обществото. Това ново поведение налага и нов морал. Броят на децата става проблем на свобода на избор на семейството. Вместо многото деца ценност придобива раждането на малко деца, но осигуряването на високо качество на тяхното отглеждане и подготовка за живота. Детето струва „скъпо“ и на семейството, и на обществото, защото подготовката му за труд продължава дълго. Същевременно обаче то притежава висока ценност. В ценностните ориентации и поведение на жената не непрекъснатото раждане и отглеждане на деца през целия живот заема централно място. Човешкият живот се цени много по-високо и стремежът е той да се защити всячески и продължи максимално. Това променя и отношението към личното здраве, грижите към което нарастват. Защитата на човешкото здраве е едно от важните задължения.

Между първия и втория етап съществува определен преходен период. През него старата репродуктивна етика може да продължава да действа, въпреки че смъртността относително бързо намалява, а повишеният брой деца е в ущърб на семейната икономика. Така беше у нас след Освобождението до Първата световна война. Така е сега в редица страни от третия свят, където при намалялата смъртност броят на населението нараства изключително бързо и създава сериозни проблеми във връзка с изхранването и осигуряването на елементарни условия на живот на всеки отделен човек.

С формирането постепенно на нова репродуктивна етика възникват морални въпроси, които човек не си поставя по-рано. В „Ана Каренина“ Лев Толстой описва този процес сред върхушката на тогавашното руско общество, където най-напред се снижава смъртността и започва съзнателно да се снижава раждаемостта. Толстой разказва за гостуването на Доли Облонска в имението на Вронски. Тя през цялото време мисли за смисъла на майчинството, за неговите трудности, за това, трябва ли жената да отдава целия си живот на износване, откърмяне, бавене на деца, и не намира отговор на своите въпроси. Но ето че между нея и Ана се провежда следният разговор:

„— ... Аз няма да имам повече деца:

— Как така можеш да кажеш, че няма да имаш?

— Няма да имам, защото не искам това.

... — Не може да бъде! — широко откривайки очи, каза Доли. За нея това бе едно от тези открития, следствията от които са така огромни, че в първата минута само се чувствуват, всичко не може да се съобрази, но за това много и много ще се наложи да мисли." Това, казва Толстой, бяха същите тези доводи, които и тя като че ли си привеждаше преди това. Въпреки това тя ги слуша и не ги разбира. „Тя изведнъж почувствува, че е така далеч от Ана, че между тях съществуват въпроси, по които никога няма да се разберат."

Тази сцена е прекрасна илюстрация на процесите на преход към нов репродуктивен морал и на моралните чувства и конфликти, които той поражда. Характерно за този морал е постепенното преминаване към преднамерено ограничаване на децата в семейството и съответно бързо снижаване на раждаемостта. Това позволява много *по-голяма свобода на избора на човека*, дава му право съзнателно да планира броя на децата в своето семейство, съпоставяйки демографските цели и ценности с други социални цели и ценности, които са също важни за него. Този морал е свързан с коренна промяна на сферите и възможностите за социална реализация на жената. Традиционният репродуктивен морал е основан изцяло на реализацията на жената само в рамките на семейството, и то преди всичко чрез раждането и отглеждането на децата. Съвременният репродуктивен морал е свързан с възможностите за реализация на жената и извън семейството, в професионалната кариера. Жената се стреми да съкрати колкото се може повече този период от своя живот, който е свързан с бременност, раждане на деца и грижи за тях на първоначалния етап от развитието им, за да може да приложи своите сили и възможности и в много други сфери.

Сега жената започва да изразходва за износване и кърмене на децата не 14—16 години, както по-рано, а 2—3 години, т. е. много по-малко. Това освобождава жената от ролята на „машина за раждане" и ѝ дава възможност за социално развитие и реализация.

В новите условия възпроизводството на населението не може да се осигурява със старите ценностно-нормативни механизми, диктуващи максимална раждаемост. Ако човек има свобода да избира дали да роди и кога да роди дете, то за да избере раждането на дете, това трябва да е свързано с особено значими за него ценности. В такава ценност се превръща детето. При това става дума за детето като ценност сама по себе си, а не заради полезността му или функционалността му в семейството. Ако то е икономически неизгодно за семейството, ако е свързано с много усилия, които иначе биха могли да

бъдат приложени в друга сфера, необходимо е то да има самостоятелна мотивираща сила като ценност, за да се осъществява репродуктивно поведение.

Това превръщане на детето в самодейност, имаща самостоятелна мотивираща сила в поведението на съвременния човек, е характерна особеност на съвременния репродуктивен морал. Ако според традиционния репродуктивен морал детето има повече функционална ценност, затова и неговият живот се цени по-малко от живота на възрастния човек, то сега е обратното, ценността на живота на детето рязко се повишава. Затова, ако в старото семейство основното в моралните отношения в семейството е дългът на децата към родителите, то сега нещата се обръщат — основното става дългът на родителите към децата. Съвременният тип родителска любов, както показва съветският демограф А. Г. Вишневский, се появява относително скоро⁷. Тежките условия на живот в традиционното семейство правят детето много повече жертва на родителски деспотизъм, отколкото на родителската любов. Даже ако се оставят настрана случаите на детеубийство и продажба в робство, отношението към детето в античното, средновековното, патриархалното семейство е максимално сурово и деспотично. В центъра на старото семейство стои авторитетът на бащата. Един португалски теолог от началото на XVII век пише, че ако някой види бащата и сина в еднаква беда, тон трябва да отиде на помощ на бащата, понеже е получил от своите родители по-голямо благо (живота), отколкото от своите деца⁸. *Ценността на живота на родителите и децата се оказва различна, в полза на родителите.* Затова и високата раждаемост нерядко се съпровожда с пренебрежение към вече родилите се деца: те растат „като тревата“, детската смъртност е много висока.

Съвременните морални кодекси издигат неимоверно морално-психичната ценност на детето. Ако по-рано детето се цени толкова повече, колкото е по-голямо, защото може да помага на семейството, а малкото дете има само потенциална ценност, то сега в много отношения в семейството малкото дете се възприема като по-висока ценност, защото по-силно удовлетворява такива потребности на родителите като потребностите от обект на любов, опека, грижа, емоционален комфорт. Пораствайки, то вече не може така адекватно да удовлетворява тази потребност, защото по-малко се нуждае от грижи и опека на родителите, и тогава много често се появява следващото дете в семейството, изпълняващо тази роля⁹. След това тази роля се прехвърля на внуците и затова нерядко днес ще чуем от дядовците и бабите, че обичат внуците си повече от децата. Така намаляването на раждаемостта се съпровожда с повишаването на отговорността на родителите за живота на децата, за здравето, образованието, бъдещето им. Поведението, мотивирано от привързаност към децата, е важна част от мо-

ралния кодекс, родителските чувства се възприемат като особена добродетел.

Затова при проведено у нас проучване на въпроса, „каква са за вас децата в личните ви жизнени планове?“, 67 на сто от изследваните родители отговарят, че „те са смисъл на живота ни“, 32 на сто — че „те са упование в днешния и в утрешния ден“¹⁰.

Тази детецентристка ориентация определя положителното отношение към раждането на детето. Но в условията на широка свобода на избора на други важни ценности и множество сфери на реализация на индивида тя невинаги ще действа. А поради това, че високата ценност на детето е свързана с неизмеримо повече грижи, време, ресурси, то и количеството на раждащите се деца намалява. Репродуктивното поведение се обособява от брачното и половото поведение — раждането на деца не следва „автоматично“ от брачните и половите отношения.

Обобщено могат да се набележат следните промени в ценностнонормативната система, свързана с раждаемостта на децата:

а) от преобладаване на количествения към преобладаване на качествения момент в ценността на живота на детето — ценят се не просто многото деца, а добре подготвените, образовани и възпитани, изискващи сериозни възпитателни и материални усилия деца;

б) преход от предимно функционална ценност на детето в семейството към възприемането му в най-висока степен като самоценност;

в) преход от морална система, в която се акцентира на дълга и отговорностите на децата към родителите, към морална система, в която основното е дългът и отговорността на родителите към децата;

г) преход от морална система, в която често животът на възрастния се цени повече, отколкото животът на малкото дете, към морална система, в която те са равностойни, а дори нерядко животът на децата се възприема като по-ценен — във всички ситуации на опасност за живота като проява на елементарен морал се възприема моралната отговорност да се спасяват децата, а след това възрастните;

д) утвърждаването ценността на детето в репродуктивното поведение на родителите става чрез свободния избор на родителите, които, съобразявайки се с времето и възможностите, конто са им необходими за достигане на други ценности, решават колко деца да родят и кога. Сравнително големият брой „незапланирани“ деца и множество аборти свидетелствуват обаче, че липсва достатъчно умение за постигане на тази свобода.

Тази „демографска свобода“ на родителите може да се реализира също и в разрез с интересите на обществото.

Новата демографска ситуация носи със себе си и съответни опасности. Ценностите и нормите, регулиращи репродуктивното поведение на хората, не се изменят в унисон с потребностите на обществото от определено демографско равновесие. В редица случаи старият репродуктивен морал, диктуващ неограничен брой на децата, се запазва твърде дълго и това води в определени страни до неконтролируемо много висок прираст на населението. В други случаи се установява репродуктивен морал, който снижава много бързо броя на ражданията и това води до опасност от намаляване броя на населението на страната, до недостиг на кадри за решаване на основните социални проблеми, които обществото си е поставило на съответния етап от своето развитие.

Такава неоптималност на демографското поведение е характерна у нас през последните години. Ако през 1920 година раждаемостта у нас е около 40 на хиляда, то през 1982 година тя достига най-ниската граница в историята на страната — 13,3 на хиляда. Това води до рязко намаляване на прираста на населението. Все повече сред младите хора се утвърждава моделът на семейство с едно дете, докато в същото време независимо от официалната политика на подкрепа на многодетните семейства неофициално действуват морални ориентации на пренебрежение към тях, на недооценка на социалната значимост на тяхното демографско поведение, а понякога и на недостойни подхвърляния и подмятания.

Оптимизирането на демографската ситуация налага утвърждаването на моралната и социалната ценност и норма на семейството от три деца. Изследванията у нас показват, че репродуктивният идеал за брой на децата в българските семейства през 1977 г. е бил 2,19. Но и този идеал трудно се реализира в живота поради редица обективни и субективни фактори — реално децата в семейството са 1,88¹¹.

От гледна точка на етиката на репродуктивното поведение съществено значение имат ценностните и нормативните фактори. Те са свързани с това, доколко най-общите желания на семействата за раждането на определен брой деца съответствуват на изградени потребности и стабилни ценностни ориентации, за да бъдат те родени, доколко общественото мнение налага този брой деца като норма.

А през последните десетилетия у нас не само чрез общественото мнение, но и чрез всички пластове на културата се възпроизвежда нормата на еднодетното и двудетното семейство. Кухните в съвременното жилище се проектират най-често така, че около масата да има място за две деца. Обзавеждането за детски стаи, предлагано от мебелните магазини, е за едно и две деца. Страната разполага с огромна почивна база, но и тя е такава, че в нея може да почиват най-много семейства от двама възрастни с две деца. За семейства с повече де-

на почти не може да се намери стая с толкова легла, да се намери и карта за почивка. Във всички визуални изображения на семейството се натрапват модели на майката, бащата и едното или двете деца. И най-парадоксалната форма на проявление на тази норма е, че дори медалът, който се дава на многодетната майка, е с изображение на майка не с колко да е, а само с две деца. Наградата за многодетство е образът на малодетно семейство.

Формирането на социално необходим в новите условия репродуктивен морал, свързан с модел на семейство, състоящ се от повече от две деца, изисква активна социална политика и възпитателна работа. Този проблем бе осъзнат и особено остро поставен у нас през последните години в различни партийни и държавни документи.

От възпитателна гледна точка същественото е изграждането на стабилна и надеждна система за подготовка на младите хора за бъдещата им роля на родители, за формиране у тях на определена репродуктивна насоченост. В продължение на векове това не е било нужно. Формирането на определени качества в съответствие с традиционната репродуктивна етика се е извършвало стихийно в рамките на семейството, където почти изцяло се е формирала личността. Смяната на условията, появата на един нов етап, свързан с много по-голяма свобода на отделната личност да решава и избира определен модел на демографско поведение, да планира броя на децата си и периода от време между тяхното раждане, налага и нова отговорност, налага и механизми, които да стимулират към оптимално от гледна точка на новите условия демографско поведение.

Възникването на нови демографски ценности е неразривно свързано с формирането на нов тип човешка личност, с преобразуването на семейството. Децата днес не притежават някогашната утилитарна ценност. Формирането на определени репродуктивни потребности днес означава формирането преди всичко на определени нравствени потребности от деца и грижи по тях. Децата са част от интимния живот на човека, от най-съкровени емоционално-нравствени сфери на този живот. Отговорността на всеки човек да отгледа и възпита две или три деца, да се грижи за техния живот, образование, здраве, бъдеще, да им оказва съответното внимание и любов е неотделима част от моралния облик на личността, която нашето общество се стреми да създаде. Ето защо и демографските проблеми, с които днес се сблъскваме са и морални проблеми.

МЕДИЦИНСКА ЕТИКА

Медицинската етика е вид професионална етика, изучаваща моралните проблеми на медицинската лечебна и изследователска дейност — моралните страни на средствата, насочени към утвърждаването на такива особено значими ценности като човешкото здраве и човешкия живот. Могат да бъдат разграничени няколко основни типа такива проблеми:

моралните ценности и норми на отношението на медицинския персонал към болните и здравите и на взаимоотношенията между медицинските работници; това е така наречената лекарска етика като част от медицинската етика;

морални изисквания към поведението на пациента;

морални проблеми на медицинските експерименти с хора; морални проблеми на взаимоотношенията в медицинските изследователски колективи;

отношение на лекаря към обществото и държавата от гледна точка на професионалните задачи на медицинската професия.

Тези въпроси са подлагани на изследване в множество разработки на морала на медицинската професия. Не всички сред тях са свързани с биоетиката, а само онези, които имат относително по-непосредствено значение за социалната регулация на процесите, свързани с човешкия организъм, с биоетическите аспекти на здравето и болестта, на живота и смъртта. Именно това са основните проблеми на медицинската етика и не случайно на Запад в огромното число от разработките тя се разглежда като идентична с биоетиката.

Морално-психичният момент във въздействието върху пациента играе в медицината изключително голяма роля и затова при нея професионалният морал е важен фактор за ефективна професионална дейност. При никоя друга професия не възникват такива значими морални ситуации, защото никоя от тях не е свързана така тясно с такива основни човешки ценности като здравето и живота. Ето защо в цялата история на философията и етиката интересът към моралните проблеми на медицината е бил висок. Проблеми на медицинската етика можем да открием в работите на Платон и Аристотел, Сенека, Тома Аквински, Дейвид Хюм, И. Кант, Хегел, Д. С. Мил и т. н.

Синтетичен израз професионалните изисквания към лекаря и останалите медицински работници намират в различните *медицински кодекси*. Те регулират отношенията между медицинските работници и пациентите, защитавайки интересите както на болните, така и на представителите на медицинската професия. Те са част от структурата и организацията на медицинската професия, представляват също и защита на интересите на тази професия. В някои кодекси може да се поставя

дори по-силно ударение върху моралните отношения между медицинските работници и защитата на техните интереси.

Най-голяма роля в традициите на европейската медицина през вековете и до наши дни играе кодексът, известен като „клетвата на Хипократ“. Той е и един от първите запазени писмени професионални кодекси. Неговите изисквания са следните: „Кълна се в лечителя Аполон, в Асклепий и Хигия, в Панакея и във всички богове и богини, като ги призовава за свидетели, че ще изпълнявам според моите сили и преценка тази клетва и това писмено задължение. Да смятам учителя си в това изкуство като мой баша, да го направя участник в моя живот и да му бъда полезен, ако се нуждае от нещо, да смятам неговите потомци като мои братя и да ги уча на това изкуство безплатно и без писмено задължение, ако искат да го учат; да посветя в разпоредбите, в лекциите и в цялата останала наука синовете си, синовете на моя учител и учениците, които са подписали писмено задължение и са положили клетва според лекарския закон. Ще предписвам диетите според моите сили и преценка за помощ на болния, а за вреда и неправда ще се въздържам. Няма да дам на никого отровно лекарство, ако ми поиска, нито ще му дам такъв съвет, а също така няма да дам на никоя жена средство за предизвикване на аборт. Чисто и свято ще живея и упражнявам изкуството си. Няма да оперирам тези, които страдат от камъни, но ще отстъпя това на практиците в тази област. В които къщи вляза, ще вляза за помощ на болните, далеч от всяка волна неправда и вреда както в друго, така и в любовни действия спрямо жени и мъже, било свободни, било роби. Каквото видя или чуя в лекарската си практика или пък извън нея в живота на хората, което не трябва да се разкрива, ще го пазя в тайна, смятайки го нещо, за което не трябва да се говори. И така, ако изпълнявам тази клетва и не я нарушавам, нека получа облаги и от живота, и от изкуството си, прославен от всички хора за вечни времена, а ако я престъпвам и нарушавам, да ми се получи противното на това...“¹.

Векове наред тези положения преминават под една или друга форма в различните медицински кодекси. Едни са приемани, други — отхвърляни в зависимост от времето и епохата. Така напр. днес е трудно да се приемат не само апелите му към митологичните богове, а и твърде широкото тълкуване на лекарската тайна, неприемането на аборта във всички случаи, абсолютизацията на принципа „не вреди“ (всяка операция по своята същност е травма), отказът да не извършва сложни операции.

Освен кодексите, в които са формулирани моралните изисквания към лекарската професия, съществува и реално морално поведение на лекаря, което не съвпада изцяло с кодекса.

Медицинската етика изследва, от една страна, реалния мо-

рал, а, от друга страна, предписва определени правила на морално поведение на медицинските работници и пациентите. В първия случай имаме работа с така наречената дескриптивна медицинска етика, описваща съществуващия морал, докато във втория случай става дума за нормативна медицинска етика, или за медицинска деонтология, която формулира правилата, нормите, изискванията, на които трябва морално да се подчинява поведението на медицински работници и пациенти.

Специфични проблеми на медицинската етика са лекарската тайна и лекарската грешка, нравствено-психичното въздействие върху здравето на болния. В повечето от медицинските решения присъствуват и ценностни компоненти.

Особеностите на медицинската дейност предизвикват непрекъснат интерес към нейната етическа кодификация. Показателен е фактът, че само Световната здравна организация публикува за кратко време пет кодекса, свързани с проблемите на медицинската етика — „Женевската декларация“ (1948 г.), „Международният кодекс на медицинската етика“ (1949 г.), „Хелзинкската декларация“ (1946 г.), в която се съдържат изисквания към лекарите при клинични изследвания, „Сиднейската декларация“ относно определянето момента на смъртта, Декларацията от Осло относно терапевтическия аборт от 1970 г.

Факторите, обуславящи развитието на реалния медицински морал, а не на предписанията на медицинските кодекси, са твърде много. Те определят особеностите на моралните изисквания към медицинската професия на различните етапи от нейното развитие. *На първо място*, такъв фактор са *общите морални ценности и норми на съответната епоха и господстващи класи*. Така например християнската етика за дълго време оказва силно влияние върху професионалния морал на занимаващите се с медицинска дейност. За това допринася и фактът, че за дълъг период през средновековието в манастирите и от страна на религиозни лица се извършва и лечителска дейност. С развитието на капитализма професионалната етика на лекаря започва силно да се влияе от ценностите и нормите на новото общество, като на преден план излиза ролята на печалбата в лечителската дейност. Основните принципи на социализма от своя страна имат съществено значение и за социалистическото здравеопазване. Държавността, безплатността, общодостъпността на всички видове медицинска помощ за населението е израз на особено високата обществена ценност, която се придава на човешкото здраве и живот.

На второ място, съществен фактор, от който зависи професионалният морал на лекаря, е *развитието на възможностите за лечение на болестите*, на професионалните знания и организация, от значение са също най-важните болести, които медицината иска да победи в съответния период, както и равнището на медицински знания и култура на пациентите. Научно-тех-

ническата революция и развитието на професионалните знания променят непрекъснато ситуацията, с които се сблъсква лекарят. Някога рискови и значими ситуации, поставящи на изпитание професионалния морал на лекаря, след време се превръщат в рутинни и маловажни от морална гледна точка. На всеки етап различни са доминиращите в обществото болести, изменя се поведението и се повишават изискванията на пациентите. Така например в периода на първоначална масова ваксинация през миналия век в редица случаи е било необходимо-значително административно, юридическо насилие, за да се преодолее недоверието на необразованите маси към съответните медицински дейности. Характерен е случаят в това отношение с почти насилствената ваксинация срещу едра шарка в Русия в началото на миналия век. Масовото образование обаче променя изискванията и моралното поведение на пациента.

На трето място, съществен фактор за състоянието на реалния медицински морал и свързаните с него кодекси е икономическият механизъм, на който се подчинява медицинската практика. В добуржоазните общества със слабо развито стоково производство, доколкото се заплаща на лекаря, на това се гледа не толкова като на средство за непрекъснато увеличаване на доходите, а като осигуряване на определен минимум, за да може да съществува той. Хонорарът при лекарска услуга се появява за пръв път в древна Юдея. През средновековието са известни т. нар. лекари безкористници, неприемащи възнаграждения и дарове. У нас според поверията също не е било прието лечителят да приема възнаграждение в ръцете, с които лекува, и поради това се е появила практиката на скришно-поставяне на хонорара в джоба. Във всеки случай в добуржоазните общества поради слабото развитие на стойностните отношения медицинският морал е зависим във висока степен от общоприетите морални ценности и равнището на организация на медицинското обслужване, а не толкова от икономическите stimuli.

В условията на частнокапиталистическо здравеопазване, при които всеки пациент е средство за придобиване на пари, лекарят печели от болестта на пациента и поради това се интересува повече от нея, отколкото от здравето на пациента. От своя страна поведението на пациента е обусловено не толкова от действителните му здравни потребности и реалната необходимост от лечение, а от икономическите му възможности.

Лекарят е предприемач, стремящ се да продаде изгодно своята стока, като получи максимална печалба от пациента. При това положение действителните потребности на пациентите, които би трябвало да се съобразяват нормите на професионалната етика, и икономическите съображения влизат в конфликт. Така например статистиката показва, че във ФРГ смъртността от апендисит четири пъти превишава съответния показател в

редица други страни поради голямото количество необосновани операции². Изследователите на този факт откриват, че на лекарите е изгодно голямо количество такива операции, доколкото в следоперационния период болните не се нуждаят от интензивни грижи, както при други операции, а заплащането е пак същото. По данни на Американската медицинска асоциация през 1977 г. в САЩ са направени 2 милиона ненужни операции, от които са починали 10 000 души, а здравните заведения и лекарите са получили от този „хуманизъм“ 4 милиарда долара³. В същото време съществуващата в западните страни лекарска етика принуждава докторите да се въздържат от откритата критика на неправилните действия на свои колеги — погрешни диагнози, предписание на неоправдано голямо количество лекарство. По такъв начин и лекарският морал се оказва подчинен на индивидуалистичната изгода от повече печалба.

Промяната на икономическата мотивация на лекаря и останалия медицински персонал в професионалната им дейност става с промяната на икономическия механизъм, обслужващ медицинската дейност

Хуманистичната социална политика в областта на здравеопазването при социализма и достъпността на здравеопазването за всеки гражданин създават нова морална ситуация. Характерните за социалистическото здравеопазване принципи, като държавност, безплатност и общодостъпност, отстраняват икономическата зависимост на лекаря от пациента, създавайки съвсем различни предпоставки за формиране на професионален морал. Няма го конфликта между икономически интерес и морално отношение към пациента, характерен за предишни периоди. Проблемът, който възниква сега, е как да се утвърди морално отношение към болния при липсата на директни икономически стимули за такова отношение.

Липсата на такива директни икономически стимули и недостатъчното отчитане на резултатите от дейността на медицинското обслужване, отсъствието на оптимални критерии за тези резултати, неточността в оценките и механизмите на разграничение на извършващия своята дейност компетентно и на високо равнище лекар от работещия недостатъчно компетентно създават предпоставка за случаи на бездушие, бюрократизъм и грубо отношение към болните и техните близки, за такива отрицателни прояви като издаване на листове за временна нетрудоспособност без достатъчно основание за това, приемане на рушвети и пр.

Приложението на новия икономически механизъм в сферата на здравеопазването е съществен фактор за преодоляването на подобни отрицателни прояви и издигането на равнището на медицинския морал. Чрез него стремежът е общият размер на средствата за издръжка на цялостната дейност на здравните заведения, както и размерът на работната заплата да се поста

вят в пряка връзка с изпълнението на утвърдените планови задачи и оценки на качеството и културата на здравното обслужване. Фонд „Работна заплата“ се образува като резултативно-остатъчна величина и се разделя в три партии: текущо трудово възнаграждение, целеви награди за изпълнение на важни задачи и резерв за работна заплата. Създава се възможност индивидуалната работна заплата да бъде обвързана с постигнатите резултати от труда на съответния здравен работник, с личния принос за постигането на максимална медицинска, икономическа, социална ефективност от дейността на здравната организация или поделение. Ръководителите на здравните заведения могат да използват работната заплата като икономически лост за решаването на проблемите в „тесните места“ в здравното заведение чрез насочването на по-голям фонд работна заплата към работещите в тези „тесни места“ и създаването на съответна материална заинтересованост. От партията „Целеви награди“ могат да се изплащат награди на отличили се здравни работници, които дават при изпълнение на хуманните си задължения особено високи показатели, разработват и внедряват нови методики и технологии за усъвършенстване на медицинското обслужване на населението и организацията на труда в съответната дейност.

Всичко това има и нравствен ефект. Икономическите санкции спрямо лица и организации, несъдействащи за утвърждаването на здравето като висша социална ценност, са принуда и за спазването на съответни нравствени норми. Количествените измерители, качествените показатели и културата на медицинското обслужване в дейността на здравните организации и поделения се поставят и на международни сравнения и обществена оценка, извършвана от актива на обществените организации (Отечествения фронт, профсъюзните организации, Българския червен кръст, ДКМС). Така в оценката на труда на здравния работник показателите за медицинска, икономическа, социална ефективност и нравствените критерии се свързват много по-тясно. Икономическият подход е средство за подтикване към трудова активност, за повишаване на културата и качеството на здравното обслужване. Решаващи направления днес в това отношение са всестранното развитие на профилактиката, повсеместната интензификация на здравеопазните дейности на основата на научно-техническия прогрес, усъвършенстването на техническата база на здравеопазването, утвърждаването на държавно-общественото начало в управлението на здравеопазването.

Икономическият механизъм оказва влияние върху медицинския морал и поведение не само чрез пряко въздействие върху медицинския персонал и пациентите от страна на определени икономически стимули, а и чрез цялостната здравна политика, в зависимост от стратегията на изразходване от общест-

вото на икономически средства в тази област — например с оглед оптималното разпределение на средствата между лечебната и превантивна медицинска дейност.

Наред с икономически средства утвърждаването на съответния медицински морал се извършва и със съответни собствени морални средства.

Професионалният морал на лекаря в нашата страна е подчинен на определен морален кодекс, който бе приет през 1973 година от Висшия медицински съвет. В него са формулирани основните изисквания, на които се подчинява социалистическото здравеопазване, поведението на медицинския персонал в Народна република България. За упражняването на контрол и оценка по спазването на моралните норми бяха създадени обществени комисии. Замисълът е основното в тяхната дейност да бъде нравствено възпитателният момент — популяризирането и пропагандирането на положителни примери и прояви на достойни нравствени постъпки сред медицинските работници. През 1973 и 1980 г. Професионалният съюз на здравните работници проведе специални национални конференции по проблемите на медицинската нравственост.

Тринадесета глава

ЕКОЛОГИЧНА ЕТИКА

1. Екологичен морал и екологична етика

В историческото развитие на човечеството в зависимост от равнището на производителните сили и производствените отношения, от историческия тип обективно формиращи се отношения на човека към природата се формират и съответни норми на взаимодействие на човека с природните явления, съответните виждания за ценността на тези явления, формира се своеобразен *екологичен морал* — морал на отношението на човека към природата.

В първобитните общности човек е изключително тясно свързан с природните явления, подчинен е на техния ритъм и закономерности. Това в много отношения създава нагласата за единството на човек и природа, за тяхната неотделимост. Природата се одушевява, изпълва с живи същества, приятелски или враждебно настроени към човека. Така на отношението човек — природа се гледа като на отношение между неразличаващи се много живи същества, регулирано от цял комплекс норми, ритуали, обичаи, традиции.

Преобладаващото до възникването на капитализма селскостопанско производство прави човека тясно свързан с природата, земята, с цикъла от природни явления и закономерности. Това му създава психична и морална близост с тези явления.

Човек чувствава зависимостта си от смяната на годишните времена, от състоянието на почвата, от гората, дъжда, слънцето, защото от това зависи неговото производство. Това води стийно до формиране на правила на уважение, на съобразяване с природната действителност.

С появата на капитализма възниква постепенно и нова морална нагласа на отношение към природата. От една страна, развитието на индустриалното производство разкъсва тясната психична връзка на човека с природата, урбанизираната среда го прави относително по-независим от природните явления. От друга страна, стремежът за бързо и все по-разширяващо се производство заради печалбата създава своеобразно експлоататорско отношение на човека към природата. На нея започва да се гледа като на средство, като на сфера, в която човек може да прояви своята безусловна свобода, стига това да носи печалба. Това постепенно води до засилващи се противоречия между човека и природата.

Социализмът премахва глобалните социални причини за противоречия между човека и природата. Но и при него също се извършва научно-техническа революция, индустриализация, урбанизация. При липсата на достатъчно знания и опит за екологичните процеси, при несъвършенства на икономическия механизъм това може да обуслови засилването на противоречията човек — природа. И за регулирането на тези противоречия — наред с всичко друго — е необходимо в ежедневно поведение на отделния човек, в неговите ценностни ориентации да присъствуват определени морални норми, да присъствуват определени изисквания.

Изследването на тези норми, на тези изисквания налага именно сътрудничеството на екология и етика и формирането на междинна, намираща се на техните граници научна дисциплина — *екологична етика**. Тя обединява отчасти знания, получени от *екологията* — една научна дисциплина, която през последното десетилетие е между най-бурно развиващите се. Екологията изучава фундаменталните свойства на живота на надорганизмово равнище на организация.

За разлика от екологията *етиката* е наука за морала — система от правила, норми, ценности, основаващи се на определени представи за добро и зло и регулиращи човешкото поведение. Влиянието на тези правила, норми, ценности се опира не на санкциите на някакви държавни органи или каквато и да е организация, а на санкциите на общественото мнение и на убежденията на отделния човек.

* На Запад се говори често за етика на средата, като това понятие в много отношения съответства на екологична етика. От 1979 г. излиза дори международното списание «Journal of Environmental Ethics».

Екологичната етика, обединяваща екологични и етически знания, се занимава с моралните норми, ценности, принципи на отношение на човека към природата. Ако човекът беше само биологичен вид, то взаимоотношенията между човешката популация и останалите популации би било работа само на екологията. Но човекът е и социално същество, отделните хора са обединени в социални общности и взаимодействието им в тези общности се подчинява не толкова на екологични, а на социални закономерности. Една от науките, занимаващи се с това взаимодействие, е етиката. Обединяването на нейните усилия с тези на екологията се налага от това, че човек е едновременно и биологичен вид, и социално същество. Екологичната етика изследва определен вид, взаимодействия между биологичното и социалното, тя се занимава със социалното нравствено отношение на човека към природата.

Предпоставка на екологичната етика е определено *единство между човека и живата природа*. Това единство има биологични измерения, доколкото човешкият организъм е природно явление, зависи от природните процеси. Това единство има и социални измерения, доколкото природата зависи във все по-висока степен от въздействията на обществото, служи на човешките цели, опосредствува взаимодействието между хората като социални същества.

При екологичната етика обаче това единство придобива специфични *екологични измерения*. Става дума за *единство между човека, обществото и природата като екосистема*, за изисквания да се поддържа определено равновесие в екосистемата. В основата на екологичната етика стоят изискванията за определено отношение към съвкупността от живи организми, взаимодействащи един с друг и образуващи някакво единство (система) с обитаваната от тях окръжаваща среда. Тази система се нарича *екосистема*. В нея може да се разграничи такава подсистема като *популацията* — съвкупността от живи същества от определен вид, живеещи съвместно на определена територия, които са относително изолирани от други живи същества от същия вид, живеещи на съседни територии. Освен с популациите екологията се занимава и с *биоценозите*, представляващи съвкупността от всички популации на отделните биологични видове (растения, животни, микроорганизми), живеещи на дадена територия. Безспорно е, че човекът като биологичен вид също може да се разглежда като популация, представляваща част от съответната биоценоза.

Така при екологичните морални изисквания доброто е оценка, свързана с екологичното цяло. При това нарушаването на оптималните екологични взаимодействия има в крайна сметка и античовешки характер, като саморазрушаване, самоунищожаване на човека. Така *моралната свобода* на личността е неотделима от определена екологична необходимост.

Всеки екологичен компонент притежава морална ценност като неотделима част от екологичната система, част от която е човекът. Човекът заема уникално място като такъв компонент, доколкото единствен притежава нравствената свобода и може да действа съобразно опознатите от него закони на екосистемата, да прави всичко възможно за запазването и развитието на човечеството от гледна точка на отношенията му с природата.

Екологичният морал притежава общочовешки и класови моменти. *Общочовешките* моменти са свързани с последствията от определено отношение към природата, с това, че екологичният проблем има глобален характер и замърсяването и унищожаването на природната среда в единия край на планетата оказва влияние върху цялостния екологичен баланс. Класовите моменти се определят от *причините* за определено отношение към природата, които са зависими от класовите интереси и поведение.

Екологичната етика притежава *общотеоретично равнище*, свързано с анализа на фундаменталните морални измерения на отношението между човек и природната среда. Тук особено важни са два аспекта. Единият е *глобалността на проблема за екологичния морал днес*. Във връзка с това се появява необходимостта от анализ на нови категории, пренебрегвани от традиционната философия и етика. Такава категория е *оцеляване*, отнасяща се до ценността на запазване на вида — ценност, която не е била поставяна под въпрос до преди няколко десетилетия.

Втори аспект е свързан с *моралното отношение към бъдещите поколения*. Ако последствията от сегашните ни действия са толкова значими, че могат да се почувствуват и след десетилетия и столетия, в каква степен днес ние сме морално задължени към потомците си? Трябва ли да решаваме техните проблеми днес или поне да не увеличаваме товара на задачите, които те ще решават? Това са нови въпроси, придобиващи особена острота именно във връзка с екологичния морал.

Екологичната етика притежава и *приложно равнище* на изследване на конкретното морално отношение на една или друга социална група към природата и утвърждаване на съответни морални изисквания.

Самата природа не е нито добра, нито зла. Тя не преследва човека и не го покровителствува, не подразделя своите видове на „добри“ и „лоши“, красиви и безобразни. Всяко творение в нея си има своя т. нар. „екологична ниша“ — свое място под слънцето, към което се е приспособило, и необходима роля в общото взаимодействие на различните животински видове.

Разликата между природата и човека от етическа гледна точка е, че човек може да бъде и *морален субект*, докато природата е само *морален обект*. Това означава, че природата мо-

же да бъде обект на определено морално отношение, но тя не може да бъде субект, да проявява морално отношение. Изследваното от екологичната етика морално отношение е еднопосочно ориентирано от човека към природата, но същевременно тя се опира и взема предвид и обратното отношение — екологичното отношение на природата към човека.

Нормите „Не късай цветята“, „Не гази тревата“, „Не убивай редките животни“ и т. н. имат предвид запазването на определено състояние на природата, те са определено отношение на човека към природата. Но това отношение е едновременно на човека към човека, на човека към обществото, защото, запазвайки определено екологично състояние на природата, отделният човек в края на краищата запазва това състояние на природата за другите хора, за бъдещите поколения, за обществото. В този смисъл природата играе ролята на своеобразно нравствено средство за проявление на отношението на човека към другите хора и обществото, към определени обществени нравствени цели и ценности. Известно е обаче, че човек не може да преследва определена нравствена цел с безнравствени средства, че отношението към средството е отношение и към целта. Именно затова и отношенията към природата могат да бъдат също така нравствени и безнравствени, както и отношенията между хората. Природата също изисква безкористно отношение, също изисква нравственост. Изисква такова отношение не само от отделния индивид, но и от групата, от обществото, защото ориентирането на обществото като цяло към отношение спрямо природата, подчинено на изискването на незабавен икономически ефект, може да се окаже неморално ако не от гледна точка на сегашното, то от гледна точка на идващите поколения. Това ще бъде неморално отношение на сегашното общество към бъдещите поколения.

2. Типове разбириания за екологичния морал

Във връзка с характера на екологичния морал са възможни няколко основни разбириания и съответно основни типове морални норми.

Първото от тях е антропоцентричното гледище, което е най-характерно за християнската и Кантовата етика. Според християнството в йерархията на битието останалите живи същества заемат по-ниско място в сравнение с човека и могат да бъдат използвани от него. По подобен начин Кант отнася животните към класа на предметите, за които е валиден само хипотетичният императив, т. е. инструменталното отношение.

Тази позиция в крайна сметка не се различава от утилитаристичните решения на проблема за моралното отношение към живата природа. Те се свързват с икономическите ориен-

тации, схващащи природата само като нещо, от което може да се извлече бързо полза, като прост обект на експлоатация независимо от следствията от такава експлоатация. Това в крайна сметка се оказва *екофобско отношение* към природата. Духът на експлоатация на буржоазното общество от Възраждането насам е свързан именно с такова отношение към природата. За това благоприятства и бързата урбанизация и индустриализация, откъсващи човека от характерното за селскостопанския труд непосредствено общуване с природата и ангажиращи го с дейност в новите отрасли на промишлеността и услугите, които са много по-опосредствувано свързани с природата. Този морал на ползата, на експлоататорско отношение спрямо природата днес ние не можем да приемем, защото все по-очевидни стават опасните следствия, до които той може да доведе

Второто разбиране отива в другата крайност, то издига в култ природата такава, каквато тя е, изисква благоговение пред нея и смята, че човек няма повече морални права в сравнение с всеки друг животински вид. То забранява на човек да посяга на другите форми на живот, да им нанася каквато и да е вреда. Моралната норма „не убивай“, валидна за отношенията между хората, трябва да стане в същата степен валидна и за отношенията на човека към всички живи същества. Това разбиране също не може да бъде прието, защото обрича човека на пълна пасивност в отношенията му към природата и така дори разходката по зелената морава се превръща в морално зло, защото човек дори несъзнателно може да навреди на някакъв биологичен вид. Моралният статус на човека не се различава от моралния статус на животното и така всъщност се подценява човекът като заемащ специфично място в природата, като социално същество

Според австралийския специалист по екологична етика Питър Сингър всяко същество, имащо способността да чувствава и страда, притежава морална позиция, притежава морални права и изисква съответното морално отношение към него². Малкото бебе, умствено недоразвитият, психично болният нямат характерната за човека интелигентност, умение да се трудят и ориентират в обществото и въпреки това обществото изисква определено морално отношение към тях, приравняващо ги с останалите хора. По същата логика обаче според Сингър ние би трябвало да приложим съответните морални норми и към повечето животни. Щом съществува морална забрана да се убиват малките деца, съответно би трябвало да съществува забрана да се убиват животните. Ако морално е неприемливо да се измъчва психично болен човек, тогава неприемливо е да се измъчва и кое да е животно. Критерий за това, дали трябва да се отнасяме морално към дадено същество, е доколко то може да изпитва положителни или отрицателни усещания. Между животните и човека от тази гледна точка не

би трябвало да се прави разлика. От една страна, Питър Сингър като че ли има определени основания. Нима например висшите животни не играят решаваща роля в нашия живот? Нима не е жестоко те да биват убивани? Може би са прави някои вегетарианци, обвинявайки хората в нравствено падение за стремежа им, както казват те, да оправдаят „трупоядството“? Подобни въпроси обаче веднага ни натъкват на контра-въпроси и аргументи. Без месната храна човекът не би възникнал от животинското царство. Когато поставим въпроса за необходимия в определени случаи избор между животното и човека, тезата за равните морални права на човека и животните става неудържима, защото приравнява човека с животното, заличава неговата специфика.

Вярно е, че в обществото се изисква моралните норми, които се спазват спрямо нормалния възрастен човек, да се спазват и спрямо малкото бебе, и спрямо умствено недоразвития. Те притежават морални права, но не защото могат да усещат и страдат, както животните, а защото в тях свойствата на нормалния възрастен човек съществуват потенциално, като нещо възможно, което може да се осъществи.

Третото разбиране, характерно за марксистката етика, съединява първите две. То изисква да се имат предвид особеностите на човека като биологичен вид, характерната за него способност да променя заобикалящата го действителност, да се вмесва в състоянието на екосистемата, във взаимоотношенията между популациите. То изисква екологичен морал, който да благоприятства поддържането на определено екологично равновесие, по не отрича необходимостта от по-нататъшна дейност на човека по преобразуването на природата. Моралните норми на отношение към животните, растенията, природните ресурси притежават определено своеобразие. В какво се състои то?

Животното няма същите морални права като човека, но то заслужава определено морално отношение.

На *първо* място, нравственото отношение към животните, любовта към тях се проявява в определени чувства към отделния животински индивид. Възпитанието на тези чувства е средство за нравствено възпитание на човека изобщо. Те са индикатор за неговия морален облик. Нравствено-емоционалното отношение към всички живи същества, проявяващо се в чувствата на милосърдие, жалост, е неотменна черта на всяка морално развита личност.

Отношението към животното от най-ранна възраст способства за формиране на хуманността или нехуманността като черта на човешкото общуване. Чувствата, изискващи спазването на изискванията да не се измъчват или убиват безсмислено животни, се пренасят и върху хората, както и обратното. Оттук следва действителният морален статус на животното в сравне-

ние с човека — то заслужава същите морални чувства, но когато се налага от интересите на истината, от ползата на хората, то тези интереси и тази истина трябва да бъдат предпочетени пред моралните чувства към животното. Но и това в края на краищата не може и не трябва да бъде отстъпление от хуманистичните морални позиции.

На *второ* място, нравственото отношение към животните може да се прояви като отношение не към отделното животно, а към животинския *вид*. Всеки животински вид е генетически уникално явление, формирало се в резултат на десетки хиляди години, и като такъв представлява ценност, която би трябвало да бъде запазена. В резултат на човешката дейност безвъзвратно са изчезнали от лицето на земята стотици видове животни и стотици видове птици. Не по-малко са на границите на изчезването.

Моралноотговорното отношение към природата изисква запазването на всеки животински вид. Той представлява неповторим етап от еволюцията на живота, който не може да се появи отново, и тази негова неповторимост го прави изключително ценен.

На *трето* място, нравственото отношение към животинския свят се проявява като отношение към *биоценозата*, изискващо спазването на определено екологично равновесие. Защото биоценозата представлява системно отношение между различни животински и растителни видове и определена среда. Ако бъде унищожено някое важно звено на системата, това заплашва от унищожение цялата система, заплашва и човека. Човешката намеса в биоценозата трябва да има определени граници. Спазването на тези граници може да се възприеме като морално изискване.

Морална страна има отношението не само към животните, но и към *растенията*. Те също са част от биоценозата и тяхното запазване в определени граници е необходимо за екологичното равновесие. Това запазване би трябвало да бъде и морално убеждение, и норма.

Всяко растение е представител на определен растителен *вид*, който също представлява нещо уникално като природно явление, резултат на продължителна природна еволюция. Това го прави ценно и затова морални аспекти на човешкото поведение присъствуват и в отношението към отделния растителен вид.

Тези аспекти присъствуват и от гледна точка на човешките чувства към природата. Нейното безсмислено унищожение е нехуманно и вредно за човечеството. Растенията присъствуват в човешкия живот от самото възникване на човечеството. Те му осигуряват храна, топлина, суровини за най-различни продукти, служат като предмет на естетическа наслада. Взаимодействайки практически с тях, човек ги е свързал с комплекс

от емоции, символи, културни значения. Всички сюжетни линии в Библията са съсредоточени около две дървета — на живота и познанието, символизиращи съответно идеите за живота и мъдростта. В древна Гърция всеки бог от митологичния пантеон може да бъде представен символно чрез различни дървета. И в цялата по-сетнешна човешка култура растенията играят голяма роля и са свързани с емоции и чувства, с морални норми и социални символи.

Ако нравствените моменти в отношението на човека към животните и растенията могат да се разберат и приемат относително по-лесно, то когато става дума за неживата природа, това не изглежда толкова ясно. В обикновения живот човек най-често интуитивно прави евентуално разграничения в зависимост от това, дали към неживата природа е приложен човешки труд, или тя се разглежда сама по себе си. Когато е приложен човешки труд, нравственото отношение може да се прояви като уважение към човешкия труд и съответно към човека, уважение към нещо, което представлява ценност за обществото. Днес в условията на изчерпващи се суровини и енергийни източници, на замърсяването и увреждането на водата и почвата става все по-ясна потребността от разширяване на хоризонтите на нравствено отношение към природата.

Тук става дума за такива морални изисквания като *пестеливост* и *грижовност* към природните ресурси. Това се отнася например и за почвата, чието унищожаване е унищожаване на резултат от многовековни процеси. По изчисления на ООН човечеството използва за селскостопански цели днес 1,5 милиарда хектара земя. Но за историческото време на своето съществуване то е загубило още толкова. В много отношения това се отнася и за нашата страна. А почвената покривка е национално богатство, изискващо грижовност.

Морални аспекти, отнасящи се до природните суровинни източници, възникват и във връзка с тяхното разпределение и *справедливостта* на това разпределение. Това се отнася особено за редките и стратегически значими суровини. Те са разпределени неравномерно в различните страни и тяхното изчерпване или наличие има грамадни икономически и политически следствия, а оттук е и морално значимо.

По-нататък: морални норми действуват и във връзка с *използването на ресурсите от гледна точка на отношенията между настоящето и бъдещите поколения*. Моралът обаче изисква да се живее не само с настоящето, но и с бъдещето, удовлетворяването на днешни потребности от суровини и енергия да се съобразява и с бъдещето. Това означава разумно използване на националните богатства и сериозни научни прогнози дали наши действия няма да се окажат фатални за човечеството след време, когато нас няма да ни има, но последствията ще трябва да се носят от нашите потомци.

3. Някои проблеми на формирането на екологичен морал на българина

Формирането на екологичен морал е една от важните задачи в процеса на подготовка на съвременния човек за решаването на изострящите се екологични противоречия. Това е комплексен процес, зависим от множество фактори. В много отношения той е обусловен и от начина, по който се схваща мястото на екологичния морал в рамките на цялостната система от нравствени норми и ценности на индивида и обществото.

Нарастващата значимост на екологичните проблеми за съвременния човек нерядко води до превръщането на екологичния морал в основа на морала изобщо. Според А. Печей и Д. Икеда днес е необходима „етическа революция“, която да доведе до създаването на „нова етика на живота“, „на признание на това, че всеки ущърб върху системата за поддържане на живота на планетата се обръща като бумеранг върху самите нас“³. При това именно тази „революция“ според тях е изходният пункт на решаването на всички основни социални проблеми на човечеството днес. Увеличаването на значимостта на глобалните проблеми на човечеството прави разпространеността на подобни умонастроения на Запад през последните години доста голяма.

Без да се отрича значимостта на глобалните проблеми и по-специално на екологичната проблематика, трябва все пак да не се пренебрегва подчинеността на екологичната проблематика на социално-икономически и социалнокласови механизми, на политически надстройки и технологическо равнище на различните общества. В този смисъл и екологичният морал не заема централно място в човешкия морал. Това централно място е свързано с базисните сфери и отношения, определящи общественото развитие.

В цялостното развитие и формиране на съответстващ на съвременната острота на проблемите екологичен морал са значими, разбира се, всички фактори, свързани с духовната сфера и с културната традиция, на която би трябвало да се опре съвременното отношение.

Всяка нация притежава свои повече или по-малко изразени особености на отношение към природата. Това зависи както от своеобразието на природната среда, така и от историческия път, изминат от нацията. Особеностите на българската природа също са влезли в нашата душевност, проникват в цялата българска култура.

За дълги векове неписаният народен морален кодекс на отношение към природата се определя в значителна степен от това, че основен тип дейност е дейността на полето или в планината. България е била населена със селяни, ежедневно свързани най-тясно със земята и нейните блага. Тази близост се от-

разява в обреди и ритуали, сентенции и поговорки, във фолклора и метафорите на всекидневния език. Тя е извоювана непрекъснато с упорит труд, със страх от природните стихии, от суши и градушки, но в нея има и уважение, и преклонение.

Когато новопоявилият се капитализъм, индустриализацията, урбанизацията започват да разрушават традиционното отношение към природата, най-добрите представители на нашата интелигенция се обръщат към нея като към извор на вдъхновение, на морални и естетически чувства. Алековият повик „към природата“ става израз на душевното състояние на стъпаната пред новите обществени порядки и търсеща възстановяване на обществената хармония демократична българска общественост. Вече през 1896 г. известният наш литературен критик К. Кръстев пише в своето списание „Мисъл“: „Чудя се как досега в България не се намерат 10 души хора със здрав разум, с воля и малко ексцентричност, ако щете — които да избягат далеч, от праха на градищата. . . в тия горски усой. Само тук ще намерят покой и свежест.“

Индустриализацията и урбанизацията обаче откъсваха от непосредствена връзка с природата все по-големи маси хора. Постепенно отслабваха редица нравствено-психични връзки на човека с природата, намаляваха привързаността и потребностите от нея. В градските условия човек постепенно свиква на улеснения и удобства, които водят до неговата дезаптация спрямо бързите промени на природните условия — капризите на времето, вятъра, влагата, студа и горещината. Появи се ново, „туристическо отношение“ към природата, при което човек е готов да общува временно с нея, но не в трудовата си дейност, а в свободното време; не и приближавайки се към някогашните условия на живот, а стремейки се да донесе със себе си сред природата максимално число удобства на своя градски бит.

Легендарните Белчо и Сивушка останаха назад във времето. Техните христоматийни образи изтръгват все по-малко емоции от урбанизираните подрастващи. Синовете и внуците на Боне Крайненеца станаха граждани, заселиха нови квартали и многоетажни блокове. В началото им беше трудничко. Имаха още илюзията, че с петела и кокошката, поставени на балкона, с лучеца, засят в саксии и кутии, ще могат да овардят у себе си нещо, което безвъзвратно си отива и няма с какво да бъде заменено. Но строги наредби и съседски оплаквания, пък и приспособяването към един нов начин на живот бързо пометоха тези илюзии. Но с това си отиваха много важни ценности от духовния свят на българина. Боне Крайненеца не можеше да живее без Белчо и Сивушка — те бяха за него и икономическа, и нравствена ценност. Неговите потомци в много отношения се научиха на това. Грижите бяха прехвърлени върху ладите и москвичите, с тях започнаха да се „орат“ градските паважи.

Бързата индустриализация на страната, често пъти недалновидното използване на природните богатства доведоха на места до нарушаване на екологичното равновесие, на първичната хармония на природата. Започнаха да намаляват опасно обработваемите почви, да се замърсяват реките и въздухът. В своето ежедневно поведение откъснатият от своята пъпна връв — земята — днешен българин се отдалечи от природата и нерядко не си дава сметка, че екологично безотговорното поведение носи със себе си нарастващи неприятности за обществото и човека.

Както поради някои слабости на икономическия механизъм, така и поради недостатъчна екологична съзнателност, поради това, че в редица замърсяващи природата предприятия технологиите са на ниско равнище, а безотпадъчните технологии бавно се внедряват, редица наредби за опазване на природната среда в немалко случаи трудно се спазват, а санкциите са недостатъчни.

Най-общите направления за формиране на екологичен морал и отговорно поведение към природата са няколко. *Едното* от тях е усъвършенствуването на икономическия механизъм по линия на засилване ролята на личния и ведомствения интерес при опазването на природната среда. Така трябва да се върви към единна система за икономическо стимулиране на природозащитната дейност, към усъвършенстване на мерките за икономическо санкциониране на замърсителите, към комплексно обхващане на дейността по опазване и възпроизводство на природната среда.

Въздействието върху интересите и сериозният социален контрол формират в крайна сметка определена готовност за екологично приемливи действия, създават убеденост и вискателност у хората за такива действия. Така се формира и съответен екологичен морал, решава се една от големите задачи на нашето време — преодоляването на противоречията между природа, икономика и морал, между екология, икономика и етика.

Второто направление, благоприятстващо развитието на екологично морално поведение е създаването и внедряването на екологизирани техника и технологии, които да замърсяват много по-малко природата, да пестят суровини и енергия. Днес противоречието между ефективността на общественото производство и охраната на околната среда в значителна степен зависи и от състоянието на техниката и технологиите. Опазването на околната среда изисква значителни по обем разходи за контролно-измерителна техника, за реконструкция и модернизация на функциониращите производства, за внедряване на безотпадъчни технологии и на цикли с обратно водопотребление. Влагането на тези разходи не винаги е ефективно от икономическа гледна точка, но то трябва да се прави в името на друга ефективност, на други ценности — здравето на

хората, екологичното равновесие, нормалната среда за живот.

Третото направление е затихване процесите на урбанизация и издигането престижността на свързания по-тясно с природата селскостопански труд. За това известно значение има и развитието на личното стопанство. Формирането на екологичен морал в случая става в непосредствената трудова дейност. Трудът върху земята носи морално удовлетворение, разширява сферата на познание и интересите, укрепва физическото здраве. Съответният начин на живот притежава нравствена и екологична привлекателност, допринася за активно отговорно отношение към природата.

Четвъртото направление е активната просветна, разяснителна и възпитателна дейност по формирането на екологична култура и морал. Днес екологичното възпитание заема все по-важно място сред другите видове възпитание на личността. Именно чрез него трябва да се създаде от най-ранна възраст лична отговорност пред природата у всеки съвременен българин. В тази насока у нас са ориентирани редица програмно-директивни документи на партийни, държавни, стопански и обществени органи и организации и се развива системата на образование. Не потребителско отношение, не стремеж към временна изгода трябва да формират те, а стремеж на уважение към заобикалящата среда, умение да се вземат рационални решения на използване, но и съответно на възпроизводство на природата. Коренът на много наши беди е в дефицита на екологични знания и култура, неспособността да се види сложната верига от екологично взаимозависими фактори. Затова и овладяването на един минимум от такива знания става днес потребност за всеки човек. Той е необходим за създаването и заздравяването на нравствено-психичната връзка на човека с природата.

Формирането на нравствени чувства към заобикалящата природа е неотделимо от патриотичното възпитание на личността, от родолюбието. Природата винаги е играела важна роля в патриотизма на българина. Някога скитащият се по чужбина Каравелов изля своята носталгия по родината в копнеж по родната природа, написвайки своите знаменити редове „Хубава си, моя горо, мирушеш на младост, но вселяваш в душата ми само скръб и жалост“. За Вазов да се наричаш българин означаваше и да обичаш нашите „планини зелени“. Любов към родната природа и любов към родината са две неотделими нравствени чувства. Те формират в редица отношения човешката индивидуалност, самосъзнанието на българина за неговото място в този свят.

Една замърсена, ставаща все по-отчуждена за човека природа вреди не само на неговото здраве, тя означава загуба и на човешка индивидуалност, загуба и на нравственост. Грижи-

те по опазването на природата са поради това и грижи за опазване на душевността и нравствеността на българина, грижи за неговото формиране именно като българин в съвременния свят, като зряла и хармонична личност.

Четиринадесета глава **БИОТЕХНОЛОГИИ И ЕТИКА**

Развитието на човечеството досега се е основавало на развитието на производителните сили, свързани с използването преди всичко на определени механически, физически, химически закономерности. Целенасоченото използване на определени биологични закономерности е било сравнително слабо и съсредоточено преди всичко в селскостопанските и хранително-вкусовите отрасли, в медицината. Това обуславя и относителната стабилност на множество ценностно-нормативни комплекси, формирани повече или по-малко стихийно в ежедневната дейност за социална регулация на биологичното, за преобразуване с оглед на определени социални цели на съответни биологични процеси. Бързото развитие на научно-техническата революция днес, успехите на биологията все по-активно налагат използването на все повече и повече биологични закономерности за постигането на определени производствени и социални цели. Очертават се процеси на „скок“ във възможностите на обществото да въздействува и използва целенасочено биологичното. Създадената през последните години система от подходи, методи и технологични решения за индустриализиране на биологията чрез нейната интеграция с химическите, физическите и техническите науки води постепенно до коренна промяна на възможностите на човека да преобразува биологичните явления край себе си. Това означава и коренни промени във взаимодействията между социално и биологично, а на тази основа появата на множество нови морални проблеми, търсенето на нови решения в моралната регулация на биологичното в обществото. Засега тези процеси са още в своя сравнително начален стадий, социалните им последствия и морални дилеми недостатъчно очертани, но безспорно е, че значимостта на промяната налага и ще налага постепенно формирането в тази посока на специално направление на биоетически изследвания, проучващо моралните последици и моралната регулация на новите ситуации, породени от използването на биотехнологиите в обществото, от все по-голямата „биологизация“ на производствените процеси. Очакванията са, че постиженията на биотехнологиите ще доведат до четвърта научно-техническа революция през нашия век след разкрепостяването на енергията на атома, овладяването на космоса и развитието на микроелектрониката¹. А това означава, че моралните проблеми на научно-техническата революция все повече се превръщат в морални

проблеми на биотехнологиите, в морални проблеми на променящите се взаимодействия между биологично и социално, между общество и природа. Това е сфера на най-бързо и неочаквано появяващи се нови проблеми на биоетически анализ. Доколкото обаче в нея, поне у нас, все още много аспекти са на един твърде начален етап, не са достатъчно отчетливо открити, в рамките на настоящата работа само накратко ще отбележим някои техни контури.

Биотехнологиите са качествено нова форма на утвърждаване на биологичните явления в обществения живот, на биологизация не само на народното стопанство, по и в определен смисъл на обществения живот. Под биологизация тук разбираме все по-активното социално използване на биологичните закономерности с оглед определени цели на обществото. В този смисъл биологизацията на обществения живот може да се разглежда в същото време и като своеобразна социологизация на биологичното. Доколкото обществените цели са неотделими от определени ценности и норми, неотделими са от морала, то активното използване на биологичното в съответствие с определени цели може да бъде характеризирано и като процес на нарастваща аксиологизация и етизация на биологичното. Именно научното осмисляне на този процес на аксиологизация и етизация на биологичното стои в основата на етическия интерес към биотехнологиите.

Взаимодействайки си и взаимопрониквайки, днес се развиват бързо такива основни елементи на съвременните биотехнологии като генното, клетъчното и организмовото инженерство, микробиологичния синтез, имунобиологията, инженерната ензимология, техническата биоенергетика, екологичната биотехнология. В растениевъдството се разпространяват методите на клетъчно и генно инженерство за получаване на усъвършенствани видове растения, очертават се нови перспективи в използването на биостимулатори и бактериални препарати като торове. В животновъдството перспективна роля имат генноинженерното клониране, трансплантацията на ембриони, използването на фуражния протеин от микроорганизми, внедряването на биотехнологични процеси с участието на ензими и пр. В енергетиката се разработват активно методи за получаване на енергия от биомаса, в химическата промишленост нараства делът на продукцията, получена чрез биотехнологични методи. В здравеопазването и химическата промишленост огромни усилия и средства се хвърлят за производството на продукти, създадени на базата на рекомбинантни ДНК (инсулин, интерферон, хормони на растежа и пр.), моноклонални тела, антибиотици и т. н. Следващият голям скок в микроелектрониката се свързва с интеграцията на физиката, химията и молекулярната биология за създаване на органични тримерни полупроводници, на биосензори и биочипове, които да служат като основа за масо-

во производство на биокомпютри. В нашата страна биотехнологиите са едно от трите (наред с електрониката и новите материали) стратегически направления на развитие на съвременната научно-техническа революция. През 1984 г. бе утвърдена Национална програма по биотехнология за периода до 1990 г. с обширен кръг от задачи, групирани в 17 проекта. Бързо се подготвят средни и висши кадри в тази област.

На досегашните си етапи биотехнологиите се опират преди всичко на микробиологията и биохимията. В перспектива обаче се очаква все по-напред да излизат генното, клетъчното и организмовото инженерство. Именно във връзка с тяхното използване ферментират засега и най-острите морални проблеми. Можем да разграничим няколко основни типа такива проблеми.

Първият основен тип морални проблеми са свързани с евентуалните опасности за човешкия организъм, обществото, човечеството, съпровождащи изследванията и развитието на съвременните биотехнологии.

Тези опасности са свързани в перспектива с разработките и използването на „биологично оръжие“, което може да се окаже много по-опасно и от досегашното, основано на ядрената енергия. Самите експерименти в областта на генното инженерство в изследователските лаборатории са свързани с рискове. Във времето, когато хиляди животински видове са заплашени с изчезване или са изчезнали, човек постепенно придобива способността да накара стоящи твърде далеч един от друг в биологичните класификации видове да си разменят генетичен материал. Това, което може да се получи при такова кръстосване, е трудно предвидимо. То може да се втурне с такава мощ в съществуващата екосистема, че да я дисбалансира безвъзвратно. Възможен резултат, да речем, могат да бъдат микроби, чието безконтролно и бързо размножаване да заплаши човешкия вид. Затова редица крупни учени призовават за налагане на мораториум върху експерименти, които: 1) включват въвеждането на гени в бактерии, които са устойчиви спрямо антибиотици или предизвикват формирането на бактериални токсини, и 2) на тези, които включват въвеждането на гени от вируси в бактерии².

През 1976 г. Националният институт по здравеопазването в САЩ публикува доброволни основни принципи, които класифицират генетичните експерименти според риска, който носят, и след това определят тези, които могат да бъдат сигурно реализирани при определени условия, и тези, които потенциално са така рисковани, че е по-добре да се откажем засега от тях или изобщо трябва да бъдат забранени. Тези принципи в една или друга форма са приети сега в редица други страни и се смятат в общи линии като адекватна нормативна база за справяне с рисковете, с които са съпроводени експериментите в областта на генетиката.

През 1974 г. група учени от Станфордския университет се обърнаха с призив към биолозите от цял свят да наложат мораториум върху някои от най-опасните изследвания до свикването на международна конференция по тези проблеми в Азилмар (САЩ) през 1975 г. Този призив бе поддържан от много учени от най-различни страни и мораториумът почти единодушно се съблюдава в продължение на осем месеца до конференцията, когато бяха обобщени рисковете от тези изследвания, техните социални и морални аспекти. Въпреки че този мораториум бе относително кратък, той показва, че съществуват определени ресурси за регулиране на изследванията в генетичната област чрез моралните регулатори на научната общност. Разбира се, много по-важното е създаването на цялостен комплекс от социални, политически, нравствени условия и регулатори, които да бъдат надеждно средство в предотвратяването на възможни опасности, свързани с изследванията и резултатите на съвременните биотехнологии. Това е необходимо и поради факта, че дългосрочното въздействие на биотехнологичните промени върху нравите, нормите, начина на живот в обществото трудно може да бъде прогнозирано.

Втори основен тип морални проблеми са свързани с появата на нови морални ситуации, резултат от приложението на откритията в биологията в обществения живот.

В цял ред сфери досегашните устойчиви за твърде дълъг период особености на взаимодействията между биологично и социално са свързани с устойчиви форми и на морална регулация на биологичните процеси, с устойчиви взаимовръзки с цялостната ценностнонормативна сфера на обществото, с разбиранията за хуманно и нехуманно. Успехите на биологията и биотехнологиите бързо налагат цял ред нови ситуации, налагащи промени в масовото поведение, в оценките на едни или други явления.

Такава ситуация е *необходимостта от промяна на отношението към мъртвото тяло, към организма, при който е установена необратима смърт*. Това отношение при различните народи е обрасло с огромно количество обреди, ритуали, символи, емоции, ценностни значения, формирани в продължение на векове. В нашата традиция запозването целостта на тялото и погребението на човека са тясно обвързани с християнската традиция и са израз на най-дълбоко уважение към човека, проява изобщо на светогледни нагласи, свързани с живота и смъртта. Традицията на други народи включва като съвсем естествено кремирането на тялото. Сега обаче постепенно се изправяме пред съвсем нови ситуации, при които определено време след настъпването на смъртта едни или други части на организма могат да бъдат използвани от медицината за трансплантация на органи, за спасяването на живота и здравето на други хора. Така например клетките от черния дроб, взети от

починал човек, могат да бъдат използвани за направата на много важни биогенни стимулатори. Сърцето и други негови части могат да бъдат използвани за присаждане и т. н. Тук възниква въпросът за ново морално-психично отношение към организма след мозъчната смърт. Необходимостта от такова отношение се потвърждава от факта, че първите трансплантации на сърце у нас показват, че един от най-трудните проблеми се оказва намирането на донор и получаване съгласие от близките сърцето на починалия да се използва за присаждане. По-нататъшното развитие на биотехнологиите в медицинската практика все повече ще превръща организма в един потенциален резервоар на „запасни части“ за живите. Публичната дискусия и активната пропаганда по тези въпроси са необходими, за да се преодолее моралните бариери пред този процес.

Редица нови морални ситуации възникват във връзка с внедряването на методите на генното инженерство в нови области и особено в медицинската практика. Става дума за използването на методите на пренатална диагностика и генетичния мониторинг. По обобщени данни в развитите страни около 5 на сто от децата се раждат с наследствена патология. В детските болници от общ профил не по-малко от 20 на сто от приеманите деца имат заболяване, свързано с наследствени фактори. Те 5—6 пъти по-често посещават поликлиниките в сравнение с останалите деца³. Сега методите на пренаталната диагностика разкриват широки и непознати в миналото възможности за ранна профилактика и разпознаване на наследствените и хромозомни болести⁴. Методите на генетичния мониторинг са свързани с контрола и профилактиката на мутационния процес у човека, като данните показват, че в резултат на замърсяването на околната среда общият мутационен товар при човека показва тенденции към увеличаване. При повече от 3000 болести причината е най-вероятно някакъв генетичен дефект. С методите на генетичния мониторинг и пренаталната диагностика днес могат да се предвидят голяма част от тях. Най-значимият морален проблем тук е, когато става дума за перспективите на отделния индивид да има потомство, страдащо от генетична обремененост. Според някои данни около 20 на сто от хората на земята не би трябвало да имат потомство, защото то би било с генетични увреждания, които в перспектива влошават цялостния генетичен фонд на човечеството⁵. В този смисъл най-съществената биосоциална ценност, с която би трябвало да се обогатят съвременните морални кодекси, е *генетичната отговорност* на отделния индивид пред бъдещите поколения. След като знае, че възпроизводството му крие определени опасности, той би трябвало да има достатъчно чувство за отговорност, за да се откаже да има генетически собствено дете. Това от своя страна изисква съответната биосоциална ценност да се утвърждава активно чрез общественото мнение

и разнообразните механизми на възпитание на личността.

Трети основен тип морални проблеми са свързани с перспективите чрез възможностите на генното, клетъчното, организмовото инженерство, на биотехнологиите да се оказват въздействия, които да водят до съществени промени в човешки биологичното.

През последните две десетилетия бяха разработени методи за създаване на животни, изградени от клетки с различна наследственост⁶. Тези организми се наричат алофени или химери, по името на древногръцкото митично същество химера — комбинация от лъв, коза и змия. Чрез слепване на зародиша на овца с три зародиша на коза група английски изследователи са успели да получат жизнеспособни междувидови химери, които съчетават форми и белези на овца и на коза. Космената покривка е смес от петна овча вълна и прави кози косми. Рогата по форма са кози, но са извити, както на овен, а кръвта съдържа серумни белтъци и еритроцити и на овца, и на коза.

От чисто техническо гледище вече са създадени предпоставки методите на генното, клетъчното и организмовото инженерство да се прилагат и при човека. Възникват въпросите, могат ли и трябва ли тези методи да се използват за „подобряване на биологичните качества па човека“. Каква би трябвало да бъде нашата етическа оценка, ако на мястото на опита с овена и козата се поставят зародиши на човек и шимпанзе? Нали това явно е предпоставка за промени и в личността в мащаби, далеч превъзхождащи възможностите в това отношение досега на психофармакологията и психотерапевтиката? Тук достигамо до огромно количество засега трудни за отговор въпроси, в каква степен е допустимо да се променя човешкият организъм и какви трябва да бъдат критериите за такава промяна. Процес, който е бил резултат досега на милионна еволюция, става зависим от човешки решения. Надали можем да приемем позицията на Джереми Рифкин, според когото новата етика, необходима за тази ситуация, трябва да свързва идеята за добро с идеята за повишаване на икономическата ефективност⁷. Критериите за моралност са много по-широки и често противоречащи на тези, които се отнасят до икономическата ефективност. Централен социално-хуманистичен и морален проблем в перспектива става какво оценъчно отношение да се вземе спрямо въздействията върху генетичните основи на отделния индивид, представляващи сами по себе си висша ценност. Във фантастичния роман „Градът“ на Клифърд Саймък, написан още през 50-те години, се разказва как, след като откриват възможности за промяна на своя организъм в пихтиестия медузообразен организъм на същества, способни да обитават атмосферата на Юпитер, постепенно милионите хора извършват тази промяна и изоставят земята. Съдено ли е на подобни прогнози да се сбъднат? Това са въпроси, чиято тежест в перспектива ще се уве-

личава. В тях се съдържат няколко момента.

Първият се отнася до моралното ни отношение към досега формираното се човешки биологично, към генетичната конституция на човека. Само един от животинските видове в цялата история на земята се е превърнал в човек и неговата генетична информация представлява необичайна рядкост. Дори откриването на други разумни същества във вселената не означава откриване на идентичен тип генетична информация. Оттук произтича и нейната ценност.

Втори момент е свързан с въпроса, кой и въз основа на какви критерии ще решава кои гени работят неправилно, за да бъдат отстранени, и какви точно генетични подобрения да се направят. Това не е само биологичен, а и социален, включително и класов и морален въпрос, доколкото и човешкото здраве, и реализацията на човешките потребности са свързани с определен исторически и класов контекст.

Трети момент е свързан с взаимната отговорност между поколенията. Развитието на методите на лечение на генетични болести (пренатална диагностика) ще прави както родителите, така и обществото като цяло по-малко търпими към едни или други биологични дефекти.

Четвърти момент е свързан с получаването на химери в животинския свят и растенията, което явно трябва да става изключително внимателно, защото е свързано с опасности, отнасящи се до нормалното функциониране на биосферата, в която различните животински и екологични видове са свързани с екологични въздействия и баланси, създавани естествено за много дълъг период. Нови животински видове и растения могат да нарушат в съвсем неочаквана посока този баланс⁸.

Като цяло, разбира се, биотехнологиите имат и ще имат силно положителен социален ефект, защото те във висока степен са свързани с технологически чисто и безотпадно производство, с опазването и очистването на природната среда. Техните морални аспекти ще стават в перспектива все по-значими задачи на биоетиката.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Краят на всяко изследване може да бъде начало на ново. Това следва от непрекъснатостта и безкрайността на познавателния процес. Мисля, че за този труд това важи повече, отколкото за редица други, защото амбицията беше да се поставят ориентир и покаже широтата на едно ново направление на междудисциплинарен анализ. По тази причина в него е очертано едно многообразие от проблеми, от които се виждат повече или по малко мащабите и възможностите за изследователска работа в областта на взаимоотношенията между морално и биологично. По всеки от поставените проблеми могат да се търсят допълнителни аргументи, да се извършват нови анализи. Още повече проблеми могат да бъдат допълнително разработени. Някои от тях авторът на този труд е разработил в свои публикации (В. Проданов, Биосоциални ценности, С, 1982, Етиката и ценността на човешкия живот, С, 1986, Аксиология на тялото, С, 1986, Хранене и поведение, аксиологически аспекти, В — „Научни трудове на ЦТУИП към АОНСУ при ЦК на БКП“, № 126, 1982, Сексуално поведение и сексуални норми, „Философска мисъл“, 1981, № 2 и 3).

Какво можем да обобщим от цялото това многообразие от проблеми?

Първо Цял ред практически и теоретични процеси в съвременния обществен живот и научно познание правят все по-актуален и значим проблема за моралните аспекти на взаимоотношението социално — биологично. В Марксовите трудове имаме принципните идеи за социалната същност на човека, но в същото време Маркс заедно с Енгелс оставя множество идеи за посоките на търсене на механизмите на взаимовръзка социално — биологично, а на тази основа и морално — биологично. Имайки предвид тези положения, се налага да осмислим един немалък емпиричен материал, с който спекулират в буржоазното обществознание най-напред еволюционната етика и фройдизмът, а сега неофройдизмът, западната социобиология и биоетика. Нашата постановка е, че това осмисляне не може да стане в рубриката „Етически проблеми на биологичното познание“, защото тя анализира нещата само на равнище познание. Не трябва да стане и в рубриката „Етически проблеми на биологията“ (в смисъл на обективното, реалното биологично), защото натрупаният както в биологията, така и в етиката потенциал дава възможност за един синтез на по-високо равнище. В тази работа този синтез е означен като „биоетика“ и пред-

метните му граници са определени от двупосочното взаимодействие ролята на моралната сфера при въздействията върху биологичните процеси и ролята на биологичното за морала

Второ. Междудисциплинарният синтез е възможен, ако се опира на категориален синтез, чрез който именно се обхваща междинната територия, спецификата на граничните явления ЕТО защо в настоящата работа специално се разработва един минимум от категории, необходим, за да се поставят основите на такъв синтез Те отговарят на следните изисквания а) обхващат сферата и на биологичното, и на социалното, б) имат нормативно оценъчен характер Те ни дават подходи към моралните механизми на снемане на биологичното от социалното Сред използваните категории има такива, които по популярната класификация на етическите категории, използвайки аналогията, можем да отнесем към т нар структурни категории (биосоциални ценности и норми), по същата аналогия останалите могат да се отнесат към същностните категории Използвайки възможностите за категориален синтез на всички тези категории, можем да търсим редица посоки за осмисляне на отделни проблеми на взаимовръзката морално — биологично

Трето В центъра на биоетическите търсения може да се постави въпросът как се съединяват детерминиращите въздействия на човешкия организъм (биологична детерминация) и морала в човешкото поведение В най-висока степен този въпрос може да бъде изследван чрез анализ на социалните преобразования и прояви на органичните потребности

Четвърто По-конкретният анализ на взаимодействията между биологично и морално означава да се фиксират различни по-конкретни сфери на такива взаимодействия Всяка от тях има характера на относително самостоятелно биоетическо направление, което същевременно е част от цялостната биоетическа област Като се има предвид, че има аспекти на биологичното, които са изложени на относително по-силно социално и по-специално ценностнонормативно въздействие, а други на по-малко, то съществени от биоетическа гледна точка са онези, в които се извършват интензивни процеси на такова въздействие Възможни критерии на разграничение на отделни биоетически направления могат да се търсят по различна линия Между тях съществени са разграниченията по принципа развитие — функциониране и отделен индивид — общество

Направлението, в което особено интензивно възникват днес нови морални проблеми, свързани с отношението биологично — социално, са съвременните биотехнологии и тяхното приложение в обществения живот, преди всичко приложението им към човешкия организъм На тази основа ще се налага да се осмислят отново редица фундаментални морални, аксиологически и деонтологически въпроси В този смисъл въпросите, стоящи пред биоетиката, са предпоставка за развитие и на фундаменталното аксиологическо и етическо познание.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

УВОД

- 1 Ангелов, С. Марксистката етика като наука. С, 1970; Философия, идеология, практика. С, 1986; Момов, В. Нравствената норма и нейната реализация. С, 1969; Момов, В., А. Харчев. Социална среда и възпитание. С, 1977; Момов, В. Насрещното движение на теорията и идеологическата практика. С, 1984; Вичев, В. Морал и социална психика. С, 1974; Социалистическата личност. С, 1980; Нешев, К. Етика. С, 1980; Морално познание. С, 1982; Драмалиев, Л. Нравственост. С, 1972; Георгиев, Д. Етическо познание, светоглед, ценности. С, 1977.
- 2 Ирибаджиков, Н. Философия и биология. С, 1967; Философия и стил на мислене и действие. С, 1985; Калайков, И. Приспособяване и патологичен процес. С, 1969; Цивилизация и адаптация. С, 1981; Научно-техническата революция и проблемът за социалното и биологичното у човека. С, 1977; Общественият прогрес и биологията на човека. С, 1983; Василев, К. Увод към философия на историята. С, 1961; Спасов, Д. Единство и многообразие. С, 1977; От логика към социология. С, 1980; Василев, Н. «Портрет» на човека, създаде самия себе си. С, 1985.

ПЪРВА ГЛАВА

- 1 Вж. Кедров, Б. М. Классификация наук. М., 1985., с. 264—267.
- 2 В нашата литература вече е правен анализ на разработките на социобиологията. Вж. Гаузе, Г. Ф., Р. С. Карпинская. Эгоизм или альтруизм, «Вопросы философии», 1978, №8; Фролов, И. Т. Перспективы человека. М., 1979; Карпинская, Р. С., С. А. Никольский. Социобиология: ее сторонники и оппоненты. «Философские науки», 1982, №1; Сатдинова, Н. Х. Социобиология — «за» и «против», «Вопросы философии», 1982, №3; Игнatieв, В. Н. Социобиология человека. «Теория генно-культурной коэволюции», «Вопросы философии», 1982, №9; Панов, Е. Н. Поведение животных и эволюционная структура популяций. М., 1983; Каримскии, А. Е. Социальный биологизм. М., 1984; Костов, П. За социобиология от диалектикоматериалистически позиции. «Философска мисъл», 1985, №6; Карпинская, Р. С., С. А. Никольский. Критический анализ социобиология М., 1985; Никольский, С. А. О философско-мировозренческих основаниях социобиологии. «Вопросы философии», 1986, №4.
- 3 Wilson, E. O. *Sociobiology. The New Synthesis*. Cambridge, 1975.
- 4 Boulding, K. E. *Sociobiology or biosociology?* — In: „Sociology and human nature“. San Francisco, 1978, pp. 260—276.
- 5 Wilson, E. O. *Op. cit.*, p. 3.
- 6 Wilson, E. O. *Op. cit.*, p. 132.
- 7 Wilson, E. O. *On Human Nature*. Cambridge, 1978, p. 167.
- 8 *Ibid.*, p. 7.
- 9 Фролов, И. Т. Прогресс науки и будущее человека. М., 1975 с. 203.
- 10 Калайков, И. Научно-техническата революция и проблемът за социалното и биологичното у човека. С. 1977 с. 209; Спасов, Д.. От логика към социология. С, 1980, с. 146—147; Костов, П. За социобиология от диалектикоматериалистически позиции. «Философска мисъл», 1985, №6.
- 11 Wilson, E. O. *Sociobiology*. p. 575.
- 12 Potter, V. K. *Bioethics for Whom?* In: «The Social Responsibility of Scientists» *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1972, Vol. 116, pp. 200—205.
- 13 *Encyclopedia of Bioethics*. Ed. by W. T. Reich, Vol. 1—4, N. Y.—L., 1978.

- 14 Първи опит за марксистко описание на този процес е статията на Е. В. Карамзина «Биоетическо направление в современной буржуазной философии» във «Вопросы философии», 1985, №12, която ще имаме предвид при очертаване контурите на западните изследвания по биоетика.
- 15 Вж. Bioethics: Basic Writings on the Key Ethical Questions that Surround the Major Modern Biological Possibilities and Problems. Ed. by T. A. Shannon. N. Y., 1976; McCullough, L. B. Methodological Concerns in Bioethics. «The Journal of Medicine and Philosophy». Vol. 11, №1, 1986, pp. 17—19; Ethique et biologie. Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1986, pp. 20—27.
- 16 Вж. Fletcher, J. Humanhood. Essays in Biomedical Ethics. Buffalo, 1979; Donnell, T. Y. Medicine and Christian Morality. N. Y., 1976.
- 17 Encyclopedia of Bioethics. Ed. by W. T. Reich, Vol. 1. N. Y.—L., 1978, p. XV; Callahan, D. Bioethics as a Discipline. In: «Biomedical Ethics and the Law». Ed. by Y. M. Number, R. F. Almeder, N. Y.—L., 1976, pp. 1 — 11.
- 18 Callahan, D. The Tyranny of Survival. N. Y., 1973, p. 155.
- 19 Ваух, К. Biomedical Ethics. Morality for the New Medicine. N. Y., 1974, p. 134.
- 20 Hambrug, M. Is biology relevant to ethics? Yet another entry into the sociology debate.—Ethics in science, medicine. Oxford, 1980, Vol. 7, №1, pp. 49—56.
- 21 Toulmin, S. How Medicine Saved the Life of Ethics. «Perspectives in Biology and Medicine», 1982, Vol. 25, pp. 749—750.
- 22 Hare, R. M. Medical Ethics: Can the Moral Philosopher Help?. In: «Philosophical Medical Ethics: Its Nature and Significance. Ed. S. F. Spiker, H. T. Engelhardt, Dordrecht: Reidel, 1977, p. 49.
- 23 Вж. Gorovitz, S. Baiting Bioethics. „Ethics”, 1986, Vol. 96, pp. 356—359.
- 24 Fox, R. J. Swahey. Medical Morality is not Bioethics—Medical Ethics in China and the Unite States. „Perspektives in Biology and Medicine”, 1984, Vol. 27, pp. 351—353, 354.
- 25 Gorovitz, S. Op. cit., p. 360.
- 26 Вж. «Вопросы философии», 1985, №12, с. 121, 118.
- 27 Szawarski, Z. Dwa modele etyki medycney. „Studia filozoficzne”, 1984, №11—12.
- 28 Фролов, И. Т. Социология и этика познания жизни и человека. В: Пути интеграции биологического и социогуманитарного знания. М., 1984, с. 12—23.
- 29 Исповедь Блаженного Августина, епископа Иппоконского-Богословские труды. М., 1978, т. 19, с. 174—175.
- 30 Цит. по Лосев, А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I—II в. н. э. М., 1979, с. 300.
- 31 Маркс, Енгелс. Соч., т. 20, с. 102.
- 32 Вж. Засядь-Волк, Ю. В. Социальная природа нравственного сознания личности и биологические параметры человека. «Философские науки», 1980, №6.
- 33 Момов, В., В. Проданов. Проблеми на теорията и управлението на идеи логическия процес, Т. I. С., 198U, с. 284—285.

ПЪРВА ЧАСТ

ВТОРА ГЛАВА

- 1 Дубинин, Н. П. Биологические и социальные факторы в развитии человека. «Вопросы философии», 1977, N2, с. 53; вж. също Дубинин, Н. П. Что такое человек. М., 1983, с. 21 -57.
- 2 Can we survive our Future. Ed. G. R. Urban, London —Sidney—Toronto, 1972, p. 134.
- 3 Гельвеции. Соч. в двух томах, т. 2. М., 1974, с. 263.
- 4 American psychologist. 1973, Vol. 28, №3, pp. 199—211.

ТРЕТА ГЛАВА

- 1 Вж. «Ethical Issues in Death and Dying». Ed. by T. L. Beauchamp, S. Perlin, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1978, pp. 1—86; Ad Hoc Committee of the Harvard Medical School to Examine the Definition of Brain Death, „A Definition of Irreversible Coma”. In: „Journal of the American Medical Association”, Vol 205, 1968, pp. 337—340.
- 2 Наредба №1 на Министерството на народното здраве за вземане на органи от трупове за присаждане, «Държавен вестник», 1986 №7 с 7.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

- 1 Гольбах, П. Избранные произведения Т. 2. М., 1963, с. 10
- 2 Dubas, N. R. Mirages of Health. N. Y. 1959, p. 45
- 3 Кант, И. Критика на способността за съждение С., 1980, с. 83.
- 4 Живков, Т. Избр. съч. Т. 32, с. 306—307
- 5 Маркс, Енгелс. Съч. Т. 1, с. 62.
- 6 Вж. Koos, E. The Health of Region Will- What the People Thought and Did About it. N. Y., 1965.
- 7 Вж. Hughes, Ch. Ethnomedicine. In: „International Encyclopedia of The Social Sciences“, Ed. D. L. Sills, Vol. 10, The Macmillan Company The Free Press, 1968, p. 88.

ПЕТА ГЛАВА

- 1 Вж. Цитоловский, Л. Е. Физиология свободы воли. «Химия и жизнь», 1979, №7, с. 21—25.
- 2 Вж. Цитоловский, Л. Е. Цит. съч., с. 25.
- 3 Вж. Русаков, В. М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека. «Вопросы психологии», 1985, №1; Бел оу с, В. В. К исследованию влияния типов темперамента на эффективность индивидуальной и совместной деятельности. «Вопросы психологии», 1986, №3.

ВТОРА ЧАСТ

ШЕСТА ГЛАВА

- 1 Бюджет на времето на населението в НР България през периода 1970—1977 година, КЕССИ. С., 1978, с. 28 и нататък.
- 2 Маркс, Енгелс. Съч. Т. 42, с. 86—87.
- 3 Пак там, с. 86.
- 4 Пак там, с. 120—121.
- 5 Вж. Коробейников, В. Идолы века. М., 1972, с. 143—144.
- 6 Вж. Проданов, В. Биосоциални ценности. С., 1982.
- 7 Хаджийски, И. Бит и душевност на нашия народ. С., 1974, с. 88.
- 8 Вж. Бахтин, М. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на средновековието и Ренесанса. С., 1978.
- 9 Хаджийски, И. Цит. съч., с. 92
- 10 Вж. Norbert Elias, Uber den Prozess der Zivilization. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Ester Band. Frankfurt am Mein, Suhrkamp, 1980, S. 181 — 183.
- 11 Маркс, Енгелс. Съч. Т. 1, с. 247.
- 12 Вж. Проданов, В. Биосоциални ценности. С., 1982, с. 46—54.
- 13 Вж. Aquinas, On the truth of the Catholic Faith (Summa contra gentiles), Bk 3, Providence, pt 3, N. Y. 1956.
- 14 R u d d i c k, S Better Sex. in: „Philosophy and Sex“, Ed. R. Baker, F. Eliston, Buffalo. N. Y., 1975, p. 91.
- 15 Вж. Воронцов, Б. Н. О разумных потребностях личности и их критерии. «Филосовские науки», 1983, №3, с. 21.
- 16 Fried, C h. An Anatomy of Values. Cambridge, Mass.; Harvard University Press, 1970, p. 50.
- 17 L e r y, D. Perversion and the Unnatural as Moral Categories. „Ethics“ 1980, Vol. 90, №2, pp. 197—202.

СЕДМА ГЛАВА

- 1 Вж. Ford, C. S., F. A. В e a s h. Patterns of Sexual Behavior, Harper Colophon Books: New York et al., 1972, pp. 199—220.
- 2 Вж. V a g a s h, D. P. Sociobiology and Behavior. N. Y. 1977, ch. VI and VII.
- 3 Вж. Фресс, П., Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. Вып. III, М., 1970, с. 194.
- 4 F o r d, C. S., F. A. В e a s h. Op. cit., pp. 221—249.

- 5 Вж. Stephan, G. E., D. R. McMillin. Tolerance of Sexual Nonconformity: Citysize as a Situational and Early Learning Determinant, „American Sociological Review", Vol. 47, №3, 1982, p. 414.
- 6 Вж. Блонски, П. П. Очерки детской сексуальности. В. «Избранные педагогические и психологические сочинения», Т. 1, М., 1979.
- 7 Маркс, Энгелс. Съч. т. 2, с. 371.
- 8 Вж. Franckoeur, R. T. The Sexual Revolution. Will Hard Times Turn Back the Clock? «The Futurist», №2, 1980, pp. 3—4.
- 9 Вж. Davides, Ch. Sexual Taboos and Social Boundaries. „American Journal of Sociology", 1982, Vol. 8., №5.
- 10 Нанна, Т. Bodies in Revolt. N. Y., A Delta Book, 1972, pp. 283-284.
- 11 Вж. Митев, П. Е. Съвременният млад човек: специфични нравствени черти. С., 1980, с 66—67.
- 12 Обуховский, К. Психология влечения человека. М., 1971, с 110.
- 13 Ленин, В. И. Съч. Т. 30, с 27.

ОСМА ГЛАВА

- 1 Вж. Беляевский, И. Г., В. А. Шкуратов. Психологический портрет средневековой личности (по работам Л. Февра и Р. Мандру). «Известия северо-кавказского научного центра высшей школы». «Общественные науки», 1979, №1, с. 64.
- 2 Франклин, Б. Из «Моята автобиография», — В: Гражданско неподчинение. Американски есега. В., 1981, с. 16.

ТРЕТА ЧАСТ

- 1 Вж. Етика и възпитателна практика. Отг. ред. В. Момов. С., 1978, с. 62—65; Момов, В. Насрещното движение на теорията и идеологическата практика. С., 1984, с. 194—196.

ДЕВЕТА ГЛАВА

- 1 Вж. Fritizhand, M. Evolucionizm w etyce. «Cowiek i swiatopoglad, 1982, №199, с 25—33.
- 2 Вж. Wickleg, W. Die Biologie der Gebote. Munchen— Paris, 1971.
- 3 Вж. Эфроимсон, В. П. Родословия альтруизма. «Новый мир», 1971, №10; Астуров, Б. А. Homo Sapiens et Humans — Человек с большой буквой «Новый мир», 1971, №10; Топилина, Т. Д. Проблема биологических основ нравственного сознания. «Философия пограничных наук». Вып. VII, Пермь, 1
- 4 Топилина, Т. Д. Цит. съч., с. 158.
- 5 Вж. Калайков, И. Общественият прогрес и биологията на човека. ., 1983; Калайников, И. Научно-техническата революция и проблемът за социално-то и биологичното у човека. С., 1977.
- 6 Маркс, Энгелс. Съч. Т. 46, част I, с. 413.
- 7 Маркс. Энгелс. Съч. Т. 46, част I, с. 413.
- 8 Лосев, А. Ф. Платоновский объективный идеализм и его трагическая судьба. В «Платон и его эпоха». М., 1979, с. 10.
- 9 Вж. Беляевский, И. Г., В. А. Шкуратов. Психологический портрет средневековой личности (по работам Л. Февра и Р. Мандру). «Известия северо-кавказского научного центра высшей школы» «Общественные науки», 1979, №1.
- 10 Маркс, Энгелс Съч. Т. 9, с. 25.
- 11 Вж. Соколов, А. В. Абиологическая тенденция в современном образе жизни. «Вестник Московского университета. Философия», 1979, №5, с. 29.

ДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 Вж. Пути интеграции биологического и социогуманитарного знания. М., 1984, с. 180.
- 2 Вж. Кон, И. Психология юношеского возраста. М., 1979, с. 19.

- 3 Вж сп. «Знание сила», 1984, №8, с. 23—25, Коперинаров, Л. Поколения и ускорение. В. «Идеологически ценности и нравствено формиране на личността». С, 1986, с. 540—541.
- 4 Вж. Якобсон, С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. М., 1984.
- 5 Вж. Митев, П. Е. Съвременният млад човек: специфични нравствени черти. С, 1980, с. 32—33.
- 6 Третата възраст. Самочувствие, активност, жизнена позиция. С, 1982, с. 61.
- 7 Пак там, с. 87—94.
- 8 Вж. Vergnaud, D. Retrait a 60 ans: Les attitudes Honteuses de la droite. «Economie et politique», 1983, №7, p. 47.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 Вж., Ossowska, M. Socjologia Moralnosti. Warszawa, 1969, с. 31—32.
- 2 Ariès, P. L'enfant et la vie Familiale sous L'ancien Regime. Paris, 1973.
- 3 Вишневский, А. Г. Воспроизводство населения и общество. М., 1982, с. 173—176.
- 4 Вж. Кондова, Н. Демографска структура и тенденции на смъртността при средновековни популации от България. — В: XXVI Международен конгрес по история на медицината. 20—25.VIII. 1978, Plovdiv, Actes du congress. С, 1981, с. 81—82.
- 5 Вж. Вишневский, А. Г. Воспроизводство населения и общество, М., 1982, с. 54.
- 6 Вж. Лукич, Р. Д. Социологја морала, Београд, 1974, с. 542.
- 7 Вж. Вишневский, А. Г. Воспроизводство населения и общество. М., 1982, с. 190—197.
- 8 Вишневский, А. Г. Цит. произв., с. 193.
- 9 Дарский, Л. Д. Социально-демографские исследования проблем рождаемости. «Социологические исследования», 1979, №3, с. 15.
- 10 Йолов, Г. Децата и жизнената позиция на семейството и възрастните. Сп. «Човек, еволюция, космос», 1982, №1, с. 91.
- 11 Атанасов, А. Репродуктивното поведение на съвременното българско семейство. — В. «Семейство и социално-демографско развитие». С, 1982, с. 210—226.

ДВНАДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 Цит. по «Въпроси на морала и лекарската етика и деонтологията». С, 1973, с. 38.
- 2 Callis, Y., P. West. The Economic of Health. Oxford, 1975, p. 15.
- 3 «Хигиена и здравеопазване», 1984, №2, с. 96.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 Вж. Василенко, Л. И. Поиски оснований и источников экологической этики. «Вопросы философии», 1986, №2; Смольянов, А. В. Этико-экологические проблемы в современной буржуазной философии. «Вестник Московского университета», Серия «Философия», 1982, №2; Игнатовска, Н. Б. Об истоках экофобного отношения к природе в европейской философской традиции. «Вестник Московского университета». Серия 7 «Философия», 1982, №2; Василенко, Л. И. Антропоцентризм и его экологическая критика. «Вопросы философии», 1983, №6.
- 2 Singer, P. Practical Ethics. N. Y., 1979, pp. 93—105.
- 3 Resseis, A., D. Ikeda. Before it is too late. Ed. R. Gage. London—Tokyo, 1984, p. 22.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 Вж. Nacking, A. Economic aspects of biotechnology. Cambridge, 1986, p. 280. Биотехнология. М., 1984.
- 2 Вж. Фролов, И. Т. Прогресът на науката и бъдещето на човека. С, 1977, с. 127, Фролов, И. Т. Перспективы человека. М., 1983.

- 3 Вж. Вопросы философии. 1981, №3, с. 54.
- 4 Вж. Медико-генетична консултация. Ред. М. Цонева. С. 1984.
- 5 P o r e b s k i, С. Etyka a genetika. «Etyka», 1974, №13, s. 263.
- 6 Вж. Иванов, И. Клетъчното инженерство и биотехнологията. С. 1986, с. 37—40.
- 7 R i f k i n, J. Algeny. A New World. W. Y., 1984.
- 8 Вж. Penrose. L. S. Ethics and eugenics. In «The Social Impact of Modern Biology», Ed. W. Fuller. L., 1971, pp. 90—95; Murray. T. Ethical Issues in Genetic Engineering. «Social Research», Autumn, 1985, pp. 484—489.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	3
Първа глава. Мястото на биоетиката в съвременното научно познание.	9
1. Съвременната биология и социалното познание.	9
2. Социобиология и етика	14
3. Възникване и състояние на биоетиката	20
4. За една марксистка биоетика.	29
Първа част	
БИОЕТИЧЕСКИ КАТЕГОРИИ	
Втора глава. Биосоциални ценности и норми	43
1. Същност на биосоциалните ценности и норми.	43
2. Биосоциални ценности и снемане на биологичното от социалното.	48
3. Исторически промени на биологичното и динамика на биосоциалните ценности и норми.	51
4. Биосоциално дължимо и биосоциално съществуващо.	54
5. Биосоциални ценности и социален прогрес.	61
6. Аксиологическият образ на «естествената природа» на човека.	65
Трета глава. Живот и смърт.	71
1. Морални значения на живота.	73
2. Морални значения на смъртта.	85
Четвърта глава. Здраве и болест.	93
1. Морални значения на здравето.	94
2. Морални значения на болестта.	99
Пета глава. Биоетически измерения на свободата и необходимостта.	102
1. Физиология на свободата на волята	103
2. Биоетически аспекти на свободата на волята.	107
Втора част	
ОРГАНИЧНИ ПОТРЕБНОСТИ И МОРАЛ	
Шеста глава. Биоетически измерения на органичните потребности	111
1. Органични потребности и биосоциални норми.	111
2. Основни противоречия в социалното функциониране и развитие на органичните потребности.	116
3. Нормативноценностното регулиране на органичните потребности и отношението публичен — частен живот.	123
4. Нормално (естествено), неестествено и извратено.	132
Седма глава. Морални проблеми на удовлетворяване на сексуалната потребност	136

1. Етически значимо своеобразие на сексуалната потребност	137
2. Социални корелации на морала и поведението в сексуалната сфера.	146
Осма глава. Морални проблеми на удовлетворяване на потребността от храна	158
1. Ценностнонормативни регулатори на храненето.	158
2. Традиционни и съвременни измерения на нравствената регулация на храненето.	162
3. «Гладни» и «сити» култури.	166
Трета част	
НАПРАВЛЕНИЯ НА БИОЕТИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ	
Девета глава. Еволюционна етика	174
1. Еволюционна етика и антропосоциогенеза.	174
2. Биосоциални култури и развитие на биосоциалните нормативноценно- стни системи.	178
Десета глава. Възрастова етика	189
1. Хронологическа възраст, биологическа възраст, морал.	184
2. Биоетически проблеми на детската и младежката възраст.	193
3. Биоетически проблеми на старостта.	199
Единадесета глава. Демографска етика	202
Дванадесета глава. Медицинска етика	214
Тринадесета глава. Екологична етика	220
1. Екологичен морал и екологична етика.	220
2. Типове разбираня за екологичния морал.	224
3. Някои проблеми на формирането на екологичен морал на българина	229
Четиринадесета глава. Биотехнологии и етика	283
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	240
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	242

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
Первая глава. Место биоэтики в современном научном знании.	9
1. Современная биология и социальное знание.	9
2. Социобиология и этика.	14
3. Возникновение и состояние биоэтики.	20
4. О одной марксистской биоэтике.	29
Первая часть	
БИОЭТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ	
Вторая глава. Биосоциальные ценности и нормы.	43
1. Сущность биосоциальных ценностей и норм.	43
2. Биосоциальные ценности и снятие биологического с социального.	48
3. Исторические изменения в биологическом и динамика биосоциальных ценностей и норм.	51
4. Биосоциальное должное и биосоциальное сущее.	54
6. Биосоциальные ценности и социальный прогресс.	61
6. Аксиологический образ «естественной природы» человека.	65
Третья глава. Жизнь и смерть.	71
1. Моральные значения жизни.	73
2. Моральные значения смерти.	85
Четвертая глава. Здоровье и болезнь.	93
1. Моральные значения здоровья.	94
2. Моральные значения болезни.	99
Пятая глава. Биоэтические измерения свободы и необходимости.	102
1. Физиология свободы воли.	103
2. Биоэтические аспекты свободы воли.	107
Вторая часть	
ОРГАНИЧЕСКИЕ ПОТРЕБНОСТИ И МОРАЛ	
Шестая глава. Биоэтические измерения органических потребностей.	111
1. Органические потребности и биосоциальные нормы.	111
2. Основные противоречия в социальном функционировании и развитии органических потребностей.	116
3. Нормативно-ценностное регулирование органических потребностей и соотношение публичная — частная жизнь.	123
4. Нормальное (естественное), неестественное и извращенное.	132
Седьмая глава. Моральные проблемы удовлетворения сексуальной потребности	136

1. Этическое своеобразие сексуальной потребности.	137
2. Социальные корреляции морали и поведения в сексуальной сфере.	146
Восьмая глава. Моральные проблемы удовлетворения потребности питания	158
1. Нормативно-ценностные регуляторы питания.	158
2. Традиционные и современные измерения нравственной регуляции питания	162
3. «Голодные» и «ситие» культуры	166
Третья часть	
НАПРАВЛЕНИЯ БИОЭТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ	
Девятая глава. Эволюционная этика	174
1. Эволюционная этика и антропогенез.	174
2. Биосоциальные культуры и развитие биосоциальных нормативно-ценностных систем.	178
Десятая глава. Возрастная этика	189
1. Хронологический возраст, биологический возраст, мораль.	189
2. Биоэтические проблемы детского и молодежного возраста.	193
3. Биоэтические проблемы старости.	199
Одиннадцатая глава. Демографическая этика	202
Двенадцатая глава. Медицинская этика	214
Тринадцатая глава. Экологическая этика	220
1. Экологическая мораль и экологическая этика	220
2. Типы понимания экологической морали.	224
3. Некоторые проблемы формирования экологической морали болгарина	229
Четырнадцатая глава. Биотехнологии и этика	283
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	240
ЛИТЕРАТУРА	242

CONTENTS

PREFACE

Chapter One. Place of Bioethics in Contemporary Scientific Knowledge.	9
1. Modern Biology and Social Knowledge	9
2. Sociobiology and Ethics	14
3. The Rise of Bioethics	20
4. For Marxist Bioethics	29

Part One

BIOETHICAL CATEGORIES

Chapter Two. Biosocial Values and Norms.	43
1. Essence of Biosocial Values and Norms.	43
2. Biosocial Values and Unity of the Biological and Social.	48
3. Historical Changes of the Biological and Dynamics of the Biosocial Values and Norms.	51
4. Biosocial Ought and Biosocial Is.	54
5. Biosocial Values and Social Progress.	61
6. Axiological Pattern of the Natural Essence of Man.	65
Chapter Three Life and Death.	71
1. Moral Meanings of Life.	73
2. Moral Meanings of Death.	85
Chapter Four. Health and Illness.	93
1. Moral Meanings of Health.	94
2. Moral Meanings of Illness.	99
Chapter Five. Bioethical Aspects of Freedom and Necessity.	102
1. Physiology of the Freedom of Will.	103
2. Bioethical Aspects of the Freedom of Will.	107

Part Two

ORGANIC NEEDS AND MORALITY

Chapter Six. Bioethical Aspects of the Organic Needs.	111
1. Organic Needs and Biosocial Norms.	111
2. Main Contradictions in the Social Functioning and Development of the Organic Needs.	116
3. Normative-value Regulation of Organic Needs and the Correction Public-Private Life.	123
4. Normal (natural), Unnatural and Perverse.	132
Chapter Seven. Moral Problems of the Sexual Need.	136

1. Ethical Specificity of the Sexual Need137
2. Social Corollaries of Morality and Behaviour in the Sexual Sphere.	146
Chapter Eight. Moral Problems of Nutrition158
1. Normative-value Regulation of Nutrition.158
2. Traditional and Modern Dimensions of the Moral Regulation of Nutrition	162
3. „Starving" and „Satisfied" Cultures.166
Part Three	
TRENDS OF BIOETHICAL INVESTIGATION	
Chapter Nine. Evolutionary Ethics174
1. Evolutionary Ethics and Anthrosociogenesis.174
2. Biosocial Cultures and Development of the Biosocial Normative-value systems.178
Chapter Ten. Age Ethics189
1. Chronological Age, Biological Age, Morality.189
2. Bioethical Problems of Child and Adolescent Age.193
3. Bioethical Problems of Old Age.199
Chapter Eleven. Demographic Ethics.202
Chapter Twelve. Medical Ethics.214
Chapter Thirteen. Ecological Ethics.220
1. Ecological Morality and Ecological Ethics.220
2. Types of Views for Ecological Morality,.224
3. Some Problems of the Formation of Ecological Morality of the Bulgarians	229
Chapter Fourteen. Biotechnologies and Ethics.283
CONCLUSION.240
BIBLIOGRAPHY.242